

EMERXENCIA E DECADENCIA DO GALEGO ESCRITO (SÉCULOS XIII-XVI)

Ramón Lorenzo

Instituto da Lingua Galega. Universidade de Santiago de Compostela

1. Entre a conferencia pronunciada no Congreso de 1996 e o texto publicado agora hai enormes diferencias, porque aumentei a información de que dispuña naquel momento e porque tiven que reface-lo texto en diversas ocasións, debido á aparición de novos traballos e edicións de documentos que cumpría incorporar á miña investigación. Lamento, con todo, a imposibilidade de manexar toda a documentación medieval galega, porque iso obrigaríame a desprazarme a tódolos arquivos galegos e a outros foráneos, especialmente ó *AHN* de Madrid. Iso teríao feito se a miña intención fose a publicación dun libro sobre o tema, pero para ter unha visión de conxunto abonda coa bibliografía e coas fontes consultadas.

2. En liñas xerais podemos dicir que o galego emerxe como lingua escrita a mediados do século XIII e que vai desaparecendo en beneficio do castelán nas primeiras décadas do XVI. Deixando fóra a poesía e a prosa literaria, se estudíamo-la documentación de que dispomos, vemos que na primeira metade do século XIII domina totalmente o uso do latín na lingua dos documentos e que nos últimos anos do reinado de Fernando III (1230-1252) se está xestando o paso para o galego na escrita, feito que se produce definitivamente no reinado de Afonso X (1252-1284). Unha vez implantado o galego, en toda a Idade Media a maior parte dos documentos redactados en Galicia aparecen escritos nesta lingua e só nas últimas décadas do XV notamos unha progresiva presenza do castelán, que vai substituindo paulatinamente á lingua autóctona ata eliminala como lingua de cultura na primeira metade do século XVI.

3. O reino de Galicia sufriu unha situación estraña na época medieval, pois perdeu xa nos últimos anos do século XI a parte sur do seu territorio, onde se creou primeiramente un condado e no século XII o reino de Portugal. Esta separación foi nefasta e condicionou a evolución lingüística posterior. En Portugal temos un reino independente e desde

a corte foméntase o uso da lingua a partir dos reinados de Afonso III e D. Dinís, se ben hai que dicir que o paso do latín para o portugués coincide, máis ou menos, co paso do latín para o galego, pois a produción en lingua romance comeza na Chancelería na década dos cincuenta (cf. § 4.1) e vaise facendo sistemática a partir da chegada ó trono de D. Dinís (1279-1325). Este rei impuxo o portugués como lingua oficial e desde entón o cultivo do idioma foi en aumento. Así, desde as últimas décadas do XIII aparecen en portugués numerosos documentos e textos literarios en prosa e este uso da lingua continuou de maneira ininterrompida ata os nosos días. Ó contrario da prosa literaria, a poesía trobadoresca empezou máis cedo e os textos máis antigos remóntanse ós últimos anos do século XII. Por iso, cando se fala do portugués primitivo, hai quen distingue varios períodos: Leite de Vasconcelos (1911), ³1959, 16, falou de portugués pre-histórico e despois do proto-histórico (ata o século XII), do arcaico ou antigo (desde o IX e, máis particularmente, desde o XII a mediados do XVI) e do moderno (do XVI ó XX), seguido, entre outros, por Coutinho, ⁷1976, 56-57. Pola súa parte, C. Michaëlis (1912), 1956, 17-20, referiuse ó portugués pre-histórico e proto-histórico e despois ó arcaico, desde o reinado de Sancho I (1185-1211) ata 1500, distinguindo o período trobadoresco ata 1350 e “o da prosa histórica verdadeiramente nacional” (p. 19). Con ela coincide Silva Neto, 1952 (³1979), 398 (seguido por Hauy, 1989, 22), que divide o período arcaico en fase trobadoresca, do último tercio do XII ata 1350 (ou 1385, batalla de Aljubarrota), e fase da prosa histórica, “verdadeira e exclusivamente portuguesa”, de 1385 ata o século XVI¹. Despois Vázquez Cuesta, ³1971, 189, distinguiu entre período galego-portugués (desde fins do XII ata 1350, aproximadamente), pre-clásico (de 1350 a 1540), clásico (de 1540 ata mediados do XVIII) e moderno (desde mediados do XVIII ós nosos días). Ferreira, 1988, 12, fai un cadro sinóptico coas distintas propostas presentadas, que copia Silva, 1991, 19 (e amplía en Silva, 1994, 249; cf. Gärtner, 1999, 884-5), e que tamén presenta Castro, 1999, 369; 2004, 83, que xa en Castro, 1991, 174, fala do período pre-literario, despois do portugués antigo (ata o reinado de Xoán I) e do portugués medio (desde este reinado ata mediados do XVI), ó que seguen o clásico e o moderno, aclarando (Castro, 1999) que a designación “portugués medio” se debe a Lindley Cintra. Máis tarde Bechara, 1991, 68, retocou esta distinción en fase arcaica (do século XIII ó final do XIV), arcaica media (do século XV á 1ª metade do XVI), moderna (da 2ª metade do XVI ata final do XVII) e hodierna (do século XVIII ó XX). Posteriormente Messner, 1994, tras repasa-los ensaios de periodización feitos (pp. 618-21), propuxo catro épocas (pp. 621-2): a da polimorfía (ata 1300), a da analoxía (1300-1550), a da consolidación da lingua escrita (1550-1800) e a da difusión diasistemática (1800-1950). Messner, 1999, v-XIV, volveu insistir no tema e refírese a outras propostas, entre as que está a de Clarinda Maia, 1995, que tamén fala dalgunhas propostas anteriores e distingue entre o

¹ P. Teyssier, 1982, 20, 34-35, admite o período galego-portugués (de 1200 a, aproximadamente, 1350), mais logo fala do portugués europeo (desde o século XIV ós nosos días), sen querer entrar en problemas de periodicidade. Cf. tamén Teyssier, 1994.

período arcaico, “que recobre o lapso de tempo comprendido entre o inicio do século XIII e as primeiras décadas do século XVI” (p. 29) e o período moderno, se ben para o período medieval distingue entre a primeira fase arcaica, ata mediados do século XIV (unha fase galego-portuguesa) e a segunda fase arcaica, xa nitidamente portuguesa, que prefere designar como “fase arcaica media” (p. 29; cf. Brocardo, 1999).

3.1. Pódese aceptar que se fale do período trobadoresco ou galaico-portugués se facemos referencia unicamente á poesía trobadoresca, na que se inclúen autores de Galicia e Portugal, e mesmo doutras zonas, mais se nos referimos á prosa, esta designación carece de sentido para nós e en Galicia só podemos falar do período medieval coma un conxunto, desde o XIII a inicios do XVI, e designar a este período coma o do galego arcaico. En Portugal asistimos desde finais do XIII a un grande avance dos escritos literarios, históricos, xurídicos, etc. (moitos deles traducidos doutras linguas) e isto non pasa en Galicia. Compara-lo que ocorre no século XIV nos dous países resulta moi desfavorable para nós e xa no XV tórnase penoso, pois na nosa terra vemos como vai esmorecendo paseniñamente o galego literario, mentres que en Portugal se incrementa a prosa, cos grandes cronistas da segunda metade do século (Fernão Lopes e G. Eanes de Azurara) e mesmo coa participación dos reis en obras importantes, como é o caso de D. João I e D. Duarte.

3.2. En Galicia non hai unha corte propia que imponha a lingua galega e o que temos é unha corte en Castela que fomenta o uso e o cultivo do castelán. Por iso o galego se moveu sempre con dificultades e de aí que Filgueira Valverde, 1982, falase de que o galego estivo emparedado entre o latín e o castelán. Na época de creación e primeiros avances da lingua romance, a lingua literaria era o latín, e por esta razón nos anos esplendorosos de Compostela, no século XII, obras tan importantes coma o *Codex Calixtinus* ou a *Historia Compostellana* están escritas en latín. Xa no século XIII, cando con Afonso III se consolida o reino de Portugal e se fomentan as bases para o desenvolvemento da lingua portuguesa, cando con Fernando III se chega á grande expansión do reino de Castela e cando Afonso X crea con enorme vigor a prosa histórica castelá, en Galicia deixa de ser lingua de cultura o latín, pero o galego non se pode desenvolver ó cento por cento, mediatizado agora pola lingua do país ó que está sometido.

3.3. Todo isto foi debido á falta de independencia política. Se Galicia fose independente, os gobernantes galegos potenciarían exclusivamente o galego e desta maneira o castelán non chegaría a penetrar no reino, pero os que mandaban estaban en Castela e os reis de Castela tiñan outra lingua e unha política allea ós intereses de Galicia que condicionou a historia do noso idioma. O proceso iníciase xa no propio reinado de Fernando III e continúa nos seguintes. Afonso X, ó mesmo tempo que escribe en galego numerosas cantigas trobadorescas e as *Cantigas de Santa María*, cando envía documentos a Galicia fáino en castelán e os propios galegos lle envían a el documentos nesta lingua, como fai en 1260 o concello de Santiago, que nomea procuradores para tratar ante el o xuízo que teñen co arcebispo (González Balasch, 1987a, núm. 239). Ademais, no seu reinado (e o

mesmo pasará no dos seus sucesores) comezan a chegar a Galicia autoridades políticas, xurídicas ou eclesiásticas, entre elas o adiantado maior do reino, que traen consigo o castelán e que contribúen á presenza desta lingua nas camadas superiores da sociedade. Un bispo, unha autoridade xudicial ou política que chega a Galicia falando castelán, a lingua do poder, non necesita rebaixarse a escribir na lingua dos sometidos, e o mesmo fan as persoas que veñen no seu séquito particular.

3.3.1. Esta tendencia incrementouse no século XIV, especialmente despois da guerra civil entre Pedro I e Henrique II, coa chegada de moitos personaxes procedentes de Castela, tanto da nobreza coma eclesiásticos, que non teñen reparo en escribi-los seus documentos en castelán, contribuindo desta maneira ó retroceso do galego como lingua literaria e escrita. A situación foise deteriorando no século XV coas guerras dos Irmandiños contra a nobreza, da nobreza contra o arcebispo de Santiago e dos nobres entre si e, sobre todo, coa chegada ó poder dos Reis Católicos, tralas loitas pola coroa entre Xoana e Isabel. Esta, triunfadora, vingue de tódolos nobres que apoiaran a Xoana, entre eles a maior parte dos galegos. Isabel e Fernando fan todo o posible para crear un estado único na Península, un estado nacional, e coutan todo o que poden as diferencias entre os diversos reinos. A Galicia envían moita xente foránea, potencian e crean institucións alleas en 1480, como a *Santa Hermandad* e a *Real Audiencia* (co gobernador Fernando Acuña e o xustiza maior García López de Chinchilla), avogan pola implantación do castelán na nosa terra e obrigan ós notarios galegos desde 1480 a sufrir un exame de suficiencia en castelán no Real Consejo de Toledo. Comeza así a idea do imperio político, que leva aparelhada a idea do imperialismo lingüístico. Este feito do imperialismo centralista, co incremento das persoas que chegan a Galicia falando castelán, así como as novas normas para obte-lo título de notario, son nefastas para o galego; entre outras razóns porque estes novos notarios, que deben coñece-lo castelán para examinarse en Toledo, van abandonando a súa lingua e pasándose á invasora.

3.3.2. Pouco e pouco as persoas que teñen o poder (bispos, xuíces, abades, autoridades políticas e militares, nobreza) son xentes estranxeiras en Galicia, que falan en castelán e escriben nesta lingua. Como consecuencia disto, hai unha serie de galegos ilustrados que se arriman ó poder e renuncian á propia lingua, cada vez con maior frecuencia, e por esta causa vai diminuindo o número dos que escriben en galego, ata que chega un momento en que este case desaparece da escrita e se converte nunha lingua oral, aínda que a da maior parte da poboación. Como xa dicía o aragonés Micer Gonzalo de Santa María, no prólogo de *Las Vidas de los Santos Religiosos* (de entre 1486 e 1491) e repite despois Nebrija (en 1492), a lingua é compañeira do imperio (Pensado, 1982, 86; Nebrija, 1980, 101-2) e de aí que non resulte estraño o alto número de desleixados e oportunistas galegos que buscan proveito na lingua invasora. O feito de pasar do galego ó castelán era saír da lingua dos inferiores e gañar categoría social pódose ó mesmo nivel dos superiores forasteiros, chegar á lingua do imperio, que comezaba daquela coa conquista de América e a destrución das culturas indíxenas. Ademais, moitos ilustra-

dos galegos emigran de Galicia para estudiaren ou para ocuparen cargos importantes noutras partes da península e xa se incorporan totalmente ó castelán (García Oro, 1975 ou 1976, 13; Mariño Paz, 1998, 179-88).

3.3.3. Todo estaba en contra do galego e a favor do castelán e esta lingua nas primeiras décadas do século XVI acabou por suplantar ó galego da escrita de maneira practicamente xeral. Non facía falta unha orde expresa de imposición do castelán, abondaba coa xente procedente doutras terras e cos galegos renegados para que o galego se vise desprazado. Así se produciu a terrible substitución dunha lingua pola outra e a castelanización dos topónimos, dos nomes, dos apelidos; así se produciu a defenestración do galego dos textos escritos en Galicia, contribuíndo a esta aberración tanto os estranxeiros coma os propios galegos.

3.4. Por todos estes motivos, o galego xa non se puido beneficiar das novas perspectivas que abriu o descubrimento da imprenta, nin tampouco se veu favorecido polo inicio dos estudos gramaticais e lexicográficos e pola defensa das linguas vernáculas, estudos que se foron incrementando ó longo do século XVI, e que en Castela xa empezaron a finais do XV con Alonso de Palencia (1490) e Nebrija (1492). No XVI, mentres en Portugal João de Barros escribe a súa *Grammatica da Lingua Portuguesa* e o *Diálogo em louvor da nossa linguagem* (1540) e Fernão de Oliveira a súa *Grammatica da lingua portuguesa* (1536) ou en Castela Juan de Valdés o *Diálogo de la lengua* (c. 1535), en Galicia ninguén escribiu unha soa liña sobre o galego, que pasara xa a ter unha consideración de dialecto (Lorenzo, 1986, 8-10).

3.5. Malia todos estes feitos frustrantes e as condicións negativas para o seu desenvolvemento, o galego foi a lingua dominante na escrita en toda a Idade Media e houbo personalidades dispostas a impulsalo, como o demostran as diferentes traducións que se fixeron de textos históricos, xurídicos ou literarios, aínda que, en liñas xerais, podemos dicir que a produción literaria en prosa foi escasa (Lorenzo, 2000). Agora ben, como contrapartida á escaseza de textos literarios, posuímos miles de documentos escritos en galego entre os séculos XIII e XVI: documentación de catedrais, igrexas e mosteiros (en pergameos ou tombos, cartularios, libros de foros ou de contas) e documentos notariais (testamentos, partillas, contratos, foros, vendas, compras, doazóns, intercambios, demandas, preitos), actas dos concellos, ordenanzas gremiais e de confrarías ou libros de tenzas. A pena é que moita desta documentación está inédita e que moitas edicións están feitas con criterios pouco filolóxicos, con moitos erros de lectura e deixando moitos documentos sen transcribir, porque o día que teñamos toda a documentación impresa en edicións fiables poderemos tentar facer un estudio bastante completo da realidade lingüística medieval.

4. Como xa indiquei no § 2 ata aproximadamente a metade do século XIII non se empeza a escribir dunha maneira máis ou menos sistemática en galego, pero isto non quere dicir que antes da década dos cincuenta non teñamos testemuños do uso da lingua romance.

A lingua falada levaba xa séculos de existencia, pero o latín imperaba na escrita coma lingua de cultura. Hai unha teoría de Roger Wright sobre a lingua na Alta Idade Media (cf., entre outros traballos, 1982, esp. 220-9; 1991a, 5-25 ou 1994, 181-208; 1991b, 103-13 ou 1994, 21-30; 1993, 61-70 ou 1994, 265-76), segundo a cal teríamos unha única lingua escrita, latina na forma, pero non na pronuncia, pois os notarios podían ler coma se fose romance², teoría que non me parece acertada e á que xa me referín en Lorenzo, 2003, 162-3. O certo é que ata mediados do XIII a lingua da escrita era o latín, cando xa estaba consolidado o romance como lingua oral. Por iso nos textos xurídicos, os notarios e os escribas tratan de utiliza-lo latín, con maior ou menor pericia, segundo o grao de coñecementos que posúen. Eles dispoñen dunhas normas básicas e duns esquemas xurídicos establecidos en latín, que aplican nos primeiros tempos sen grandes dificultades nos documentos. Por iso o problema non se lles presenta cando teñen que utilizar estas fórmulas xurídicas comúns, que máis ou menos se adecúan ós principios da lingua latina medieval, senón na parte dispositiva, cando teñen que pasar ó máis particular e concreto, é dicir, a nomea-las persoas que interveñen na compra-venda, foro, etc. ou que actúan coma testemuñas, cando teñen que escribi-los topónimos ou establece-los límites das herdades, etc. Entón é cando non saben facelo en latín e escriben as formas en romance ou latinizan de calquera maneira o seu propio sistema romance. A medida que avanza o século XII, e sobre todo no XIII, este latín utilizado chega a ser en moitos casos un puro artificio (Véxase unha opinión diferente en Bello, 1997). De aí que desde a época primitiva poidamos atopar formas romances nos documentos escritos en latín, formas que nos son de grande utilidade para a historia da lingua, para a cronoloxía do léxico e para explica-la evolución fonética (cf., por exemplo, Lorenzo, 2003; Varela Sieiro, 2003).

4.1. Algo semellante ocorre en Portugal, onde tamén atopamos bastantes documentos latinos máis ou menos romanceados nos séculos XII e XIII. Hai pouco Ana Maria Martins escribiu sobre “os mais antigos textos escritos em português”, cita exemplos de 1146, 1175, de antes de 1175, da 2ª metade do XII (4), do XII-XIII, da 1ª metade do XIII (3), de 1210 (2) (cf. Emiliano, 2003c), 1234 (2), 1236, 1243 e 1252 (2) (Martins, 1999, 516-28) –ós que debemos engadir dous documentos de Mogadouro de 1253– e considera que a “Noticia de fiadores” de 1175 é o texto máis antigo escrito en portugués. A isto opúxose Emiliano, 2001, que o considera latino-portugués, nun artigo que recibiu inmediatamente a réplica en Martins, 2001³. Máis tarde Souto Cabo, 2002, 369; 2002 [2003], 436-8; 2003ab, deu a coñecer outras mostras de documentos romanceados, con-

² Hai moitos autores que se deixan seducir por esta teoría, como, por exemplo, Emiliano, 1997, 1999, 2003a [1995], 2003b, etc., ou Penny, 2000, 2003. Tamén Mariño Paz, 1998, 75-81, a acepta e fai un resumo dela. Cf. tamén o punto de vista de Pensado, 1991, García Leal, 1993, ou Bello, 1997; as críticas de Álvarez Maurín, 1993; Puentes Romay, 1994, 1998, e Dworkin, 1995, e o resumo da cuestión que fai Varela Sieiro, 2003, 29-31.

³ O artigo de Martins, entregado en 2001, apareceu en 2004, mentres que o de Emiliano de 2001 apareceu impreso en 2003 (Emiliano, 2003b).

siderando algún deles mesmo anterior a 1175. No traballo de 2003b Souto presenta o escrito de Pai Soares da 2ª metade do XII (pp. 341-2), a nómina de Pedro Viegas de 1184 (pp. 342-4), a carta do foro de Benfeita de finais do XII (344-6) e o pacto de Gomes Pais e Ramiro Pais (346-72), que tenta situar entre 1169-1173 (p. 372)⁴. Os exemplos do século XII que citan estes autores, ou ben son documentos híbridos latino-romances, ou ben son frases romances incrustadas en documentos latinos, pero demostran que xa nelles aparece o romance máis ou menos desenvolvido. A grande diferenza con respecto a Galicia é que en Portugal contamos con dous documentos de carácter excepcional: o *Testamento de Afonso II* (de 1214) e a *Noticia de Torto* (que se sitúa arredor da mesma data e procede da zona de Braga)⁵. O importante da *Noticia de Torto* é que, sendo un documento híbrido latino-portugués, domina nel a lingua romance, aínda que nun estado incipiente como lle corresponde á época en que foi escrito. O testamento de Afonso II (de 1214) é bastante enigmático, pois está escrito nun portugués moito máis correcto e resulta inaudito que estea escrito en romance cando o mesmo rei (morto en 1223) fixo outros testamentos en latín en 1218 e 1221 (cf. Castro, 1991, 173-240; *id.*, 2004, 109-21, 126-54; Cintra, 1963ab, 1971 e 1986-1987; Costa, 1979; Martins/Albino, 1998; Martins, 1999; Emiliano/Pedro, 2004). Fóra destas mostras, o importante é que o paso do latín para o romance nas chancelerías e nos mosteiros non é anterior ó que ocorre en Galicia, pois na chancelería de Afonso III (1248-1279) só hai dous documentos en portugués de 1255, un de 1260 e 1266 e xa 22 de 1269 a 1279 (cf. Duarte, 1986; Martins, 2001; Castro, 2004, 102-4, 106-7).

4.2. En Galicia podemos atopar en moitos textos dos séculos X, XI e XII exemplos de formas romances referidas á toponimia, á antroponimia e ó léxico (cf. Veiga, 1983; Mariño Paz, 1998, 87-91)⁶ e xa nas últimas décadas do século XII algunha frase en galego. A presenza do galego aumenta de maneira considerable a medida que nos metemos no XIII, cando a presión da lingua romance se fai cada vez maior. Do XII podemos citar moitos exemplos localizados en diferentes mosteiros:

1147: de omni hereditate mea quam habeo in Buazo, quomodo djujditur per la canal usque ad ujneas de Coua (Montederramo, núm. 12).

1155: do ... aliam medietatem de Coujs predictis pro ujlla sua de Fonte Cooperto et pro uno casale quod *mih*i dederunt dicti fratres in loco qui dicitur Outeru de Ginjzo,

⁴ Véxase agora un resumo destes traballos en Castro, 2004, 121-5.

⁵ Durante moito tempo consideráronse como os documentos máis antigos o *Auto das Partilhas* (1192) e o *Testamento de Elvira Sanchez* (1193), ata que Cintra, 1963a, 49-50, e xa antes Costa en carta a M. de Paiva Boléo de 11 de abril de 1957 (reproducida por Boléo na *RPF*, xvii, 1975-1978, 867), en carta a Feliciano Ramos de 8 de xaneiro de 1959 e despois en 1979, demostraron que eran traducións posteriores dos documentos latinos orixinais (cf. Costa, 1992, 172-87; Martins, 1999, 492, 528 n. 5).

⁶ O que non temos é un libro de sermóns en galego no XII como suxería Monteagudo, 1994, 171 (que rectifica en Monteagudo, 1999, 112), e admite Mariño Paz, 1998, 84, 186, porque no testamento do arcebispo Bernaldo II se di que na súa biblioteca había “quidem liber vetus Omeliarum, de littera galleca”. O que indica o texto é que estaba escrito en letra visigótica (Santos, 1994, 72).

jnsuper dederunt *mihi* unum iugale boum et cibaria. Termjni autem de Coujs, scilicet per hujusmodi loca, jn primjs per portum de Coujs, deinde contra Oural et deinde per Spinarium a enfestu et inde ao carril de Aural et inde ad Petram Comjtis? et deinde per ujam de Aural et deinde ad portum de Villa et deinde inter Genestosam et Peretum et inde ad penam de Cellairou et inde per carril de Teo et inde per encruzibus de Teo super Cauadam? et inde ad aream de Orgiaes et inde ad cursum de Scarpadorio? et inde per uiam contra Ujllarinum Frigidum usque ad riuum de Casar de Bispo et inde a enfestu per ipsum riuum usque ad portum de Coujs contra Oural (Montederramo, núm. 19).

1169: cum suis terminis sub aula sancte Marine de Pescoso, pro precio nominato I rocin insilado et infrinado, sela erat rasa circumdata de orla rubea de pano C et XX solidos et magis dedit in pane et in carne (Oseira, Romaní, 1989, 57).

1174: hereditates quas cum supradicta uxore mea Eldora Arias ganauí, uidelicet: Gauin integram et medietatem de Couas in Monte de Ramo sitas, et medietatem de Pelagiones in Costa de S[a]duri ... ego, sepe dictus Velascus Menendi, teneo duos casares in Uillare de Canibus et cum uxore mea, supradicta *dompna* Eldora, Concyeyro in uita nostra tantummodo de monasterio Montis Rami in precio pro iam dictis uillis, scilicet Gauin, Couas, Pelagiones, sicut superius diximus ... Regnante rege *dompno* Fernando jn Legione, Gallecia, Asturijs et Stremadura; Fernando Poncij tenente Allariz, Velasco Menendi Pennam Fidelem, Menendus Uelasqui Sanctum Iohannem de Barra, Fernandus Sanci Caldelas (Montederramo, núm. 24).

1175: ego, Fernandus Suariz, facio tibi kartulam uendicionis, Sancio Uermudiz, de hereditate mea propria quam habeo in Azeueto ... ego Fernandus ... concedo tibi ipsam leiram super medietatem tote hereditatis mee, et ipsa leira iacet sub uilla, scilicet de uia usque ad ripam. Do tibi, Sancio Uermudiz ... Fernando Sancio tenente Caldelas, Fernando Pontio Limiam, jn Auriensis sede Alfonsus episcopus, magister Garinus archidiaconus Caldelas. Ego, Fernandus... (Montederramo, núm. 26).

1183: de omni hereditate quam habeo in termjno de Resaio, scilicet delo Caruallo Torto usque ad Punctum (Montederramo, núm. 32).

1184: Ego Ffernandus Arie e Pelagio Arie et Maria Arias et Marina Aras ... ffacimus cartulam uendicionis ... dipsa nostra propria una leyra de su a uila do Castro et ipsa leyra Afunso Fagundi, cumu departe de erdade da uila e fer en Corneda cuncurrente fluuio Dezum (Oseira; a lectura é miña, pois aparece con erros en Romaní, 1989, 80).

1187: et etiam semper in die Pasche nobis XII panes et X pixotas et unum pucialem uini et una taleiga ex siccis castaneis libentissime dabis ... et ex predictis castaneis siccis unum sextarium (San Clodio do Ribeiro, *ACOu* 59; a lectura é miña, cf. Lucas/Lucas, 1996, 266).

1188: et faciant uno molino in testa in Auie et moer illa cibaria de monasterium Sancti Claudi, sine maquia, fora milio; et faciant alios molinos ... in ribulo Baraoni et dent inde sempre IIII^{or} solidos cada anno (San Clodio do Ribeiro, *ACOu* 61; a lectura é miña, cf. Lucas/Lucas, 1996, 267).

1189: Et pro hoc amore quem tibi facimus das nobis unam leiram quam habes jnter casam? de Petro Mauro et Couam, ubi est in O Ualizino (Montederramo, núm. 38).

1191: de tota mea hereditate qua habeo in feligrigia de sancte Eolalie de Aguada ... quomodo uadit cum sua uoce ad locum qui dicitur Bidueirus; de uilla ipsa iam dicta de media da uijlla de Fufino, a media da sesta; et in altera uilla de Seuerio tota mea uoce que habeo in casale de Petro Didacj et de suos fratres; de ipso casale da tertia du casale a tertia parte (Oseira, Romani, 1989, 93).

1195: Et accipio de uobis / unam tunicam et unam capam et unos zapatos (Montederramo, núm. 43).

1195: Ego, Eldonca Gartia, facio kartam uobis, domno Gonsaluo, abbati de Monte de Ramo ... de hereditate quam habeo in Uilarino, quantum ad me pertinet, scilicet quinta pars de septima. Et est ipsa hereditas quomodo djuidit delas Fontaelas contra Uilarino (Montederramo, núm. 44).

En 117..., nunha xenealoxía dos mouros comprados polo mosteiro de Sobrado, aparecen fórmulas coma as do fragmento seguinte:

De Elvira Fernandi natus es Petrus de Meira, filius de patre galego. De Martino Fernandi et de una muliere de Regaria et galega natus est unus puer paruulos. De Mafumate texilano, qui in bapismo uocatus est Martinus Menendi, quique etiam postea conversus factus est, nata est Marina Broca. De ista Marina nata est Maria Petri, filia de uno homine galegu; et de alia filia de Iohanne Galafre, ferrario, et alia filia de alio patre galegu, et uocatur ipsa filia Zebula. Iohannes Zada, carpentarius, uenit de Portugalia et habuit unum filium de muliere galega ... de Guillelmo Arias et de una galega nata est Serra et Iohannes Guillelmi (Loscertales, 1976, II, 130-1; *CDH*, III, 1969, 90-91).

Tamén nun pergameo que contén unha bula de Alexandre III de 1163 se escribiu algo máis tarde:

Hec est memoria casalium dicti monasterij: casalia de Concieiro? cum terminjs suis, casalia de Golpellanis cum terminis suis, casale de Adiurande cum terminis suis, casalia de Calzada de Costa cum terminis suis, casalia de Sancto Tirso de Limja cum terminis suis, casalia de Squadro cum terminis suis, casale de Ujde cum terminis suis, casalia de Coto cum terminis suis, casalia de [R]iuulo de Capris cum terminis suis, casalia de Lanza cum terminis suis, casalia de Loureto? et de Genestosa et de Molis et de Pereto et de Coujs et de Bouza Ueteri et de Casar de Ansora et de Begueira et de Nuccaria, de Retorta, de Requeixada, de Cadaual, de Costeirou, de uijlla que dicitur Casales, de Castanaria, de Uilla Oxe, de Sancto Cosmede, de Mazanaria, de Uilla Noua, de Gaujn, de Saujn, de Mogaiza?, de Periarus, de Sispiazo, de Castelljna?, de Candanedo, de Ujlar de Queigia, de Buzu Queimado, de Pena Petada, de Riuulo de Asinjs, de Barrio, de Muriolis, de Castrelo, de Cadelina, [de Sancto M]artino, de Raual, de Cazedinon? de Boga, de Limjnaribus?, de Cristosende, de (de) Buazo, de Montoedo, de Giranes?, de Celleirous, de Sestim, de Auelanedos, de Modora, de Mioteira, de Casar do Matu, de Saas de Monte, de Azeueto, de Bidoeria, de Godina, de Canpo, de Patornelo, de Salto Ueremundo, de Sancta Columba, de Baroncelle, de Uinbra, de Qerenniu?, de Cigarrosa, de ecclesia de Ripa de Sil, de Seqer de Bois, de Forcas, de Senra, de Subripa, de Mjranda, de Ujlar, de Spinjs, de Ueranego,

cassalia de Canba ... Praduzelos et de Baroncele? ... vineas de Sancto Martino de Qeiroga ... Tamagoos, monasterio de Cidojs ecclesiam de Gauin, ecclesiam de Couis, porcionem ecclesie de Cordelle, ecclesiam de Conillieria, ecclesiam de Pador-nello?, ecclesiam de Sequer de Bois, porcionem ecclesie de Nugaria, porcionem ecclesie de Salzedo, porcionem ecclesie de Pignaria, porcionem ecclesie de Verrandj, porcionem ecclesie de Golpillanis (Montederramo, núm. 21).

4.3. Xa no XIII podemos citar numerosos casos e, como mostra, porei uns cantos exemplos de Montederramo:

1225: de hereditate ... quanta habeo cabo de ipsas tuas casas, uinea et ficaria, et cabo de ipso regeiro (núm. 81).

1226: de uno casario et est pronominato in Tamagelos, in Cema de Uila, et de una lera sub ela uereia que fer ina Antigua (núm. 83).

1228: facio karta uendicionis ... de uno mato qui auja delo couto de Cabreiroaa usque rigeiro de Grangia et recipio inde precium unum rocinum, unde bene suu pagado, et Uiuian, filio de Paiote, fiador de outorga de toto ominem qui a demande (núm. 89).

1233: ego ... facjo kartam uendicionis de quantam herditatem habeo in Uilar de Ceruus, mia et de meo frater Fernando ... pro precium nominatum xx^{ti} *solidorum*, unde bene sumus pagados. Et pro fiador Michael Pelagij pro alungar Fernando et toto omine. Et ego, Michael, uendo ibi meo quinion de ipsa herditatem de Uilar de Ceruuos a Sancta Maria de Monte Ramj pro x *solidis*. Et quin ista karta quiser pasar, pectet herditatem duplata (núm. 104).

4.4. Pode darse o caso de que o escriba sexa incapaz de escribir correctamente un documento en latín e o resultado é unha mestura de latín e romance, de maneira parecida ó que pasará andando o tempo cos documentos de finais do XV e do XVI, nos que se producen interferencias entre o galego e o castelán. Vexamos como mostra un exemplo de febreiro de 1250:

Notum sit homnibus hominibus tam presentibus quam futuris quod ego, donnus *Fernandus* Garsie das Maus, simul cum uxor mea Maria Menendj, damus uobis, Petrus Gil, et uxor uestra Maior Rodericj una leira a foru in uilla que dicitur Pidrisqueira, en Caruallas Uellas, et in illa leira tomou donnus *Fernandus* entrega de dona Teresia. Damus uobis a atal foru que dedes inde quarta de *pan* uobis et generatio uestra usque in perpetuum *mih*i uel cuj uox mea habuerit, et colerdes meu maiordomo et leuardes o *pan* a meu celejro ena fijgrisia. Et si uolueritis istum forum uendere uel supinorare, ante nobis quam alios homines uel cuj uox nostra habuerit; et si nos noluerimus, uendatis uel supinoretis a talios homines que faciant nobis istum forum in pace, et non sedeant cabaleros nem frades nem freires, *senon* homees que faciant nobis istum forum in pace. Et si uenerit de nostra parte uel de extranea que uobis uoluerit frangere istum forum, pectet c aureos a *domino* rege e a herdade duplata. Facta karta in mense februaryus. Regnante rege *Fernando* in Legione et in Castella, *Johannes* episcopus *Auriensis*, tenentem Limia *Fernando* Iohannes et *Pedro* Paez; *Johanne* Fernandj, meyrino. Qui presentes fuerunt: Pedro *Roderici* de Fonquberta, *Fernando* *Velasci* de Uide, *Laurentio* Lupet, o clerigo; *Johannes* Fernandet, cunado de Pedro Rodericj; Ve-

lasco do Olo. Era M^a CC^a LXXX^a VIII^a. Petrus Martinj qui notuit, testis (Montederramo, núm. 171; tamén en Ferro Couselo, 1967, I, 14-15).

4.5. Como outras mostras de documentos híbridos latino-romances de Montederramo poden verse dous de 1259 (núms. 220-1). Os exemplos poderíámoslos multiplicar con citas doutras coleccións documentais, como en documentos de Vilanova de Lourenzá de 1243, cunha parte en latín e bastantes frases en galego (Rodríguez/Rey, 1992, 126-7), Lugo de 1246 (*AHN* 1328C.22), Allariz de 1251 (Ferro Couselo, 1967, I, 15-16), Melón de 1223 e 1252 (en traslado en galego sen data) (Cambón, 1958, núms. 165, 489; Ferro Couselo, 1967, I, 16), Oseira de 1253 (Romaní, 1989, 662), Sobrado de Trives de 1253 (Martínez Sáez, 1989, núm. 27), Ferreira de Pallares de 1259 (2) e 1270 (Rey Caíña, 1993, núms. 172, 174, 233), etc.

5. Polo tanto, antes de apareceren os documentos escritos sistematicamente en romance, hai bastantes mostras do seu uso en documentos latinos ou híbridos, pero cómpre facer referencia a certos supostos documentos en galego da década dos trinta ou mesmo de finais dos anos vinte do século XIII presentados por algúns investigadores e que debemos descartar, porque se leron mal as datas ou se lle aplica a data do documento latino orixinario ó documento romanceado que contén a tradución (Tato Plaza, 1997). Así, Lucas, 1975a, 239, referíndose a Oseira, di que entre 1170 e 1245 a lingua normal dos documentos é o latín e que dos “77 documentos comprendidos entre estas dos fechas, solamente dos están escritos en lengua gallega; los dos son de 1229 y pertenecen al mismo escriba” (os do *AHN* 1516.18, 1517.6). Anos máis tarde indica que “el comienzo efectivo del uso del gallego en los documentos no debe situarse antes de 1250; y los documentos que, con anterioridad a esta fecha se puedan encontrar, o son excepción, o se trata de copias traducidas de originales latinos” (Lucas, 1991, 458). Tamén Romaní, 1989, 316-7, e López Peña, *CDH*, I, 246-7, publicaron dous documentos en galego supostamente de 1230. Tato Plaza, 1997, 301-2, chamou a atención sobre os dous documentos datados por Lucas en 1229, indicando que se trata de malas lecturas da data. Un deles, o do *AHN* 1516.18, figura na edición de Romaní, 1989, 802-3, como de 1259 e o outro en Romaní/Otero, 2003, 58, tamén como de 1259 e xa foi publicado antes na *CDH*, III, 12-14, por Vaamonde Lores con bo sentido lingüístico, pois indica que é de 1259 e pon unha nota na que di que no manuscrito aparece como data a era de 1267 (ano 1229): “Si esta fecha fuese cierta, tendríamos un documento redactado en lengua gallega en tiempos de Alfonso IX de León, época en que no se empleaba el romance en los escritos oficiales, circunstancia que daría a este instrumento un valor excepcional”. El, tendo en conta a información contida no documento, considera que o notario esqueceu trazar no *X* o trazo que representa un *L*, polo que debemos ler era de 1297 (*CDH*, III, 12 n. 1). Podemos pensar que o notario esqueceu poñer-lo trazo do *L*, que se le con dificultade ou que o editor non o soubo ler, que é o caso do documento que Romaní data en 1230. Como demostrará Tato Plaza neste mesmo tomo e tivemos ocasión de comprobar

nunha fotografía do pergameo, neste documento non di X, senón , é dicir, XL^a, polo que o documento en cuestión é de 1260. Esta falsa lectura non tería demasiada importancia se quedase limitada á obra de Romaní, que cometeu un erro paleográfico e que non se caracteriza precisamente polos seus coñecementos lingüísticos, pero o grave da cuestión foi que o Departamento de Historia I da Facultade de Xeografía e Historia de Santiago de Compostela publicou en Internet este documento como o máis antigo escrito en galego e así figura agora no Inventario de Frank/Hartmann, 1997, 343, que colocan esta “Charte galicienne” dentro do apartado de “Chartes portugaises”. Está claro que os autores alemáns non tiñan por que saber que Romaní errara na lectura, pero xa é máis grave que un profesor da Facultade de Filoloxía de Santiago de Compostela estudiara este documento como de 1230 sen comprender que non era desta data (Souto Cabo, 1996)⁷. O outro datado por López Peña en 1230 xa aparece correctamente datado en 1260 por Rey Caiña, 1985, núm. 188. Ademais disto, no *AHN* 539.15, 540.2,13 dátanse tres documentos de Samos en galego nos anos 1226, 1233 e 1240, pero trátase de erros de datación dos responsables da colocación nas carpetas, pois os tres foron escritos no século XIV. Fronte a estes casos de mala datación, parece, en cambio, correcta a data de dous documentos do mosteiro de Melón dos anos 1231 e 1233 (Cambón, 1958, núms. 235, 257), escritos total ou parcialmente en galego⁸, aínda que non se comprende cómo están escritos en romance cando neste mosteiro se escribe sistematicamente en latín de 1230 a 1249 (193 documentos en Cambón, 1958) e maioritariamente de 1250 a 1259 (37 no *ACOu* e 68 no *AHN*) (cf. § 6.3.1). Tamén Cambón, 1958, transcribe en Melón un longo documento (núm. 224, con 24 páxinas), que sitúa entre 1188-1230? e que ten as primeiras 10 páxinas e 19 liñas da 11 en leonés e o resto en galego⁹, e en Sobrado de Trives hai unha “inquisitio” sen data que Duro Peña, 1967, 58-59, coloca nos últimos anos do reinado de Afonso IX e que ten partes en latín e partes en romance. Ademais, López, 1916, 89-90, publicou un documento de 1227 de Samos (reproducido por Fernández

⁷ Souto Cabo fala de mostras do “galego-portugués” en Galicia e non de galego, pon ó mesmo nivel este texto galego mal datado coa *Noticia de Torto* ou co testamento de Afonso II, textos portugueses, non se decata de que o outro documento de 1230 publicado na *CDH* tamén está mal datado e di (p. 123 n. 2) que os textos publicados por Ferro Couselo, 1967, I, 13-15, de 1244, 1250 (cf. § 4.4), 1251 e 1252, están en romance, cando son híbridos latino-romances. Ademais, parece que aínda dubida de que cometeu un erro na cronoloxía do documento, pois en 2002, 371 n. 9, di “O Testamento de Estêvão Peres (...), inicialmente considerado de 1230 por M. Romaní Martínez e A. Santamarina (...), podería ter sido redigido no ano 1260, como eu próprio aponteei en “Documentos galego-portugueses medievais (I)” (*Agália*, 49, p. 25, 1)”. Algo parecido repite en 2002 [2203], 439 n. 19, implicando a Antón Santamarina, coma se este fose o autor da edición de Romaní, e di que “o problema reside na existencia ou nom de um «xis» aspado (= LX)”. Hai que dicir que Souto non se baseou no seu traballo de 1996 na edición de Romaní, posto que fixo unha nova lectura do manuscrito, e, se se fixase ben, podería ter visto o “xis aspado”. O erro de Romaní levou inevitablemente a outros autores a falar da importancia deste suposto documento de 1230, como a Bello, 1997, 512-4.

⁸ Xa escrito o meu traballo vexo que Souto Cabo, 2003, 804, se adxudica o descubrimento destes dous documentos, descoñecendo a edición inédita de Cambón. Souto publica o de 1231 (pp. 812-3).

⁹ Gallego, 1986, fai un estudio del (pp. 157-61) e transcribeo con moitísimos erros (pp. 162-70), colocándoo no reinado de Afonso IX (p. 160). Segundo indica Boullón Agrelo (en *Cuadernos de Lingua*, 26, 2004, no prelo), Ferro Couselo (*Vida Gallega*, nº 728, 1957) sitúao arredor de 1228.

Villamil, 1943, 115-6) que mestura bastante o latín e o galego.

5.1. Lembremos tamén que Martínez Salazar, 1911, 1-21, coloca na súa antoloxía en primeiro lugar sete textos sen data ou para os que propón unha data aproximada: un de entre 1234-6? (pp. 1-4) e outro tomado dunha copia do XVII (pp. 4-5), os dous híbridos en latín e galego; despois tres que sitúa entre 1242-52 (pp. 6-12), un deles cunha “notiça” (pp. 10-12); outro de 1253-1254? nun traslado (pp. 12-14, tomado da *CDGH*, 182-4, onde López Ferreiro di que é de 1253), que é híbrido, pois ten partes en latín e outras en romance, con mestura de galego-leonés, e un de mediados do XIII que traduce un foro dado en 1228 ó Burgo de Caldelas (pp. 15-21). Por outra banda, Novo Cazón, 1986, núm. 20, transcribe en Vilaronas un documento en latín de 1241 que reproduce dous documentos anteriores, un en castelán de 1240 e outro do mesmo ano que mestura galego, castelán e latín. Ademais, Fernández de Viana, 1996, 435-7; 1999, 223-5, transcribe en Caaveiro un documento de 1240 nun galego moi correcto, pero tomado dun tomo copiado posteriormente, polo que é moi improbable que se escribise así nesa data, e en Ferreira de Pallares hai un en galego de 1247, con algunhas palabras en latín e a grafía *u, i* por *o, e*, e un híbrido latino-galego de 1227 (Rey Caiña, 1993, núms. 51, 105). Outro que debemos citar é un de Allariz de 1244 (Ferro Couselo, 1967, I, 13-14), que Souto Cabo, 2002 [2003], 438-9, antes de descubri-los documentos citados de Melón (Souto, 2003b), consideraba como o primeiro texto plenamente romance coñecido no territorio galego e indica que procede da rexión do Bolo, “o que pode sugerir algun tipo de influxo do ámbito castelhana-leonés, inclusive perceptíbel a nivel lingüístico” (p. 439); pero estes asertos necesitan unha aclaración, posto que se trata dun texto híbrido, con partes en latín e outras en romance, e as súas características lingüísticas son propias do galego-leonés, non do castelán-leonés.

5.2. Isto lévame a indicar que moitas veces se citan documentos anteriores á década do cincuenta como galegos, porque aparecen en cartularios galegos, cando realmente proceden de zonas de fala (galego-)leonesa, da comarca do Bierzo ou da Pobra de Seabra. Tamén en mosteiros da zona occidental zamorano-leonesa hai documentos que se poden considerar galego-leoneses, porque presentan unha lingua híbrida, cun dominio do galego ou de palabras que coinciden co castelán segundo os casos ou con trazos específicos do leonés. Entre os documentos primitivos que atopamos en mosteiros galegos e nalgunha catedral procedentes de territorio leonés e que están en leonés (ou galego-leonés) podemos citar en Melón un de 1246 e outro de 1256 (Cambón, 1958, núms. 424, 565), en Oseira un de 1251 escrito en Zamora (Romaní, 1989, 621), no Tombo de Toxos Outros documentos híbridos en latín e leonés de 1241, 1243 e 1250 e un en leonés de 1243 (Pérez Rodríguez, 2004, núms. 28-31), en Ferreira de Pallares de 1253 e 1261 (Rey Caiña, 1993, núms. 121, 191)¹⁰, en Meira un de 1254, en Samos de

¹⁰ Tamén un en galego con leonesismos de 1382, documento dun notario de “Uilla Franca cerca Valcarçel” (Rey Caiña, 1993, núm. 574). En Lugo hai un de 1364 (Portela/García Oro, 1997, núm. 670).

1256 e 1268 procedentes de Vilafranca do Bierzo (Sponer, 1934, 116-8) e na catedral de Ourense un de 1284, cun acordo de irmandade de varios concellos e cabidos reunidos en Zamora (*DACO*, 1917, 206-8; Duro Peña, 1973a; 1996, non o transcribe e di erroneamente que está en castelán).

5.2.1. Se botamos unha ollada a mosteiros da zona de Pobra de Seabra ou do Bierzo, no Tombo e en documentos de San Martín de Castañeda aparecen en latín, alén doutros anteriores, en 1250, 1255, 1263 e 1287 (Rodríguez González, 1970, núms. 192-6, 199; Quintana, 1972, 172-3, 175-8, 182-93, 200-1, 207, 211) e en galego-leonés en 1241, 1251, 1252, 1257 (2) e 1262 (Rodríguez González, 1970, núms. 191, 197-8, 200-2)¹¹. Nos documentos de Castañeda relativos a Valdeorras hai dous en leonés de 1257 (García Tato, 1986, 33-35). No mosteiro de Carracedo hai documentos de 1245 (2), 1250, 1251 (3), 1252, 1253 (2), 1257 (3), 1258 (3), 1259 (3), 1260 (3), 1261 (2), 1262 (2), 1263 (2), 1264 (Martínez Martínez, 1997, núms. 429, 432, 452, 465-7, 475, 482, 485, 511-3, 517, 519-20, 525-7, 530, 533, 535-7, 544, 546, 550, 554, 559) e posteriores cunha lingua híbrida galego-leonesa ou con características do leonés. Máis documentos neste romance híbrido aparecen en San Pedro de Montes, onde xa en 1230 hai un en latín con romance e despois en romance, ás veces coa data e as testemuñas en latín, en 1235, 1238, 1241, 1243 (2), 1245, 1247 (2), 1251 (4), 1252 (5), 1253 (4), 1254, 1255 (6), 1256 (6), 1257 (4), 1258 (3), 1259 (2), 1260 (2), 1261 (2), 1263 (4), 1264, 1270 (2), etc. (Quintana, 1971, núms. 291, 293-4, 297-302, 304-6, 308, 310-19, 321-4, 327-37, 339-40, 342-9, 351-5, 358-9).

6. Volvendo a Galicia, fóra dos documentos citados nos §§ 5 e 5.1, o certo é que a irrupción definitiva do romance nos textos escritos se produce na década dos cincuenta e para ver como se foi abrindo paso o galego no século XIII fronte o latín, podemos facer unha pequena incursión polas distintas coleccións documentais que temos á man, a maneira de proba, tal como fixeron, parcialmente, Lucas, 1975a, 239, para Oseira, e Monteagudo, 1985, 105-7; 1994, 182-3; 1999, 133-5, nas táboas que elaborou para unha serie de documentos das catedrais de Ourense e Santiago, dos mosteiros de Ribas de Sil e Rochas e de Sínodos diocesanos¹². Véxase tamén agora Souto Cabo, 2002 [2003], que presenta un cadro (p. 443) coa evolución do uso do galego entre 1256 e 1285 baseada en nove coleccións documentais.

6.1. Na provincia da Coruña, no Tombo de Caaveiro os documentos de 1250, 1252 (2), [1252-1262] e 1253 están en latín (Fernández de Viana, 1997, 320-2, 350-2; 1999,

¹¹ Tamén hai un de 1310, así como un en galego de 1383 procedente de Ourense (Rodríguez González, 1970, núms. 205, 207). En castelán hainos de 1288, 1323, 1402, 1427 e 1494 (*id.*, núms. 204, 206, 208-10).

¹² Para facer este traballo utilicei as fontes documentais publicadas, as fotocopias de documentos medievais conservadas na Facultade de Xeografía e Historia, algunhas xa moi esvaídas, que están incompletas porque algúns profesores se apropiaron das copias e non as devolveron, e os microfílmicos de documentos da provincia da Coruña de que dispón o *AHUS*, dos que dispón o Centro Ramón Piñeiro, así como os microfílmicos que temos no Instituto da Lingua Galega. Ademais, comprobei moitos documentos nos Arquivos que os conservan.

305-7, 330-1), igual ca uns pergameos de 1259, 1260, [1262-1266], 1286 e outros do XIII (Fernández de Viana/González Balasch, 2002, 349-50, 352, 354-5, 356-7; *AHN* 491.7-9,13-16). En galego temos un de 1240, xa citado, e outro de 1252 introducido no século XV, pero en traslado de 1316 (Fernández de Viana, 1997, 352-4, 435-7; 1999, 223-5, 331-3) e tamén hai pergameos en galego de 1259 (2), 1265, 1286, 1287 e 1290 (Fernández de Viana/González Balasch, 2002, 350-1, 353-4, 357-8, 359-60; Porta, 1986, 256; Martínez Salazar, 1911, 44-5; *AHN* 491.6,11-12). Do mosteiro de Monfero temos moitos en latín de 1230 a 1249 (*ARG* e *AHN*, carpetas 498-500; López Sangil, 2002, núms. 235-342) e tamén de 1250, 1251, 1252 (2), 1253, 1255 (2), 1256, 1257 (3), 1268, 1283, 1287 e outros tres do XIII (*ARG*, núms. 113, 115, 124; *AHN* 500.14-19, 501.7, 502.15, 504.4,7; López Sangil, 2002, núms. 343, 346-8, 350, 353-5, 357-9, 383, 490, 520, 598). En galego hai dous sen data moi antigos (*ARG*, núms. 111, 112) e despois de 1257, 1261 (3), 1262, 1265, 1266, 1267, 1269 (3), 1270, 1271 (2), 1272, 1273 (2), 1274 (5), 1275 (7, un en traslado de 1298), 1277 (3), 1278 (3), 1279, 1280 (2) e xa numerosos dos anos seguintes (*ARG*, núms. 114, 116-21, 123¹³, 125-45; *AHN* 501.4-6, 8-9,11-20, 502.1-14,16-19, 503.1-8,11-19; López Sangil¹⁴, 2002, núms. 356, 359, 364-5, 367-9, 377, 380-2, 385, 387, 390, 392-4, 397, 399, 402-5, 407, 409-10, 419-20, 422-4, 430, 432-5, 437, 439-41, 444-8, etc.; *CDH*, I, 220-1; III, 177; Vaamonde Lores, 1908, 174-5; Martínez Salazar, 1911, 22-24, 31-43, 45-47, 49-50, 52-53, 55-58, 60-66, 68-69, 71-72, 74-79, 81-86, 88-90, 93-94, 97-100; Maia, 1986, 45-46, 49). Pasando a outros lugares, en San Xoán de Buxán temos un en latín de 1251 (*AHN* 557.24) e en Marcelle outro de 1277 (*AHN* 496.5); en Cis un en latín de 1288 e en galego de 1284, 1290, 1294 e 1297 (Lucas, 2004, 684-6; *AHN* 494.7,18,20); en Dorneá un en galego de 1285 (*AHD*, *San Martiño*, c. 56.55); en Soandres un en latín de 1275 e outro en galego de [1265-1282] (*AHD*, *San Martiño*, c. 55.48; c. 56.19); en Mariña en galego de 1276, 1286 e 1294 (*AHN* 496.6-8); en Moraima un en latín de 1264 (*AHUS*, Pergameos, 10) e faise unha copia en 1294 dunha noticia anterior en latín e galego (*AHD*, *San Martiño*, c. 86.3). Tamén os hai en galego feitos en Ferrol en 1282 e 1288 (Vaamonde Lores, 1909, 17-18; 1911, 12-13), por notarios de Pontedeume en 1271, 1272 e 1275 (Martínez Salazar, 1911, 59-60, 62-63, 67-68) e de Betanzos en 1272 (*id.*, 62-63).

6.1.1. No mosteiro de Sobrado continúan en latín en 1250, 1252 (5), 1253 (2), 1254 (5), 1255 (3), 1256 (3), 1257 (6), 1258 (2) e 1259 (2) (*RAG*; *ARG*, núms. 322-6, 328-9, 331; *AHN* 542.2-7,9-16; Pallares, 1979, 303-8; Daviña Sáinz, 2002, 123, 135-6, 143; 2003, 175-6) e despois en 1260 (2), 1261 (2), 1269, 1270, 1274, 1275, 1286, 1293 e 1294 (*ARG*, núms. 332, 340, 345; *AHN* 542.20, 543.1-2,10,15-16, 544.6,14; están en latín sen data ou rompidos os do *AHN* 545.1-2,4,6,8-9,12-13); en galego témolos de

¹³ O núm. 122 está posto no ano 1271, pero o que se le é era de 1271, polo que o escriba debeu cometer un erro na datación, pois está escrito nun galego moi correcto e non é probable que sexa de 1233.

¹⁴ Este autor indica en numerosos casos a lingua en que están escritos os documentos, pero comete constantes erros nestas indicacións e non os podemos fiar do que di. Cf. notas 32, 59 e 62.

1257 e 1259 (*ARG*, núm. 327; *AHN* 542.17; Martínez Salazar, 1911, 24-26) e logo de 1262 (2), 126...? (rompido), 1264, 1265 (3), 1266, 1267, 1268, 1269 (2), 1270, 1272 (2), 1273, 1274 (2), 1275, 1276, 1277, 1278, etc. (*AHN* 543.3-4,6-9,11-14,17-19; *ARG*, núms. 335-9, 341-2, 515; Martínez Salazar, 1911, 28-30, 47-49, 50-54, 70-71, 80-81, 86-88, 95-96; Vaamonde Lores, 1907, 226-7; *id.*, 1909, 42-44, 63-64; *id.*, 1910, 280; *id.*, 1911, 66-67; *CDH*, III, 157; *CDGH*, 321-4; Sponer, 1934, 137-8; Vázquez López, 1997, 212-4; Pallares, 1979, 306-7, 308-22; Maia, 1986, 41-45, 47-48, 75-76, 128; González Garcés, 1987, 499-500; Daviña Sáinz, 2002, 128-9)¹⁵. No Tombo de Toxos Outos é normal que aparezan en latín os da década dos corenta (64), así como os dos anos cincuenta (31 en total: Pérez Rodríguez, 2004, núms. 57, 111, 171, 183, 188-9, 196, 207, 213, 388, 409, 419, 422-3, 432, 456, 460, 544, 549, 557-9, 561-2, 564-5, 569, 579, 661-2, 706) e sesenta (16: Pérez Rodríguez, 2004, núms. 104, 115, 173, 175, 177, 318, 357, 416, 463-4, 496, 548, 617-8, 652, 712; Salvado, 1991, 222) e tamén os hai de 1270, 1271, 1274 (2), 1277, 1284 (2), 1289 e 1294 (Pérez Rodríguez, 2004, núms. 0, 58, 62, 441-2, 487, 550, 616; Salvado, 1991, 220-2, 223, 225; *AHN* 556.14); en galego só aparecen de 1271, 1276, 1277, 1283 (2), 1287 e 1299? (Pérez Rodríguez, 2004, núms. 62, 90, 185, 436, 475, 796; Salvado, 1991, 224-5, 226-7; *AHN* 556.13).

6.1.2. Por outra banda, en Santiago no *AHUS* hai documentos en latín de 1258, 1259 (4), 1260, 1271, 1273 (2), 1274 (2), 1282, 1283 (2), 1285 (2), 1294 e 1299 (Justo/Lucas, 1991, 4-12, 14-16, 19-20; Col. Blanco Cicerón, 127, 152; *id.*, c. 137.21-23) e en galego de 1260 (feito en Caldelas), 1284 e 1295 (2) (Col. Blanco Cicerón, 165; Justo/Lucas, 1991, 13-14, 17-19); no Apéndice do tomo v da *HIS* están en latín os dos anos cincuenta e sesenta (*HIS*, v, 68-90 e 93-108) e un de 1259 na *CDH*, I, 278-9. Na *CDGH* hainos en latín de 1253, 1262, 1267 (pp. 19, 263-9) e testamentos de cóngos e outras persoas de 1269, 1270, 1276, 1279 e 1283 (pp. 184-92, 218-25, 239-54) e en galego de 1265, 1272, 1276, 1291 e 1294 (pp. 17-18, 34-35, 270-3, 275-7). Tamén aparece unha avinza en galego en 1289 entre os cambiadores e os ourives (López Ferreiro, 1895, 113-5) e no Fondo López Ferreiro hainos en latín de 1275, 1288, 1289 e 1293 (*Catalogación*, 2001, 307, 310, 312) e en galego de 1279, 1289 e 1294 (*Catalogación*, 2001, 308, 311, 313). No mosteiro de Belvís hai un en latín de 1291 (Rodríguez Núñez, 1989, 393; 1990, 67); no de San Martiño dos Piñeiros en latín de c. 1250 (2), 1252, 1254, 1255, 1256, 1258, 1259 (5), 1261, 1262 (2), 1263, 1264 (3), 1265 (2, un con palabras en galego), 1267 (2), 1268, c. 1269, [1262-1270] (2), 1270, 1272 (2), 1273, 1274, 1278, [1270-1280], 1287, 1290, 1291 (3), 1293, 1295 (2) e 1298 (Lucas, 2003, 266-9, 271-83, 284-98, 299-303, 308-9; *AHD*, *San Martiño*, c. 46.72,74,94,96; c. 55.56,67,72,77,102; c. 56.34,39,50,84; c. 57.61; *AHN* 513.17,18, 514.4; *AHUS*, Col. Blanco Cicerón, c. 137.28) e en galego de 1265 (2, nun Lucas, 2003, 279-80, pon erroneamente 1264),

¹⁵ No *AHN* 531.11 hai un galego coa data errada, pois parece que di era de 1224. Seguramente falta un C e sexa do a. 1286.

1272, 1281, 1287, 1288, 1292, 1293 (2), 1295 e 1298 (Lucas, 2003, 279-80, 298-9, 307, 309-10; *AHD, San Martiño*, c. 46.97; c. 55.104; c. 56.40; *AHN* 513.19, 514.1,3,5-6); no de San Paio de Antealtares en latín de c. 1250, 1250, 1251 (2), 1252, 1253, 1254 (3), 1256 (2), 1258 (2), 1259, 1260 (2), 1261, 1262 (2), 1266 (3), 1268, 1270 (2), 1273, 1274 (2), 1282, 1283, 1290 e 1295 (*AHN* 520.13-20, 521.1-3,5-17, 522.2-4,6; *AHD, San Martiño*, c. 55.111, c. 56.48,76; c. 86.8) e en galego de 1255, 1273, 1276, 1283 (Maia, 1986, 77-78), 1289 (2), 1291, 1294 e 1296 (*AHN* 521.4, 522.1,5,7,9-13); no de San Pedro de Fóra en latín de 1274, 1279, 1283, 1285 (2), 1294 e [1299] (*AHUS*, Col. Blanco Cicerón, 80, 128; *AHD, San Martiño*, c. 55.76; c. 56.41,67,81; c. 86.8); no de Santa Clara en latín de 1278, 1285, 1293 e 1298, alén de tres documentos de 1258, posiblemente deste mosteiro (*AHD, San Martiño*, c. 45.45-46; c. 47.11,15; c. 48.107; Castro, 1983, 47-48) e en galego de 1297 e 1299 (*AHD, San Martiño*, c. 45.16; Castro, 1983, 49-52). Ademais, no *Tombo B* da catedral hainos en latín de 1254 (2: un de Afonso X), 1255, 1256 (2), 1260, [1261], 1264 e 1292 (González Balasch, 1987a, núms. 216, 218, 223, 228-9, 238, 240, 245, 263; Fernández de Viana/González Balasch, 1992, núm. 18), alén dos papais (González Balasch, 1987a, núms. 212, 217, 222, 234-5, 248, 254), e no *Tombo C* en latín de 1250 (2 de Arnoia), 1253 (2 de Santiago de Ermelo), 1255 (de Conxo), 1282 e 1284 (de Ourense) (Fernández de Viana, 1989, 248-50; *id.*, 1997, 374-6; Fernández de Viana/González Balasch, 1992, núms. 19-20).

6.2. Se pasamos á cidade de Lugo, temos un documento híbrido latino-romance en 1246 (*AHN* 1328C.22), pero a maior parte dos documentos de 1250 a 1259 que se conservan no *AHN* están en latín, pois pasan de 100 (*AHN* 1329ABCDE) e só aparecen 11 en galego: de 1255, 1256, 1257 e 1259 (8) (*AHN* 1329A.6,27, 1329B.22, 1329D.13,20, 1329E.1,4,8-10,12; Murguía, 1907, 195-6). De 1260 a 1269 continúa o dominio do latín e inclusive con máis documentación, posto que hai máis de 200 documentos (*AHN* 1329 EFGH, 1330ABCDEFGH, 1334.11-12), mentres que para o galego queda un uso limitado: de 1260 (5), 1261 (4), 1262 (3), 1263, 1264, 1265, 1266 (2), 1267 (2), 1268 (7) e 1269 (*AHN* 1329G.8-9,20-22, 1329H.15,19,25, 1330A.11, 1330B.4-5,20, 1330C.1,23, 1330D.8,26, 1330E.5,16, 1330F.6-7,9-10,12,17-18,22, 1330G.1). Despois ata o ano 1276 temos 57 en latín e 41 en galego (*AHN* 1330GH, 1331AB)¹⁶ e desde 1289 a 1299 rómpese xa a proporción a favor do galego, ó termos 15 en latín (*AHN* 1331FGH) e 52 en galego (*AHN* 1330G.1, 1331FGH). Na catedral, entre outros, hainos en galego de 1256, 1259 (4), 1261, 1265, 1266, 1267, 1272, 1273 e 1274 (Sponer, 1934, 140-6, 150, 153-5; Vázquez Saco, 1943, 118-9, 187). Moi interesante é un “Memorial de Aniversarios”, que contén 305 textos breves datados (de 1199 a 1322) e 286 sen datar (Jiménez, 1987, 163), case todos en latín, agás uns cantos en galego, un deles de 1290 (*id.*, p. 215) e os outros do XIV, cun engadido en galego de 1326 (*id.*, p. 226). Neste memorial da se-

¹⁶ Non podo ver cal é a situación nas dúas décadas seguintes porque non dispoño de fotocopias das carpetas 1331CD.

gunda metade do XIII hai mencións en latín de 1250, 1251, 1254, 1264, 1266 (2), 1267 (2), 26 da década dos setenta, 21 da dos oitenta e 20 da dos noventa (Jiménez, 1987, 169-74, 175-8, 179-81, 182-7, 188, 190-3, 196-8, 200-1, 203, 205-7, 210-1, 214-5, 216, 218-20, 221, 226; cf. Leirós, 1941b).

6.2.1. Na catedral de Mondoñedo os tombos catedralicios e os pergameos soltos están todos en latín na década dos cincuenta (69) e na dos sesenta (71) (Cal Pardo, 1990, 27-29, 133-62; 1999, 57-61). Despois segue habendo bastantes, alternando xa cos escritos en galego: 62 da década dos setenta (Cal Pardo, 1990, 31-32, 162-75; 1999, 65-66), 92 da dos oitenta (Cal Pardo, 1990, pp. 32 a 34, 176 a 197; 1999, 67-70) e aínda 75 da dos noventa (Cal Pardo, 1990, pp. 34, 198 a 217; en 1999, 71-74, reproduce un documento de 1297 que traslada as constituicións da catedral de 1262 e unha providencia de 1290). En galego temos moi poucos neste século, en total 26: de 1270, 1275, 1280, 1282 (2), 1283, 1284 (do meiriño maior de Galicia), 1289 e xa 18 dos anos posteriores (Cal Pardo, 1990, pp. 30 a 38, 178, 180, 196, 198, 202, 205 a 207, 212, 217; 1999, 62, 64, 66, 74-82, 83-84, 86-88). En relación con Viveiro hai a transcripción de documentos latinos de 1258, 1261 (2), 1277 (2), 1286, 1291 e 1295 (2) (Cal Pardo, 1991, 86-87, 88-90, 91-92; 1993, 713, 716-7, 756) e galegos de 1274 e 1293 (Cal Pardo, 1991, 87-88, 94-95); tamén un nos Dominicos de 1285 (*AHN* 1324.22).

6.2.2. En mosteiros da provincia, no de San Salvador de Chantada aparecen en latín de 1258, 1274 e 1279 (2) (*AHN* 1067.9,14-16) e en galego de 1255¹⁷, 1259, 1285, 1286 (Maia, 1986, 78-79), 1288 e 1290 (*AHN* 1067.8,13,17-20); en Chouzán un de 1284 en galego (*AHUS*, Col. Blanco Cicerón, c. 137.25) e no de Loio un en latín de 1254 do arcebispo de Santiago, feito en Toledo (Novo Cazón, 1984, 37-38). No de Ferreira de Pallares 50 en latín de 1250 a 1259, 34 de 1260 a 1269, 30 de 1270 a 1279, aínda 17 de 1280 a 1289 e despois de 1290, 1291, 1292 e 1295 (Rey Caíña, 1993, núms. 115-20, 124-36, 138-45, 147-54, 156-8, 160, 163, 166-77, 179-87, 189-90, 193-5, 198-200, 205, 207, 209-13, 215, 217-8, 220, 224, 230-3, 240, 243, 247-8, 251, 254, 257, 260, 262-6, 270, 274-6, 279-83, 290-1, 300-4, 307, 310, 312, 314, 316-9, 321-2, 326, 328-9, 331-2, 334, 337, 341, 348, 353, 361); como xa indiquei (§ 5.1) en galego xa temos un de 1247, con algunhas palabras en latín e a grafía *u*, *i* por *o*, *e* (Rey Caíña, 1993, núm. 105), e despois de 1255, 1257, 1258 (4) e 1259 (2) (Rey Caíña, 1993, núms. 137, 146, 155, 159, 161-2, 164-5; Martínez Salazar, 1911, 27; Maia, 1986, 68-73); de 1260 a 1269 aumenta a 21 documentos (Rey Caíña, 1993, núms. 178, 188, 192, 196-7, 201-4, 206, 208, 214, 216, 219, 221-3, 225-8) e a 40 de 1270 a 1279 (Rey Caíña, 1993, núms. 235-9, 241-2, 244-6, 249-50, 252-3, 255-6, 258-9, 261, 267-9, 271-3, 277-8, 284-9, 292-3, 295, 297-9, 305; Martínez Salazar, 1911, 73; Maia, 1986, 73-74); baixa a 12 de 1280 a 1289 (Rey Caíña, 1993, núms. 308-9, 311, 315, 320, 323-5, 327, 333, 335-6) e de 1290 a 1299 hai 23 (*id.*, núms. 339-40, 342, 344-6, 349-52, 354-60, 362-5, 367, 369). No de Ferreira de

¹⁷ Pon *era de 1293*, pero non parece letra do XIII.

Pantón temos documentos en latín de 1250, 1253, 1260 e 1264 (Fernández de Viana, 1994, 31-35) e en galego de 1261, 1274, 1278, 1289, 1290, 1292 e 1299 (2) (*id.*, 33-42). No de Meira podemos ver documentos en latín de 1250, 1251, 1253, 1254, 1255, 1257, 1260, 1262 e 1270 (Sáez Sánchez, 1942-1943, 506-19; Mariño Veiras, 1983, 92, 97, 140, 143, 159, 174, 175, 235, 321, 322, 336, 383, 391, 392, 415; *AHN*, carpetas 1134-1137) e en galego de 1255, 1257, 1260, 1265, 1266, 1268, 1270, 1271, 1272, 1274, 1276, 1277, 1281, 1282, 1283, 1284, 1285, 1286, 1287, 1288, 1289 e 1296 (Sponer, 1934, 119-37; Mariño Veiras, 1983, 53-54, 77, 83, 136, 143, 145, 174, 210, 235-6, 279, 284-5, 365, 378, 391, 415-6; *AHN*, carpetas 1135-1140)¹⁸. No de Pedroso hainos en latín de 1246, 1250 e 1253 (Cal Pardo, 1984, 243-5) e en galego de 1257, 1284, 1286, 1289, etc. (Cal Pardo, 1984, 246-9; 1990, 114) e no de Pombeiro temos en latín de 1240 e 1244 e xa despois pásase ó galego con documentos de 1262, 1281, 1290, 1293 e 1296 (Lucas/Lucas, 1996a, 73-79). No de Samos aparecen en latín 11 da década dos cincuenta (*AHN* 1242.18-21, 1243.1.3-5,7-9), 14 da dos sesenta, 10 da dos setenta e aínda de 1282 e 1292 (*AHN* 1243.10-13,15-16,18,20-21, 1244.2-5,10,12,15,19, 1245.1.3,5,8,11-12, 1246.1.5, 1248.3; outros do XIII en *AHN* 1250.8,10-11,14-15); en galego temos de 1262, 1265, 1267 (2), 1269, 1271 (5), 1272, 1273, 1274 (3), 1275, 1276 (4), 1277 (2), 1279 e xa bastantes das dúas décadas seguintes (*AHN* 1243.14,19, 1244.6-7,11,13,17-18,20-22, 1245.2.4,6-7, 9-10,13-15,17-19, 1246.2-4,6-20, 1247.1.6-21, 1248.1.2,4-20, 1249.1-20, 1250.1; Sponer, 1934, 146-9, 151-3, 155-8, 188-90; Martínez Salazar, 1911, 91-92). No Tombo de Vilanova de Lourenzá hai un en latín e romance de 1243 (Rodríguez-Rey, 1992, 126-7; cf. § 4.5), en latín de 1252 (2), 1258 (3), 1265, 1266 e anteriores (*id.*, 103-4, 149, 183-6, 189-90, 201-2, 205-8, 210-2) e en galego de 1258, 1259 e 1266 (3) (Rodríguez-Rey, 1992, 148, 170, 171, 173, 203; Mayán, 1973, 156-7); en pergameos do mosteiro conservados no *AHN* aparecen en latín de 1250, 1251, 1252, 1254, 1255, 1257 e 1265 (*AHN* 1107.11-15,17-18) e en galego de 1255, 1267, 1269, 1271, 1281, 1284, 1287, 1288, 1289 (3), etc. (*AHN* 1107.16,19-21, 1108.2,6-11, etc.; Mayán, 1989, 281-3). No mosteiro de Vilar donas hainos en latín de 1240 (2), 1241 (2; cf. § 5.1), 1242, 1243, 1244 (2), 1249 e despois de 1251, 1252, 1253 (2), 1256, 1260, 1262 (2), 1263, 1264, 1268, 1270, 1274, 1275, 1291 e 1296 (Novo Cazón, 1986, núms. 17-36, 39, 44, 49, 52, 60, 65); o primeiro que aparece en galego, con moitos erros de lectura, é o testamento de Vasco López de Ulloa, de 1266 (xa citado en Sobrado), en traslado posterior, e veñen despois de 1268, 1269 (4), 1271, 1272, 1273, 1274 (2), 1275-1280?, 1278, 1280, 1285, 1291 (2), 1292, 1293, 1294 e 1296 (*id.*, núms. 37-38, 40-43, 45, 47-48, 50-51, 53-54, 56, 58-59, 61-64, 66). Como complemento podemos citar outros documentos en galego: no mosteiro de Sarria un de 1251 (López Arias, 1996, 108-9), no de Monforte de 1255 e 1285 (Murguía, 1909, 134; Sponer, 1934, 164-5), no de San Domingos de Viveiro de 1285 (García Oro, 1987, 57) e en 1289 dun notario de Quiroga (Martínez Salazar, 1911, 92-93).

¹⁸ Domínguez Casal, 1952, fala dun “perg. copia en gallego” de 1230 en Meira (núm. 491), pero trátase dunha copia posterior con galego, castelán e algo de latín.

6.3. Pasando a Ourense, Duro Peña publica un total de 502¹⁹ documentos da catedral, algúns sumariados, desde o ano 888 ata 1289, e a maior parte deles están en latín: 100 de 1250 a 1259 (Duro Peña, 1996, núms. 241-334, 336-8, 340-2; cf. *DACO*, 1917, 172-8, 185-6; López, 1936, 52-55, 76), 64 de 1260 a 1269 (Duro Peña, 1996, núms. 343, 345-98, 400, 402-9; cf. *DACO*, 1917, 194-5, 198-201; López, 1936, 77-79), 48 de 1270 a 1279 (Duro Peña, 1996, núms. 410-2, 414-28, 430-9, 442, 444, 447-8, 450-1, 453-65; tamén de 1272 no *AHN* 1507.16; cf. *DACO*, 1917, 201-2, 204; Ramón-Duro Peña, 1967, 550-3; Losada-Soto, 1994, 51) e 33 de 1280 a 1289 (Duro Peña, 1996, núms. 466-8, 470-9, 481-95, 497-500; cf. *DACO*, 1917, 204-6, 208-11; López, 1936, 79-80). En cambio, en galego son pouquísimos os destas décadas, pois só hai 13 en total: de 1259 (2), 1260, 1268, 1273, 1274 (3), 1275 (3), 1276, 1280 e 1288 (Duro Peña, 1996, núms. 335, 339, 344, 399, 429, 440-1, 443, 445-6, 449, 452, 469, 496). A eles hai que engadir outro de 1270 (*Escrituras* XII,13)²⁰. Esta información pode completarse co *Catálogo* (Duro Peña, 1973a)²¹, onde cita documentos en latín de 1289 (2) (un en traslado en galego), 1290 (2), 1292, 1293 (2), 1294 (2), 1295 (2), 1296 (2) e 1297 (9) (Duro Peña, 1973a, núms. 501-5, 510-2, 514-6, 520-1, 523-31; cf. *DACO*, 1917, 225-7), así como documentos en galego de 1292 (4: un deles transcrito por Castro-Martínez Sueiro, 1917, 212-6, erroneamente como de 1291), 1294, 1295, [1286-1295], 1296, 1297, 1299, etc. (Duro Peña, 1973a, núms. 506-9, 513, 517-9, 522, 532; o de 1297 en “Documentos San Francisco”, 340-1), ós que debemos engadir un traslado en 1294 de carta latina de 1258 (*Escrituras* XII, 105).

6.3.1. Con referencia ós mosteiros da provincia, no de Santa Clara de Allariz temos en latín de 1282 e tamén de 1290 (2) ou 1293, con bulas papais (Ferro Couselo, 1967, I, 15-16; *AHN* 1429.1-3,7), híbridos latino-romances de 1244, 1251 e 1255 (Ferro Couselo, 1967, I, 13-14, 15-16, 17-18) e en galego de 1259, 1276, 1286 (2), 1292 (2), 1293 (3), 1294, 1295 e 1298 (Rodríguez Núñez, 1993c, 307-10; Ferro Couselo, 1967, I, 19-20, 35-36, 38-40, 50-51; Maia, 1986, 130-1; *AHN* 1429.10-11; *SCA*, 1986, 76-77, 95-97; M. Leirós, 1940, 326-8), e en 1273 unha avinza entre o concello e Tareixa Eanes (Vázquez Núñez, 1906, 79-80); en San Miguel de Bóveda hainos en galego de 1265, 1276 e 1295 (*ACOU* 933, 1244; Duro Peña, 1977b, 155-6). En Celanova en latín de 1258 (2), 1270, 1271 e 1272 (Vaquero Díaz, 2004, núms. 58-59, 63, 65-66; Lorenzo Fernández, 1942, 225, 231) e en galego de 1265, 1270, 1271, 1275, 1276 (3), 1282, 1286, 1287, 1290, 1294, 1295 (2), 1297 e 1298 (Vaquero Díaz, 2004, núms. 60, 62, 64, 68-71, 73, 76-77, 80, 89-93) e en Santa María de Ribeira en galego de 1272, 1275,

¹⁹ Aínda que a numeración dos documentos só chega ata o núm. 500, hai dous números repetidos (419bis e 485bis).

²⁰ Castro/Martínez Sueiro, 1917, 202-4, transcriben como de 1277? un de 1379? (Duro Peña, 1973a, núm. 901).

²¹ Este *Catálogo*, ás veces, indica a lingua dos documentos, pero en moitísimas ocasións non o fai e préstase a equívocos, polo que pode levar ós investigadores a falsas interpretacións. Isto obrigoume a comprobar no *ACOU* toda a documentación para saber en que lingua estaba cada documento.

1283, 1284, 1286 e 1292 (Sáez Sánchez, 1944, 193-200; Vázquez Núñez, 1898, 35-36; *íd.*, 1902, 79-80). No mosteiro de Melón xa indiquei (§ 5) que de 1230 a 1249 hai 193 documentos en latín (Cambón, 1958), lingua que se segue usando maioritariamente de 1250 a 1259 (37 do *ACOu* en Soto Lamas, 1992, núms. 128-44, 149-60, 162-9; 68 no *AHN* 1445.8-19, 1446.1-20, 1447.1-2,15-20, 1448.1,5,7-9,11-12,13-20, 1449.1-3,5-9, 11-15; 101 en Cambón, 1958), que aínda ten bastante uso de 1260 a 1269, con 11 documentos no *ACOu* e 27 no *AHN* (Soto Lamas, 1992, núms. 170-5, 179, 184, 189, 194-5; *AHN* 1449.16,18-20, 1450.1-10,13-14,16-18,20, 1451.1-3,5-6,9,12; en Cambón, 1958, tamén 38 entre os núms. 612 e 690), e que segue aparecendo en 1270 (2), 1272 (2), 1273 (2), 1274 (5), 1275, 1281, 1282, 1283 (do bispo de Tui), 1282-1284, 1288 (apelación do mosteiro ó bispo de Braga), 1289 (2), 1291 (testamento dun cóengo de Tui), 1292 e unha sentenza de 1293 (Soto Lamas, 1992, núms. 200, 209, 264; *AHN* 1452.6-8, 1453.5,12-13, 1454.12,15, 1455.7; Cambón, 1958, núms. 712, 727-8, 734-5, 742-3, 746, 748, 753, 762, 809, 826, 832, 868, 872, 890, 913, 920). En galego, alén dos citados de 1231, 1233 e o de 1252 (§§ 5, 4.5), só aparecen dous documentos de 1255 (Cambón, 1958, núms. 551, 559; o primeiro empeza en latín e despois pasa ó galego) e un de 1258 (*AHN* 1449.10). Despois xa os atopamos de 1260, 1261, 1262 (3), 1263 (2), 1264 (4), 1265 (5, un en Ferro Couselo, 1967, I, 24-25), 1266 (3), 1267 (6), 1268 (3) e 1269 (7) (Soto Lamas, 1992, núms. 176-8, 180, 182-3, 185-8, 190-3, 196-9; *AHN* 1449.17, 1450.11-12,15,19, 1451.4,7-8,11,13-14; Cambón, 1958, 619, 634, 638, 642, 644-6, 649-51, 654, 657, 661, 665-7, 672-4, 681, 684-5, 687-9, 693-4, 698, 700-3, 705-7), 54 de 1270 a 1279 (Soto Lamas, 1992, núms. 201-6, 208, 210-4, 216-21; *AHN* 1451.15-18,20, 1452.1-5,9-18; Ferro Couselo, 1967, I, 29, 35; Cambón, 1958, entre os núms. 713 e 793), entre eles un de 1275 de Dª María Afonso, filla de Afonso IX (*CDH*, II, 279) e xa moitos máis de 1280 a 1289 e posteriores (Soto Lamas, 1992, núms. 222-6, 228-31, 233-56; *AHN* 1452.19-20, 1453.1-2,4,6-11,14-19, 1454.1-8,10-11,13-14,16-18; un total de 84 en Cambón, 1958, entre os núms. 794 e 897 e ss.). En Santa Comba de Naves hai en latín de 1250 (2), 1253, 1255 (3), 1257 (2), 1258 (2), 1259, 1265 (3), 1266, 1267 (2), 1268, 1269 (3), 1270, 1272 (3), 1276, 1279 (2), 1289 e 1298 (2) (*ACOu* 643, 649, 726, 731, 739, 754, 760, 801-2, 819, 934, 947, 953, 972, 974, 997, 1007-8, 1023, 1040, 1076-7, 1080, 1245, 1296-7, 1506, 1687, 1690; *AHN* 1506.8), un de 1251 en latín con frases e as testemuñas en galego (*ACOu* 666) e en galego de 1255, 1266, 1278, 1279, 1282 (2), 1287 (2), 1289, 1290, 1293 e 1297 (*AHN* 1506.9; *ACOu* 957, 1288, 1309, 1361, 1367, 1455, 1463, 1520, 1541, 1592, 1678). No de Oseira na década dos corenta non aparece ningún documento en galego e nos anos cincuenta segue a domina-lo latín, pois de 1250 a 1259 aparecen nesta lingua 186 documentos (Romaní, 1989, entre as pp. 588 e 814; *AHN* 1524.21, 1525.2,6,16,19, 1526.8,18, 1527.5-6, 1528.17, 1529.7)²², xunto a un de 1253 en latín e galego (Romaní, 1989, 662), e en galego só hai

²² No *Tombo de 1473*, dentro da parte do “Tombo Vello”, hai un documento en latín que Romaní/Rodríguez

seis: de 1256, 1258 (3) e 1259 (Romaní, 1989, 719, 780, 783-4, 785-6, 802-3; Bello, 1997, 516; cf. § 5). De 1260 a 1269 continúa a domina-lo latín, posto que atopamos nesta lingua 93 documentos e en galego só 19: de 1260, 1261 (2), 1262, 1265 (2), 1266 (2), 1267 (4), 1268 (3) e 1269 (4) (Romaní, 1989, 316-7, 843-5, 851-2, 885, 887, 892-3, 895, 898-9, 900-1, 905, 908-9, 915-6, 918-9, 921, 924, 928-9; *AHN* 1531.7,16, 1537.10; Vázquez Núñez, 1901, 327-8; Sponer, 1934, 162-63; Ferro Couselo, 1967, I, 21-24, 25, 28). De 1270 a 1279 é cando comeza a producirse a inversión, se ben aínda atopamos numerosos documentos en latín: 64 en total, fronte ós 82 que hai en galego (Romaní, 1989, entre as pp. 930 e 1087; Ferro Couselo, 1967, I, 29-30; Maia, 1986, 74-75; faltan en Romaní os do *AHN* 1532.11, 1535.10, en latín, e os de 1533.15,17, en galego). Xa de 1280 a 1289 domina o romance, pois hai 53 en galego e só sete en latín, estes de 1280, 1281, 1282, 1284, 1285 (2) e 1289 (Romaní, 1989, 1106, 1109-10, 1117-8, 1119-20, 1149-50; faltan en Romaní os do *AHN* 1536.2,5,7,11,19), xunto a outros tres en latín de 1292, 1293 e 1296 (Romaní, 1989, 1166-7, 1170-2, 1184-5).

6.3.2. No mosteiro de Ramirás ata o ano 1267 están todos en latín (Lucas/Lucas, 1988, 205-356; *AHN* 520.1-20; Duro Peña, 1971, 61-64); métese un en galego polo medio de 1268 (Lucas/Lucas, 1988, 357) e continúan outros 24 en latín de 1268 a 1272 (Lucas/Lucas, 1988, 358-83; Duro Peña, 1971, 64-65); volve a haber en latín tres en 1273 e dous en 1274 (Lucas/Lucas, 1988, 384-5, 387-9, 393-4, 401-2). En galego, despois do de 1268, temos de 1273 (2), 1274 (9), 1275 (5), 1276 (4), 1277 (6), 1278, 1279 (5), 1280 (2), 1281, 1282 (2), 1283, 1284 (2), 1285, 1288, 1289 (2), etc. (Lucas/Lucas, 1988, 383-4, 385-6, 389-93, 394-401, 402-33, 434-7). No de Santa Cristina de Ribas de Sil hai documentos en latín de 1250, 1253, 1260 e 1276 (*ACOU* 164c, 642, 701, 354) e en galego de 1263, 1266, 1269, 1276 (7), 1277 (2), 1286, 1288, 1290, 1293, etc. (*ACOU* 164bde, 905, 932, 1006, 1237, 1242, 1253-5, 1262, 1409, 1467, 1588; Fernández Suárez, 1974, núms. 16, 18, 20-21, 23-26) e no de Santo Estevo de Ribas de Sil temos en latín aínda documentos de 1253, 1257, 1264, 1269, 1279 e 1298 (Duro Peña, 1977a, 285-7, 291, 294-5; *ACOU* 701, 1022), así como traslados de privilexios en 1272 e 1288 (*AHN* 1561.2,10), e en galego de 1265, 1269, 1273, 1276 (2), 1278, 1283, 1285, 1288, 1291, etc. (Duro Peña, 1977a, 287-90, 291-2; *ACOU* 1374; Sponer, 1934, 163-4; *AHN* 1561.10). No de San Clodio do Ribeiro os de 1250 a 1259 están en latín: 1250 (5), 1251 (3), 1253 (4), 1254 (2), 1255 (3), 1256, 1257 (6), 1258 (9) e 1259 (15) (Lucas/Lucas, 1996b, 306-24; *ACOU* 654, 660, 667, 671, 709-711, 714, 734, 736, 748, 753, 755, 769, 772, 805, 813, 817, 827; *ACOU* H.14)²³; despois continúa habendo bastantes nesta lin-

Suárez, 2003, 50-51, colocan na era de MCCLX (polo tanto, a. 1222), pero ou ben eles ou ben o que escribiu o *Tombo* leron mal a data, pois o documento di que Fernando III era rei de Castela, León e Córdoba. ¿Será era MCCLXL?

²³ Os que cito de *ACOU* non aparecen transcritos en Lucas/Lucas, 1996b, debido a que no deplorable *Catálogo* de Leirós, 1951, aparecen absurdamente como “documentos particulares” e os autores non tiveron en conta as correccións que Duro Peña fixo nun exemplar deste *Catálogo*, reintegrando moitos destes supostos “documentos particulares” ós mosteiros correspondentes.

gua, pois podemos citar de 1260 (7), 1261 (7), 1262, 1263 (4), 1264 (2), 1265 (2), 1266 (2), 1267 (2), 1268 (4), 1270 (2), 1271, 1272, 1273 (5), 1274 (15), 1275 (7), 1276 (3), 1279, 1282 e 1296 (Lucas/Lucas, 1996b, 324-35, 335-7, 339-41, 343-5, 345-60, 364-5, 373, 374, 377, 386, 389-90; *ACOu* 848, 857, 859, 874, 920, 959, 965, 969, 986, 992, 1057, 1102, 1194, 1203, 1228, 1857; Leirós, 1943, 35)²³. En galego só empezan na década dos sesenta, con documentos de 1264, 1265, 1266 (3), 1267 (2), 1268 e 1269 (4), e despois hai 48 de 1270 a 1279, 62 de 1280 a 1289 e 31 de 1290 a 1299 (Lucas/Lucas, 1996b, 335, 337-9, 341-3, 345, 361-4, 366-73, 373-4, 374-6, 377-85, 386-9, 390-434; *ACOu* 954, 970, 998, 1017, 1054, 1067, 1085, 1119, 1140-2, 1161, 1177, 1225, 1236, 1260, 1287, 1302, 1317, 1322, 1342, 1355, 1377, 1385, 1424, 1428, 1437, 1447, 1454, 1458, 1462, 1465, 1479, 1487, 1489, 1499, 1503, 1556, 1578, 1667)²³. No de San Pedro de Rochas temos en latín de 1247, 1251, 1256, 1257, 1260, 1263, 1267, 1280, 1282, 1284, 1285 e 1287 (2) (Duro Peña, 1972a, 152-8, 159-61); o primeiro en galego é de 1280 (*ACOu* 1327) e despois hainos de 1283, 1290 (2), 1291, 1292 (3), 1294, 1295, 1296 (3), 1299, etc. (Duro Peña, 1972a, 158, 161-7; *ACOu* 1567, 1570, 1577, 1810). No de San Domingos de Ribadavia hai un en latín de 1271 e en galego de 1287 e 1288 (Enríquez, 1987, 63-65; Maia, 1986, 137-8). No de Sobrado de Trives aparecen en latín en 1230, 1232 (2), 1233, 1234, 1235, 1244 (2), 1246, 1249 (2), 1253 (en latín e romance), 1254, 1256, 1258 (2), 1259, 1260 e 1263 (Martínez Sáez, 1989, núms. 16-21, 23-28, 32, 35-38, 41; Duro Peña, 1967, 61-65) e en galego en 1255 (2), 1256, 1260, 1264 (2), 1266, 1271 (3), 1272 (3) e 1273 (2) (Martínez Sáez, 1989, núms. 29-31, 40, 43-45, 47-54; Duro Peña, 1967, 65-70); despois veñen 20 de 1280 a 1289 (Martínez Sáez, 1989, núms. 55-60, 62-64, 66-67, 70-78; Duro Peña, 1967, 70-75; López, 1929, 439-40; *AHUS*, Col. Blanco Cicerón, c. 137.26) e 19 de 1290 a 1300 (Martínez Sáez, 1989, núms. 80, 82-84, 86-90, 92-93, 95-98; *AHUS*, Col. Blanco Cicerón, 170; *id.*, c. 137.27). No de Xunqueira de Ambía hainos en latín en 1252 (2), 1254, 1256 (2) e 1272 (*ACOu*, *X. de A.*, núms. 28-32, 37) e en galego en 1266, 1267 (2), 1270, 1272, 1279, 1285, 1287 (2), 1289 e 1294 (*ACOu*, *X. de A.*, núms. 33-43) e no de Xunqueira de Espadañedo en galego de 1262, 1270 (2), 1292 (2)²⁴ e 1299 (Pereira Ferreiro, 1979, núms. 5-8; *ACOu* 1574, 1708, este con dúas copias modernas).

6.4. Dentro da provincia de Pontevedra, no mosteiro de Aciveiro hai un galego de 1292 e outro de [1292-1301] (Vaquero Díaz, 1999, núms. 1-2) e no de Armenteira están en latín ata 1249 (*AHN* 1754-7), un total de 61 de 1250 a 1259 (*AHN*, 1758.1-21, 1759.1.21, 1760.1-19), 21 de 1260 a 1269 (*AHN* 1761.1-20, 1762.3), 15 dos anos setenta e oitenta (*AHN* 1762.5-13, 16-20, 1763.8), un de 1296 (*AHN* 1763.15) e algúns dos que non podo le-las datas nas fotocopias (*AHN* 1764.3,5); en galego temos documentos dos anos oitenta e noventa (*AHN*, carpetas 1762 e 1763) e no de Angoares hai un en galego de

²⁴ Pereira Ferreiro, 1979, núm. 8, pon erroneamente que é de 1290, posto que é da era MCCCXXX. Como esta autora non transcribe tódolos documentos, indico os do *ACOu*, que comprobei para ver como estaban escritos. Dos que cita do *AHN* só poño as indicacións que dá ela.

1290 (Iglesias Almeida, 1992b, 121-2). Para o de Franqueira non dispoño dos documentos máis antigos, pero aínda hai algúns en latín bastante tardíos (*AHN* 1786.19-20,26); dos que teño fotocopias hainos en galego de 1283, 1285, etc. (*AHN* 1786.22,25). No de Camanzo temos en latín de 1254, 1257, 1258 (2), 1266, 1273, 1276, 1282, 1286, 1287 e 1296 (Lucas, 1978, 347-52, 354, 355, 355-7, 359-60) e en galego de 1276, 1281, 1286, 1289, 1293, 1294 e 1295 (Lucas, 1978, pp. 352-3, 354-5, 355, 357-9). No de Carboeiro hainos en latín de 1266, 1267 e outro de 1291, no que un cóengo de Santiago, vigairo e xuíz do arcebispado, actúa nun preito entre o mosteiro e os fillos de Gómez Suárez Galiñato (nel o cóengo reproduce un documento seu en galego e outro dos citados fillos en latín) (Lucas, 1958, 564-5, 567-72; *AHD*, *San Martiño*, c. 55.54), e en galego de 1276, 1281 e 1297 (*AHD*, *San Martiño*, c. 57.67; c. 55.80; c. 56.53). No de Oia temos documentos en latín de 1250, 1251 (2), 1252 (2), 1254 (2), 1255 (4), 1256 (2), 1257, 1259 e un múltiple con documentos de 1254 (3), 1255, 1256 (4) e 1257 (*AHN* 1801); despois séguese habendo nas décadas seguintes de maneira máis ou menos ocasional: de 1260, 1267, outro que se le mal (de 1269 ou 1270), de 1273 (2), 1284 e do bispo de Tui de 1291 (Fernández de Viana, 1989, 250; *AHN* 1803.1,7, 1804.2,17, 1807.7, 1809.5), etc. En galego temos un de 1253 e despois pasamos a 1262 (2), 1266 (3), 1267, 1269 (3), 1271 (5), 1272 (2) e 1273 (2) (*AHN* 1801.9, 1802.17-18,21,23-24, 1803.2-6, 1803.8-12, 15-16, 19-20); a carpeta 1804 contén de 1273 (4), 1274 (10) e 1275 (3), a 1805 un total de vinte en galego de 1275 e as carpetas seguintes en galego desde 1276²⁵. No de Poio aínda aparecen en latín documentos de 1252, 1260, 1262, 1264, 1272, 1273, 1274, 1281, 1285, 1286 e outros dous posteriores (*AHN*, carpeta 1859 e 1860.2,7) e en galego témolos de 1279 (5), 1281, 1285 (2), 1286, 1287 (Maia, 1986, 194-5) e 1288 (2) (*AHN*, carpeta 1859 e 1860.1,3-6), sendo xa normais nesta lingua na década dos noventa (*AHN* 1860.8-20 e carpeta 1861; Maia, 1986, 207-213). No de Tomiño hai en galego dous de 1274 e un de 1275 (Iglesias Almeida, 1992a, 78-79, 97) e no de Vilanova de Dozón hainos en latín de 1244, 1255, 1256, 1272 e 1274 (Duro Peña, 1968b, 50-55) e un de 1249 relacionado con Dozón (Romani/Otero, 2003, 57) e en galego de 1283 e 1297 (Duro Peña, 1968b, 55-57) e relacionados co mosteiro de 1259 e 1295 (Romani/Otero, 2003, 58-59); ademais, o documento latino de 1272 contén unha carta da abadesa de 1262 en galego (Duro Peña, 1968b, 53-54). En Tui, entre outros moitos, hai un en latín de 1274 (Galindo Romeo, 1923, núm. XXIX/1) e un en galego dos Dominicanos de 1290 (Domínguez Fontela, 1939-1940, 260-1). Finalmente, en San Domingos de Pontevedra podemos citar en latín de 1283 e 1285 (Pardo, 1942, 147-8, 149; Armas Castro, 1992, 321) e tamén un en galego de Pontevedra de 1296 (Fernández Villamil, 1943, 119-20)²⁶.

²⁵ Hai transcripción de documentos de 1252 en latín e de 1253, 1266, 1274, 1288, 1290, 1293 e 1297 en galego en Pallares/Portela, 1971, 120-1, 122-9; de 1250, 1251 e 1255 en latín e de 1266, 1273, 1283, 1284 (2), 1287 (2), 1288 (2), 1289, etc. en galego en Portela, 1975, 360-72; de 1283 en galego en Portela, 1981, 192. Ademais, Maia, 1986, 181-7, 188-193, 195-206, 213-7, transcribe documentos en galego de 1267, 1269 (2), 1271 (2), 1278, 1280, 1281, 1282, 1283, 1287, 1288, 1289, 1290, 1295 (2), 1296 (3), 1297 e 1299.

²⁶ Fernández Villamil, 1943, tamén transcribe un en latín de 1260 (p. 118-9) e outro en galego no que pon “era

6.5. Polo que se desprende das páxinas anteriores, a historia é bastante diferente nas distintas coleccións documentais e a imposición do galego non se deu por un igual en tódolos mosteiros e catedrais, pois hai lugares nos que tardou bastante en consolidarse a nosa lingua na documentación escrita e outros nos que se impuxo máis cedo. Para rematar esta parte referireime ó mosteiro de Montederramo²⁷, porque podó falar da documentación con máis fiabilidade. Así, ata 1249 están todos en latín (34 e unha bula papal, núms. 134-167 da nosa edición); de 1250 a 1259, antes de que apareza o primeiro documento en galego en 1255, achamos 19 en latín, dos anos 1250 (5), 1251, 1252 (5), 1253 (4) e 1255 (4) (núms. 169-87), e despois desa data outros 20, de 1256 (4), 1257 (2), 1258 (7) e 1259 (7) (núms. 190-5, 199-203, 205-6, 208, 210-1, 213, 220-2); en galego xa temos 17, cun índice de frecuencia en aumento, de 1255, 1257 (3), 1258 (2) e 1259 (11) (núms. 189, 196-8, 204, 207, 209, 212, 214-9, 225-7), se ben debemos lembrar que o primeiro documento romance que aparece no mosteiro está en castelán e vén de Castela (cf. § 15). A inversión dunha lingua pola outra prodúcese nos anos sesenta, en que temos 42 documentos en galego de 1260 a 1269 (núms. 228-9, 232-3, 235, 238-50, 252, 254-70, 272-7) e só 8 en latín: de 1260 (2), 1261 (3), 1264, 1265 e 1268 (núms. 230-1, 234, 236-7, 251, 253 e 271). Despois xa é amplamente maioritario o uso do galego nos anos seguintes: de 1270 a 1279 son 105 en galego e só 6 en latín, de 1270, 1273 (2), 1274 e 1275 (2) (núms. 282, 304, 306, 317, 342 e 370); de 1280 a 1289 baixa o número a 96 en romance e a 5 en latín, de 1284, 1285, 1286 e 1289? (2) (núms. 436, 451, 463 e 480-1); de 1290 a 1299 aumenta a 106 en galego e a 7 en latín, contando 2 bulas papais, de c. 1290, 1291, 1292?, 1293 e 1298 (3) (núms. 498, 508, 527, 540 e 608-10)²⁸.

7. Despois de indicar como se foi abrindo paso o galego como lingua escrita, paréceme interesante referirme a algúns problemas con que se enfrontaron os escribas e notarios que comezaron a escribir en galego. Pola mesma razón que os escribas e notarios pouco instruídos no latín tiñan dificultades para escribir esta lingua correctamente, de igual maneira a aprendizaxe da escrita en galego non está exenta de pexas, debido a que a lingua vulgar na súa evolución chegara a unha serie de sons inexistentes en latín para os que había que busca-la grafía adecuada. Moitas veces nos primeiros documentos en romance aparecen palabras aínda coa forma latina ou formas con grafías estrañas (*pecte en copto e facta a carta* en 1257, núm. 198 de Montederramo), conservación do -n- in-

1268” e “año 1250” (116-7). Os dous números están errados, pois no documento le “era m^a c^a lxl^aviiij”, que tamén está errada. Probablemente é de 1260.

²⁷ Transcribíense documentos en galego de 1255, 1257, 1258, 1261, 1266, 1267 (2), 1273, 1274, 1278, 1291 e 1294 en Ferro Couselo, 1967, I, 16-17, 18-19, 20-21, 26-28, 30-34, 36-37, 46-47, 50; de 1272 en Sponer, 1934, 190-1; de 1274, 1281, 1290 e 1292 en Maia, 1986, 129-30, 131-5, 138-42; de 1255 na CDH, I, 214-5.

²⁸ Publicáronse documentos de Asadur en latín de 1240, 1251, 1252, 1257, 1260, 1265 e 1271 (Duro Peña, 1973b, 331-6, 337-8) e en galego de 1265, 1286, 1288 e 1292 (*id.*, 336-7, 338-40).

tervocálico (*uener e tenendo* nos núms. 198 e 212 de Montederramo, de 1257 e 1259; *donazũ, irmanus* no de Oseira de 1260), etc. O máis chamativo é a representación das vocais *o, e* e dos ditongos *ei, ou*. No caso do ditongo *ei*, ás veces aparece grafado *e* (*pi-litero* no núm. 247 de Montederramo, de 1263) ou *ec* (*Uimiecrus e hec* no de Oseira de 1260, *derecto e ffecta* no núm. 212 de Montederramo, de 1259). Para *ou* son correntes *oc* ou *op* (*hoctorgamentu, hoctras e Hocrensy* no núm. 266 de Montederramo, de 1267; *hoc e Hocrensi* no núm. 267, do mesmo ano; *copto* no núm. 198, de 1257; *quocsa, Oc-femea* no de Oseira de 1260), etc. Para as vocais *o, e* tamén son moi usuais nos primeiros textos as grafías *u, i* respectivamente, como ocorre no texto de 1260 de Oseira (cf. tamén Mariño Paz, 1998, 99-101):

fazu ista manda ... mandu a alma e o corpu ... do Burgu, e mandu ós cléricos ... mandu a mina uina de Reuordauns *in donazun*; e mandu a mina casa do Campu ... e mandu a mina uina ... e a seus irmanus; e mandu a Guncaluu *Iohanis* e a filus de dona Scizilia a ma casa do Campu de Fundu; e mandu a Martjn Petri ... e mandu a Guncaluu *Iohanis* hu meu quinun da cortina de trala porta; e mandu a mia uina ... e mandu a mia uina ...de Francelu e a do Rigeiru a meu tiu Martjn Petri ... unde me fat foro; e mando a *Goncaluu Iohanis* e a seus quirmauuns hu foru que hec *cun* ilis e o qui me fat *Johan* Arias, zapateiru; e mandu a meu tiu Stefano Petri quantu ayu *in* Uimiecrus e mándule mia uot daquela erdade que me *tein* os frades de Melón forzada; e mando a mia erdade ...; e mandu a mina uina ... e mandu a Fernán Roderiquit quantu hei *in* Noalu (a lectura é miña).

7.1. Tamén en Montederramo, igual que noutros moitos lugares, hai algúns documentos nos que se abusa da grafía *i* e *u*, como en dous de 1267 do “notaru” *Domingu Ihoanis*:

Conoszuda cousa syga qui eu, Pedru Páez d’Esquadru, per hoctorgamentu ... presenty et confirmanty, et de meus filus ... abbady de Monty de Ramo et aao conuentu disy meesmu lugar ... ino monty d’Esquadru, qui ey di meu patrimonio et di mya conpra, delo portu ... party per Portozelus et cun ... como parti hoc término d’Esquadru de Santisu. E estas son as prisas qui les uendu, etc. (núm. 266).

Conoszuda cousa syga qui eu ... Lopo Uaásquiz ... María Uaásquiz, ujnndo a mea da erdadi qui ey in Castru, qui foi di meu padri don Tomé et di mía madri María Fernándiz. Uíndouola a montis e a fontis ... soldus, undy suu ben pagada ... da mia parti hoc d’istraya qui ... di Deus et peiti aa uoz dil rei ... ista carta ino mes di sitenbru, in era di mil et trizentus et v anus. Regna in Lión ... don Afonsu ... Martino Alfonsu et don Ihoani Fernándiz, bipo in Hocrensi ... Istiuao Firnándiz. Qui presentis forum: Pidru Piriz, priladu di Mazaida, et Pidru Eianis, capilán disi lugar, etc. (núm. 267).

Con todo, hai que advertir que nalgúns notarios podemos ver unha progresión no uso correcto do galego, posto que comezan con vacilacións nos primeiros documentos que escriben e rematan por utiliza-la grafía adecuada.

8. Estas grafías son comúns a outros moitos textos dos primeiros escritos en romance e non debemos tirar delas argumentos de carácter fonético erróneos. Trátase sen máis das

primeiras tentativas de escribir en romance e os escribas teñen dificultades para atopar a grafía máis apropiada. Por exemplo, en moitísimos casos as vocais *e*, *o* romances, tanto as tónicas pechadas coma as átonas, proveñen das vocais latinas *Ī*, *Ū*. Por iso nos primeiros documentos os escribas poden representar por *i* ou por *u* á latina *o* que xa en romance son as vocais *e*, *o*, levando esta práctica a casos en que mesmo en latín había as vocais *e*, *o*²⁹. Repito que non se trata de ningunha característica fonética primitiva e debemos rexeitar con firmeza algunhas interpretacións que teñen dado certos lingüistas. Tanto en Galicia coma en Portugal no século XIII témo-las vocais *e*, *o* en posición final e non se pode admitir que se pronunciaban daquela [i], [u] e que o portugués actual continúa con esta característica, mentres que o galego pasou á pronuncia [e], [o] por influencia do castelán, porque isto non é certo. As grafías con *i*, *u* só se dan nos primeiros documentos por dificultades na aprendizaxe da escrita e por reminiscencia do latín, xa que, unha vez que se domina a grafía correspondente ó romance, desaparecen en beneficio de *e*, *o*. O feito de ver nesas grafías unha realidade fonética levou mesmo a pensar que esa suposta pronuncia *u* do século XIII foi a que deu lugar á aparición da metafónica en galego e en portugués neste século (cf. Lorenzo, 1987, 450-4; 1995a, 652).

9. Outra cousa que pode ocorrer nos documentos escritos en galego é que o notario deixe algunha frase en latín ou que se practique o bilingüismo. A presenza de palabras ou frases latinas é frecuente nos primeiros documentos escritos en galego, pero non se limita a eles, pois o coñecemento do latín, especialmente polos eclesiásticos, fai que esta lingua apareza de maneira máis ou menos ocasional e, ás veces, intencionadamente. No século XIII hai casos coma en

1274: In Dei nomine amen ... Facta carta in era M^a CCC^a XII^a, mense aprili. Regnante rege ... Petrus Iohannis, prelatu Sancti Martinj, et Martinus Iohannis, Dominicus Paiz, Petrus Cabritu et alij multi qui uiderunt et audierunt. Et eu, Iohanes Iohannis, notarj us de Mazaneda, scriuý esta carta (Montederramo, núm. 324).

1275: facta carta VIII^m dias andados de ianeyro, jn era M^a CCC^a XIII^a. Regnante rege domno Alfonso in totis suis regnis ... Quj presentes fuerunt ... et alij multi qui uiderunt et audierunt. Iohanes Iohannis scripsit dum esset notarj us et suum signum ibi posujt (Montederramo, núm. 343).

O mesmo notario fai algo parecido nun de 1278 (núm. 383). O máis frecuente destes documentos en galego, especialmente do XIII, é que se utilice o latín ó principio para po-

²⁹ Souto, 1996, 131 e n. 30, di que no suposto documento de 1230 hai “casos de elevación atribuíveis à assimilação da pretónica por parte de uma sílaba tónica contendo /i/”, como é o caso de *Scizilia, rigeiru* (el escribe *rigeiro*) e o de *diuidas*, que tiña orixinalmente *e* na sílaba tónica e sufriu a influencia do /i/ da postónica. Para el *dívidas* é unha forma plenamente galega, en contra da opinión que eu daba en Lorenzo, 1977, 477, e, como di que o texto é de 1230, indica que debemos recuar para esta data a abonación que Machado fai de *dívida* en 1293. Un pouco máis de perspicacia poñeríao en garda, pois un texto que escribe *ista, in donazun, quir-maa, fundu, quinun, unde, quirmauuns, cun ilis, qui, tein, in Noalu*, alén doutros casos de *u* por *o* en posición átona, pola mesma razón escribe *rigeiru* e *diuidas* en lugar das formas propias *regeiro* e *dévedas* (ou *dévidas*).

ñe-la data e o inicio do texto e ó final para poñe-las testemuñas ou para indicar quen foi o que escribiu o documento. Podiamos citar moitos casos en tódolos lugares, pero abonda cuns poucos, como un de San Clodio do Ribeiro de 1278, que contén bastantes frases en latín na parte final (Lucas/Lucas, 1996b, 384-5), ou en Ferreira de Pallares (cf. § 5.1) un de 1261 (Rey Caíña, 1993, núm. 188, di erroneamente 1260), outro de 1263, que empeza “In Dei nomine. Notum sit omnibus ominibus tam presentibus quam futuris quod ego, María Pérez...” e remata coa data en latín; outro de 1265, que empeza en latín e ten palabras nesta lingua, ou outro de 1274, que empeza “In Dei nomine amen. Notum sit omnibus presentibus et futuris como eu...” (Rey Caíña, 1993, núms. 188, 202, 216, 271). Un de Samos de 1263 empeza “In Domini nomine, amem. Notum sit omnibus ominibus tam presentibus quam futuris quod ego...” e despois continúa en romance (*AHN* 1243.17) e un de Melón de 1277 remata “Johannes abbas vidit” (Cambón, 1958, núm. 773). Ademais, no XIII hai casos de documentos en galego nos que o notario dá fe en latín, como nun de San Clodio do Ribeiro de 1275 (Lucas/Lucas, 1996b, 372-3), en tres de Santiago de 1253, 1265 e 1293 (*CDGH*, 17-18, 182-4; *AHD*, *San Martiño*, c. 46.97) e en dous de Melón de 1266 e 1275 (Cambón, 1958, núms. 672, 757), mosteiro no que hai un documento latino de 1222 trasladado nun documento en galego sen ano no que ó final o notario que o trasladou en galego escribe “Hoc est traslatum de verbo ad verbum per manum mei Petri publici notarii supradicti in quo hoc signum meum in testimonio oppono quo est tale” (Cambón, 1958, núm. 158)³⁰. Noutros documentos o notario e o escriba dan fe en latín, como nun de Melón de 1280 (Cambón, 1258, núm. 795), e noutros o notario dá fe en latín e o escriba ou tabelián en galego, como en Melón en 1261, 1263, 1264 (2), 1265 (2), 1266, 1267 (2), 1269 (5), 1271 (3), 1272, 1273 (2), 1274 (2), 1275 (2), 1276, 1281 e 1282 (2) (Cambón 1958, núms. 634, 646, 651, 654, 665, 667, 673, 688-9, 701-2, 705-7, 716-8, 723, 732-3, 741, 751, 759-60, 766, 800, 812, 815). Tamén pode ocorre-lo contrario, é dicir, que o documento estea escrito en latín e a referencia ás testemuñas e a fe do notario aparezan en galego, como, por exemplo, nun de Oseira de 1272 (Romaní, 1989, 954-9), ou que o notario dea fe en galego, como nun de Melón de 1260 (Cambón, 1958, núm. 620), etc.

10. O bilingüismo é significativo noutros casos. Así, un documento de Melón de 1265, que está en galego, desde “Et si aliquis ex parte nostra...” ata a fe do notario aparece en latín (Cambón, 1258, núm. 659); outro de 1255 ten as sete primeiras liñas en latín e despois 19 en galego (*AHN* 1448.2; Cambón, 1958, núm. 551) e outros de 1252 e 1257 en latín conteñen unha frase en galego (*AHN* 1446.12, 1448.17; Cambón, 1958, núm. 490); un de Sobrado de Trives de 1260 empeza en latín, despois pasa ó galego (na parte dispositiva) e remata en latín con galeguismos (Martínez Sáez, 1989, núm. 38); nun

³⁰ Esta tendencia continuou nos séculos seguintes, como en documentos en galego de Lugo de 1344, 1345 (2) e 1390 nos que o notario apostólico utiliza o latín (Portela/García Oro, 1997, núms. 457, 467, 474, 885).

documento de 1277 do Tombo de Toxos Outos o arcediago de Trastámara escribe en latín para mandar facer unha enquisa, pero esta enquisa está escrita en galego (Pérez Rodríguez, 2004, núm. 62; Salvado, 1991, 225; Bello, 1997, 514, 518); un de 1297 da catedral de Santiago, cunha doazón do cóengo Domingo Pérez de diversas herdades ó deán e ó cabido, empeza en latín (25 liñas e media) ata a frase “hereditates et domus predic-tam sunt iste”, pasa despois ó galego (20 liñas e media) e volve ó final ó latín para indi-ca-la data, as testemuñas e a fe do notario (9 liñas) (Sánchez Sánchez, 2000, núm. 4); o Concilio XXVII de 1322, que contén en latín tódalas constituicións (*HIS*, VI, 28-35), remata cunha “Constitución dos padroes religiosos” en galego (*HIS*, VI, 35-36); no *Libro das tenzas* da catedral, que está en galego, podemos atopar de vez en cando algún anaco en latín, como o folio 1r ou parte de 7v-8r e 9r (Méndez Fernández, 1991³¹), e no *Liber tenencie de Horro* de 1438 témo-lo comezo en galego (López Ferreiro, 1888-1889, 136-9) e varias liñas nesta lingua na p. 212; o testamento do arcebispo Álvaro de Isorna, de 1448, empeza en latín (algo máis de dúas páxinas) e despois continúa en galego (*HIS*, VII, 88-106); outro documento da catedral de 1467 en galego con castelanismos remata “carta de recudimento que sobre elo fezo el nunçio Fernán Basanta e iam rescrito in alio folio esta dada potestas e facultas diis procuratoribus e per me e eos hic domini predicta non revocatum. Ts. ut supra e Juan Paris e Sancho de Cardama e outros. Ferdinandus Suares, canonicus e notarius apostolicus” (Vázquez Bertomeu, 1996, fol. 27v); un de Lugo de 1313 ten varias liñas en latín e despois outras en galego (Portela/García Oro, 1997, núm. 130); un longo de Ourense de 1342, co testamento do bispo Vasco Pérez Mariño, está en latín, pero contén varias liñas en galego (13 no impreso, p. 294) (*DACO*, 1917, 288-95, erroneamente din que é de 1341); un de Mondoñedo de 1373, co testa-mento do arcediago de Trasancos, comeza en latín, despois pasa ó galego, máis tarde volve ó latín e remata en galego, lingua na que tamén dá fe o notario (Cal Pardo, 1999, 188-92). Moi interesante é o caso do *Tombo do hospital dos pobres de Tui*, pois nel hai unha pequena introducción de 1553 que está escrita primeiramente en latín (8 liñas) e despois en galego (11 liñas), seguida doutra de 1453 en galego (Maure Rivas, 2005, 0-A, 0-B), e de maneira destacada debemos citar en 1400 o testamento de Rui Sánchez de Moscoso (contido nun documento de 1509 en castelán, que o castelaniza), que em-pezaba con longo exordio en latín e logo xa escribe en galego coas seguintes palabras para xustifica-lo uso do latín: “Esto abasta sobrescripto en latín por exordio y fundamento de meu testamento en memoria da escola en que foý criado y ensenado todo o sobredito e o infrascripto seia que será en romance” (García Oro/Portela, 2000b, 459-66, p. 461; Rodríguez González, 1967a, 225-32).

³¹ Luz Méndez, despois de face-la memoria de licenciatura, continuou traballando nos dous libros de tenzas que se conservan no Arquivo da catedral para realiza-la tese de doutoramento, pero ó final, cando xa tiña transcrita unha boa parte dos textos, tivo que deixar este traballo e comezar outro novo ante a intransixencia, mala vontade e arbitrariedade do arquivista Xosé María Díaz, que lle puxo toda clase de pexas para que non puidese levar a cabo a súa edición. Resulta inconcibible que persoas deste talante e condición estean á fronte dun Arquivo tan importante, que ten que estar ó servizo dos investigadores e non suxeito ás veleidades dunha persoa tan voluble e susceptible, que deixa quedar en moi mal lugar á institución eclesíastica á que pertence.

10.1. O coñecemento que os eclesiásticos tiñan do latín fai que en ocasións boten man desta lingua cando copian documentos en galego. Como mostra referireime ó Tombo H da catedral de Santiago, que contén numerosísimos documentos e notas en galego de 1391 a 1409 (Cabana Outeiro, 2003a, núms. 3-436, 1-2inv, 4-5inv, 8-9inv, 11-85inv; 2003b, núms. 3-173, 1-2inv, 4-5inv, 8-9inv, 11-85inv), pois nel atópanse con relativa frecuencia frases ou palabras en latín. Así, en dous de 1395 aparecen ó final do documento nun dúas liñas e no outro unha frase en latín (*id.*, 2003ab, núms. 101-2); moitos rematan coa expresión “Fiat melius” (*id.*, 2003a, núms. 109, 142, 179, 277, etc.; 2003b, núms. 109, 142), outros coa expresión “testemoyas supra” (*id.*, 2003a, núm. 158; 2003b, núm. 157, etc.) ou “loco et testemoyas ut supra” (*id.*, 2003a, núm. 156; 2003b, núm. 155) e a variante “testemoias et loco supra” (*id.*, 2003a, núm. 162; 2003b, núm. 161). Nun de 1396 aparece “Fiat melius non mutando substantia” (*id.*, 2003ab, núm. 143) e, como é usual, outros empezan coa data en latín: “Anno Dominj Mº CCCº nonagesimo septimo” (*id.*, 2003ab, núms. 190-1, etc.). Finalmente, nun de [1391] o notario da fe en latín e nunha nota de 1398, alén da data en latín, tamén se escribe “ad vitum e vistitum” (*id.*, 2003ab, núms. 3, 20inv). O mesmo ocorre en *Actas Capitulares* contidas nun libro con numerosos documentos conservado na catedral. Así, podemos atopar en 1467 (3), 1476 (5), etc. documentos que rematan coa indicación “Ts. ut supra” (Vázquez Bertomeu, 1996, fols. 29r, 31v, 32r, 196r, 199v, 200v-1r) ou en 1467 (2), etc. a variante “ut supra” (*id.*, fols. 30r, 30v). Outros teñen a expresión “Fiat in forma”, como en 1476, etc. (*id.*, fol. 201rv) e mesmo os hai que teñen as dúas xuntas, como en 1476, 1478, 1479 (3), etc. “Ts. ut supra. Fiat yn forma” ou “...supra & fiat...” (*id.*, fols. 205v, 244v, 247v-8r, 256v), ou en 1480 “e poder in forma. Ts. ut supra” (*id.*, 274r). Outros engaden novas referencias, como en 1481 “Ts. ut supra. Petrus Fernandi, cardinalis comppostellanus”, “Ts. ut supra. Petrus de Muros, notarius appostolicus” (*id.*, fol. 281v, 285r), ou só a referencia ó notario, como no mesmo ano “Petrus de Muros, notarius appostolicus, excusator” e “Petrus Fernandi, notarius appostolicus” (*id.*, fols. 285v, 286r). Tamén os hai que empezan coa data en latín, como en 1475 “Anno Domini Mº CCCC^{mo} e setuagesimo quinto” ou Anno Domini milesimo CCCC^{mo} setuagesimo quinto” (*id.*, fols. 184v, 185v). Hai un moi breve coa data en latín e unha frase en castelán de 1475: “Anno Domini Mº CCCCLXXV, viernes, XXII días del mes de setiembre, fue reçevido Martín de Segura, organista” (*id.*, fol. 186v). Outra expresión aparece en 1477: “so pena de excomuniõn, a qual puna ex tunc pro ex nunq en estes escriptos” (*id.*, fol. 213r). Finalmente, outro de 1481 en galego remata con “faser tres festas mitradas, conuén a saber: Tranfiguraçio Domini, Conuersio Sancti Pauli et Santa Maria Madalena” (*id.*, fol. 289r).

10.2. Nesta mestura de latín e galego pode habe-la combinación contraria; é dicir, que o documento estea en latín e remate en galego, como nun de Oseira de 1272, escrito en latín con galeguismos, e noutro de 1273, do mesmo notario que teñen en galego parte da data, a indicación das testemuñas e a fe do notario (Romaní, 1989, 954-5, 985-6;

Bello, 1997, 514, 517). Tamén como caso digno de mención temos en 1376 un traslado dun privilexio en galego do arcebispo D. Pedro (de 1346), no que ordena que se conserven os privilexios dados por Bonifacio VIII en 1297 ás Ordes, pois nel reproducése a carta papal traducida para o galego (Rodríguez Núñez, 1990, 157-8).

11. O galego impúxose ó latín nas últimas décadas do XIII e, unha vez imposto, foi o idioma que dominou nos documentos medievais escritos en Galicia por galegos, cun uso practicamente xeral no XIV e con moita vixencia no XV, pero non quere dicir isto que se eliminase totalmente o latín da documentación medieval, pois unha e outra vez aparecen documentos escritos nesta lingua. Así, deixando de lado as bulas papais e outros documentos, porei unha serie de exemplos, sen querer ser exhaustivo. Na provincia da Coruña, en Bergondo hai documentos en latín de 1419, 1487, 1517 (que traslada unha bula papal do mesmo ano) e 1530 (*AHN* 489.11,15,17; Lucas, 1999, 886-7); en Cambre un de 1520 con traslado de bula de 1519 (*AHN* 494.5); no mosteiro de Caaveiro de 1302 e 1405 (*AHN* 491.17, 492.13; Fernández de Viana/González Balasch, 2002, 383); en Cis un de 1393 (*AHN* 495.2); en Dorneda de 1406 (3), un deles do arcebispo Lope de Mendoza, que decreta a anexión do mosteiro a San Martiño de Santiago (Lucas, 2002, 878-80; *AHN* 495.14-16); no mosteiro de Monfero³² de 1381 (2), 1384, 1423 e un do XV en traslado de 1456 (*AHN* 507.12-13, 509.19, 510.9); no de Sobrado de 1301 (3), 1302, 1305, 1310, 1313 (*RAG*), 1321, 1327, 1329, 1331, 1332, 1333, 1344, 1349 (2), 1386, 1396, 1404 (2), 1415, 1423, 1424, 1440, 1442, 1458, 1459, 1462, 1472, 1476, 1494, outros dous dos que non se ve a data, 1505 e outro do XVI (*AHN* 545.15-18; 546.1,7,18; 547.3,5,7-8,10,19; 548.2-3; 549.1,8,13-14,16,22; 550.1-2,5,7bis,9,20; 551.3; 552.6-7,12; 553.4,6; 554.3,18,20; 555.4,21), así como en 1492 a visitación do abade de Claraval (*CDGH*, 418-31); no de Toxos Outos de 1387, un sen data do xuíz de Villestro e outro de 1485 (*AHN* 557.2-3,7); en Xuvia un de 1353 (Pena Graña, 1992, 512); en 1467 do arceidiago de Nendos (Barral/Velo, 1994, núm. 3) e en 1456 o concello da Coruña escribe en latín unha carta que contén outra carta en latín de seguro e concesión para que poidan ir e traficar no porto da cidade dúas naves inglesas (González Garcés, 1987, 643-6).

11.1. Tamén en Santiago eran moi dados ó uso do latín. Así, no *AHUS* temos documentos do XIV de 1302, 1303, 1306, 1310, 1311, 1313 (2), 1315, 1316 (5), 1318, 1321, 1322 (2), 1324 (2), 1325 (4) e 1328 (Justo/Lucas, 1991, 20-21, 25, 27-32, 35-40, 41-43, 44-45, 46-47, 53-55, 57, 58-59, 61-62, 85-86) e do XV documentos de 1425, [1441] (do arcebispo Lope de Mendoza), 1441, 1464 (do arcebispo Afonso de Fonseca), 1466, 1470, 1484 (2), 1485 (2), 1486 (4), 1487 (5), xunto a outros do arcebispo de 1489, 1492 (3) e 1495 (Justo/Lucas, 1991, 303, 407-8, 412-5, 439-41, 443-8, 450-2, 461-76, 478-86,

³² López Sangil, 2002, núms. 598, 617, 690 e 746, di que están en latín documentos de 1300, 1303, 1346 e 1384, pero non os podemos fiar destas indicacións, pois, por exemplo, o suposto latino de 1303 está en galego. Cf. notas 14, 59 e 62.

488-9, 496-7, 501-4, 505-7). A eles pódense engadir outros moitos documentos procedentes doutras fontes: no Fondo López Ferreiro temos un testamento posterior a 1384 e unha confirmación dun xuíz apostólico de 1411 (*Catalogación*, 2001, 329, 351); no Tombo H da catedral de 1391 (2), 1395 (traslada carta latina de 1254 do Mestre da Orde de Santiago) e 1395 (traslada bula papal de 1394) (Cabana Outeiro, 2003ab, núms. 1-2, 3inv, 10inv); no mosteiro de Belvís documentos de 1306 (é do arcebispo e confirma outra confirmación do mesmo arcebispo en castelán de 1292), 1308, 1322, 1329, 1330 e 1479 (Rodríguez Núñez, 1989, 394-5, 396-7, 401; 1990, 68-69, 70-71, 73-75; mazo 1.12, 47.1-2); no de Bonaval de 1308, 1309, 1312 e 1313 (2) (Fernández de Viana, 1989, 251-3; 1997, 376-7); en San Martiño de 1300, 1301, 1302 (3), 1311, 1312, 1313, 1337, 1399 e 1446 (Lucas, 2003, 310-3, 325; *AHUS*, Col. Blanco Cicerón, 79; *AHD*, *San Martiño*, c. 12, fols. 475r-6r; c. 46.60,71; c. 55.65; c. 56.26,15,28); en San Pedro de Fóra de [1300], 1433 (de Lope de Mendoza) e 1488 (*AHN* 516.14; *AHUS*, Col. Blanco Cicerón, *Papeis varios*, 23; *íd.*, *Documentos en papel*, 21; *AHD*, *San Martiño*, c. 55.75); en Santa Clara de 1309, 1313 e 1321 (*AHD*, *San Martiño*, c. 48.83; *CDH*, I, 283-4; Castro, 1983, 54-55); ademais, de 1300, 1306, 1314 (fundación na catedral de misas pola alma do rei), 1316 (3: do cabido e do arcebispo Rodrigo de Padrón), 1321 (2: un contrato do arcebispo D. Berenguel co cabido e unha doazón do mesmo arcebispo ó cabido), 1325 (do mesmo arcebispo), 1326 (do cabido), 1327 (do bispo de Lugo), 1326 e 1328 (os Proemios dos tomos B e C), 1328 (do libro 2º das Constitucións), 1356 (2, en trasladados, tamén en latín, de 1439, coa proposta e a designación para o beneficio do Araño), 1361 (2 do arcebispo Gómez Manrique), 1382 (testamento do arcebispo Rodrigo de Moscoso, que normalmente usa o galego), [1384] (do arcediago de Carrión), 1386, 1396 e [1399] (do deán), 1409 (do provisor de Ourense como xuíz executor), 1410, 1420, 1421 (nota sobre unha curación do apóstolo), 1464 (de Afonso de Fonseca, arcebispo de Sevilla), 1501, 1511 (*HIS*, v, 156-9, 167-74; vi, 17-23, 60-61, 73-76, 154-7; *CDH*, III, 116; González Balasch, 1987a, núms. 273, 280, 312, 336, 344-5, 362, 370-1; Barral/Velo, 1994, núm. 39; Sánchez Sánchez, 2000, núms. 5, 16-17, 19-20, 29, 32, 46, 50, 67; *AHN* 524.7,12-13) e os tres libros de aniversarios do xv (Leirós, 1970, 201-54).

11.2. Se nos fixamos na catedral de Lugo o citado “Memorial de Aniversarios” (cf. § 6.2) ten mencións en latín de 1303, 1305, 1306, 1307 e 1318 (Jiménez, 1987, 182, 189-90, 199, 217 e 220); ademais, hai numerosos documentos do xiv, pois podemos citar 41 de 1300 a 1309, 27 de 1310 a 1319, 12 de 1320 a 1328, 7 de 1330 a 1339, 10 de 1340 a 1347, un de 1354 e outro de 1434 (Portela/García Oro, 1997, núms. 5, 8-9, 11-14, 17-21, 23, 25, 29, 33, 35-36, 38-41, 49-50, 55, 57, 60, 63-64, 66-67, 71-72, 78-82, 85-87, 94, 99-101, 104, 114, 117, 124-5, 129, 133, 136, 139, 141, 143-4, 146-7, 151, 154, 158, 162-3, 165, 172-3, 184, 186, 190-3, 195-6, 203, 218, 221, 229, 250, 261, 271, 299, 307, 323, 329, 372, 405-6, 424, 431-2, 459, 466, 468, 483, 494 e 601; Portela, 1998, 179-80). Na catedral de Mondoñedo tamén vemos abundancia deles, pois temos un total de 96 de 1300 a 1309, 67 de 1310 a 1319, 53 de 1320 a 1329, 50 de 1330 a

1339, 13 de 1341 a 1348, así como de 1350, 1353, 1356, 1362, 1367 (2), 1369 (2), 1374, 1388 e 1397 (Cal Pardo, 1990, entre as pp. 41 e 445; 1999, 71-74, 98-99, 112-3, 115-7, 119-20, 134-9, 163-8); xa no xv cartas do bispo Álvaro de Isorna de 1409, 1410 e 1411 e do bispo Fadrique de Guzmán de 1462 (Cal Pardo, 1990, 494, 500-1, 503, 591), pergameos de 1422, 1453, 1465 e 1467 (*AHN* 1194.5; Cal Pardo, 1990, 72, 109; 1999, 301-2, 362-3, 497-9), traslados de bulas en 1346, 1425, 1427 (2), 1443, 1453 e 1463 e un traslado dunha carta de 1472 do bispo desde Sevilla (Cal Pardo, 1990, 104, 106, 107, 108, 639; 1999, 450-5, 460-1, 465-70, 474-6, 488-91, 492-7) e en relación con Viveiro de 1302 (2), 1304, 1305, 1317 (do bispo) e 1334 (Cal Pardo, 1991, 95, 96-98, 110-1, 124-31; 1993, 756, 795). Noutros lugares da provincia, no mosteiro de San Salvador de Chantada temos documentos de 1303, 1337, 1343, 1350 (do bispo de Lugo), 1354, 1404 e 1427 (*AHN* 1068.2, 1069.18,21, 1070.15, 1072.5,20; González Balasch, 1989, 110-2); no da Colleira un do bispo de Mondoñedo de 1489 (Cal Pardo, 1983, 102-9); no de Ferreira de Pallares de 1301, 1306 (3), 1322, 1328, 1337 (2), 1339, 1341, 1347 (2), 1357, 1416, 1438 (do arcebispo Lope de Mendoza), 1492 e posteriores (Rey Caña, 1993, núms. 389, 396-8, 459, 498, 507, 514, 530, 532, 597, 627, 655; *AHN* 1099.23, 1101.4³³); no de Pombeiro un do arcediago de “Deçom” de 1413 e outro do deán de Lugo de 1416 (Lucas/Lucas, 1996a, 138-40, 144); no de Samos de 1306 (2), 1362, 1418 (do abade), 1449, 1451, 1453, 1459, 1489, 1505, 1531 e 1538 (*AHN* 1251.10-11, 1260.2, 1267.22, 1282.20, 1284.1,11, 1287.19, 1301.4, 1304.6, 1317.16, 1319.3); no Vilanova de Lourenzá de 1464, 1467 e 1490 (*AHN* 1119.1,8, 1120.3); no de Vilourente de 1390 (Graña, 1990, 158-9) e do arcediago de Baroncelle un de 1476 que está na Colexiata da Coruña (Barral/Velo, 1994, núm. 24).

11.3. Na provincia de Pontevedra, no mosteiro de Armenteira hai un de 1300 e outros do xiv, así como de 1414 e 1422 (*AHN* 1764.11-13,15-19, 1765.19, 1770.15, 1776.9, 1777.3; García Miraz, 1984, 97-98, 133-7); no de Camanzo de c. 1300 (2), 1302 e 1306 (Lucas, 1978, 361-2) e no de Oia bastantes do século xiv (*AHN* 1813.17, 1817.7, 1819.10,12,14, 1820.8, 1822.5,21, 1821.4,9,18,19, 1822.9, 1823.10-11, 1824.15, 1825.25, 1827.2, 1834.4, etc.).

11.4. Na provincia de Ourense, no mosteiro de Allariz hai un de 1350 (*AHN* 1430.1); no de Bóveda de 1451 (Duro Peña, 1977b, 171-3); no de Celanova de 1321 (carta executoria do arcediago de Limia dunha sentenza do papa, que reproduce), 1328 (do bispo), 1480 (do prior de Xunqueira de Ambía como xuíz apostólico) e 1482 (sentencia do abade de Montederramo con inclusión de bula papal) (Vaquero Díaz, 2004, núms. 108, 114, 709, 744; Lorenzo Fernández, 1942, 230); no de Melón de 1312 (convenio entre o bispo e o abade), 1338, 1376 (Losada, 1992, núms. 299, 459; *ACOU* 2342), así como outros cinco do xiv, un de 1431 e tamén de 1516 (*AHN* 1463.6, 1465.7,13, 1470.15-16, 1476.7, 1872.15); no de Montederramo de 1301, 1303, 1313, 1322 (3),

³³ Rey Caña, 1993, non transcribe o de 1322 e só pon un de 1337 (núm. 498, *AHN* 1101.5).

1325 e 1336 (núms. 625, 645, 768, 866-8, 899, 1093); no de Oseira de 1315 (dun notario de Ourense) e 1434 (Romani e outros, III, 1993, 27-28; IV, 2003, 540-1)³⁴, ademais dun da abadesa de Vilanova de Dozón de 1397 e outro do XIV (*AHN* 1551.5,15); no de Ramirás de 1488, 1490 e 1496 (2) (*Arq. Antealtares*, caixón 6, mazo 1-A, núm. 61; mazo 1-B, núms. 22-23,33; *AHUS*, Col. Blanco Cicerón, 60; Lucas/Lucas, 1988, 610); no de San Clodio do Ribeiro un de 1302?, que Lucas/Lucas non transcriben (*ACOu* 1754); no de Santo Estevo de Ribas de Sil un de 1356 (do bispo de Ourense) e outro de 1512 (Duro Peña, 1977a, 312-4; *ACOu* 5666); en Santa Cristina un de 1436 do abade (Fernández Suárez, 1974, núm. 123; *ACOu* 4026) e en Xunqueira de Ambía de 1461 e 1463 (*ACOu*, *X. de A.*, núms. 61, 64). Por outra banda, na catedral de Ourense hai documentos en latín de 1300, 1302 (2), 1303, 1304 (3), 1305, 1306, 1307 (3), 1311, 1312 (4), 1313 (2), 1314 (2), 1315, 1316 (3), 1317, 1318 (2), 1320, 1321, 1325, 1328, 1332, 1334, 1342 (2), 1343, 1352, 1357, 1373, 1379 (irmandade co cabido de Tui), 1384 (2), 1387, 1422 (falta en Duro Peña), 1429, 1431, 1449, 1453 (os dous últimos do bispo) e 1463 (Duro Peña, 1973a, entre as pp. 149 e 236 e núms. 1177, 1186, 1330, 1354, 1402; *DACO*, 1917, 52-54, 266-8, 275-7, 288-95³⁵, 312-4, 336-41, 395-400; Losada/Soto, 1994, 52-53). De Ourense tamén son un de 1350 (López, 1914, 44-45) e outro de 1510 (*AHN* 1507.17).

11.5. Alén disto, este apego ó latín vese nas Constitucións capitulares de Santiago (xa nas de 1288) de 1306, 1317 e 1319 (*HIS*, v, 113-5, 126-8; vi, 3-10, 14-16; González Balasch, 1987a, núm. 280), nos Estatutos capitulares de 1309, 1324, 1325 e 1385 (*HIS*, v, 129-31; vi, 36-38, 56-59, 162-4; González Balasch, 1987a, núm. 367) e en numerosos Concilios ou Sínodos (cf. § 15.5). Por exemplo, despois dos de 1259?-1267 e o XVIII de 1289, están o XIX de 1309, o XX e XXI de 1310, o XXIII de 1313, o XXVI de 1320, o de 1322, o XXVIII de 1324, o XXIX de 1327, o de 1328, o XXX de 1335, o XXXI de 1337, o XXXV de 1401 e o XLII de 1452? (*HIS*, v, 115-23, 131-46, 152-6; vi, 23-27, 39-52, 77-81, 92-117; vii, 3-5, 111-2; García, 1981, 266-311, 332-3), aínda que no de 1309 se indica a necesidade de traduci-las constitucións ó romance para que a xente as comprenda: “It. statuimus quod omnes Achipresbyteri habeant copiam istarum constitutionum in romancio et publicent clericis in calendariis suis” (*HIS* v, 140; cf. Bello, 1997, 509). O de 1401 de Lope de Mendoza está en latín e castelán (García, 1981, 314-7). Na catedral de Mondoñedo aparecen en latín os de 1400 e 1429 e na de Tui o de 1543 (García, 1981, 25-27, 538-50; Cal Pardo, 1990, 460, 551-2). Cf. casos de bilingüismo latino-galego nos §§ 9-10.

11.6. Outro feito que debemos ter en conta é que numerosos documentos en latín se atopan trasladados e confirmados en documentos escritos en galego. Abonda con pór

³⁴ O *Tombo de 1473* incorpora en latín o “Rotello Vello”, datado en 1367 (Romani/Rodríguez Suárez, 2003, 11-23). Os editores coidan que esa data debe corresponder á dunha copia e que puido escribirse en 1280 (*id.*, p. XVIII).

³⁵ Poñen erroneamente que é de 1341.

uns exemplos: na catedral de Lugo hai traslados de 1340 (2) nos anos 1345 e 1350; de 1342, 1345 (2) e 1346 nos mesmos anos (Portela/García Oro, 1997, núms. 405-6, 424, 463, 466, 483); na de Mondoñedo en 1274 trasládase un de 1264, en 1369 o vigairo xeral de Santiago fai un documento en galego no que transcribe outro do arcebispo D. Xoán en latín, en 1410 trasládase outro e en 1456 hai un que contén unha bula papal e a execución da mesma polo bispo en latín (Cal Pardo, 1990, 56, 164, 497; 1991, 87-88; 1999, 318-24); na de Ourense en 1294, 1297, 1320, 1328, 1352, 1472 e nun sen data trasládanse documentos latinos de 1258, 1289, 1290 (que á súa vez traslada outro documento latino de 1274), 1300, 1318, 1352 e 1384 (Duro Peña, 1996, 262-3, 345-6; 1973a, 93, 140, 149, 173, 210, 235) e na de Santiago en 1455 unha bula papal do mesmo ano (*AHN* 524.10); en Allariz trasládase en 1294 unha carta latina (*AHN* 1429.10); en Armenteira en documentos de 1488 dous documentos do XII e un de 1271, tamén un de 1284 (*AHN* 1749.3,8, 1762.6,12); en Belvís en 1330 un documento de 1329 e en 1340 unha bula de 1337 (Rodríguez Núñez, 1989, 399-400, 479-82; 1990, 73-75, 153-6); en Melón en 1281, 1285, 1290, 1298, 1330 e 1356 traslados de documentos de 1252, 1255, 1256, 1258, 1260, 1270 e 1348 (Cambón, 1958, núms. 471, 562, 614, 806, 904, 957; *AHN* 1465.13) e outros de 1252, 1267, 1273, 1292, etc. están en traslados sen data (Cambón, 1958, núms. 489, 686, 735, 920); en Oseira en 1418 unha bula papal de 1415 (Romaní e outros, IV, 2003, 250-8); en San Martiño dos Piñeiros trasládanse en 1265 e en 1309 documentos latinos de 1264 e 1309 respectivamente (Lucas, 2003, 279-80, 315-6); en San Paio de Antealtares unha bula papal en 1457 (*AHN* 523.12); en Soandres un de 1405 en 1420 (*AHN* 525.21); en Sobrado de Trives un de 1309 reproduce un privilexio de Afonso IX de 1228 (Martínez Sáez, 1989, núm. 112; Duro Peña, 1967, 59-61); en relación con Viveiro un de 1456 traslada unha bula de 1452 (Cal Pardo, 1991, 209-212), etc.

11.7. O caso contrario tampouco é descoñecido e só indicarei uns cantos casos de documentos latinos que trasladan documentos en galego anteriores ou do mesmo ano. Así, un de Oseira ou Vilanova de Dozón en latín de 1272 traslada un documento en galego de 1262 (Romaní, 1989, 958-9; Duro, 1968, 53-54); outro en latín de 1291 en relación con Viveiro traslada unha carta híbrida latino-galega do bispo (Cal Pardo, 1991, 91-92); outro da catedral de Ourense de 1384 inclúe un poder do cabido de Santiago do mesmo ano en galego (Duro Peña, 1973a, núm. 922; *DACO*, 1917, 336-41); en Montederramo temos en 1336 o traslado en latín dun acordo entre o arcebispo de Braga e o mosteiro sobre a granxa de Cidões, onde se inclúe en galego o poder dado en 1329 polo mosteiro ós seus representantes (núm. 1093); en Melón en 1283 un documento en latín do bispo de Tui inclúe dúas cartas en galego do abade de Melón e en 1288 unha apelación do mosteiro ó arcebispo de Braga en latín inclúe unha carta en galego feita en Pontevedra (Cambón, 1958, núms. 826, 868), etc. Na catedral de Ourense tamén hai un documento de 1316 en latín cunha apelación á curia romana do procurador do bispo e cabido de Ourense perante o arcebispo de Braga que contén un escrito do arcediogo de

Barroso en portugués, pero está incompleto e sen data porque está rompido (Duro, 1973a, núm. 616; *Divers.* I, 101).

11.7.1. Tamén pode darse o caso de que un documento en latín traslade un documento escrito en castelán, como nun de 1256 no que un cóengo de Lugo escribe en latín e reproduce unha carta de Afonso X do mesmo ano (*CDH*, I, 121-2); nun de Celanova que traslada en latín (sen data) un privilexio de Afonso X de 1255 (Vaquero Díaz, 2004, núm. 55); nun da catedral de Ourense de 1256 que contén unha apelación contra unha carta de Afonso X de 1255 ou noutro que traslada un privilexio de Sancho IV de 1291 (*DACO*, 1917, 87, 174-8; Duro Peña, 1973a e 1996, núm. 284). Como contrapartida, documentos en castelán poden trasladar documentos escritos en latín, como un de Bergondo de 1515, que traslada un privilexio do rei Afonso IX de 1218 (*AHN* 489.9), ou textos de Ourense de 1488, 1492 e 1498 que trasladan bulas (*Escrituras* XVIII, 31; Duro, 1973a, 352, 360), etc.

11.8. Outra particularidade que debemos subliñar é que, alén das bulas papais, outros escritos (sobre todo eclesiásticos) de fóra da Península, mesmo de Portugal, chegaban a Galicia en latín, lingua que utiliza o cabido de Reims nunha carta que envía a Santiago en 1324 (González Balasch, 1987a, núm. 331; *HIS*, VI, 54-55) e o de Tours cando manda unha carta de irmandade coa igrexa de Ourense en 1428 (*DACO*, 1917, 410-1; Duro Peña, 1973a, núm. 1165; Losada-Soto, 1994, 53-54), ou Dª María de Luna desde Barcelona en 1405 recomendando a un nobre peregrino (*CDH*, III, 91-92) ou o arcebispo de Braga cando lle escribe ó bispo de Mondoñedo en 1311 (Cal Pardo, 1990, 44; 1999, 110-1) e a Santiago en 1320 (González Balasch, 1987a, núm. 325). É totalmente distinto o caso dun cóengo de Braga, que en 1367 manda un poder en portugués a un cóengo da catedral de Ourense para que administre as herdades que foran de seu pai (Duro Peña, 1973a, núm. 870). Tamén en Mondoñedo se atopa unha carta en portugués de 1369 que reproduce unha sentenza do vigairo xeral de Braga en latín do mesmo ano (Cal Pardo, 1999, 174-8). Ademais, normalmente as Chancelerías estranxeiras enviaban nos primeiros tempos os documentos en latín, como é o caso de Filipe III de Francia, que envía un a Santiago en 1278 (*HIS*, V, 111; González Balasch, 1987a, núm. 256); de Afonso III de Portugal, que remite un a Montederramo en 1268 (núm. 271) e escribe en latín documentos referentes ó couto de Correlhã, que pertencía á igrexa de Santiago, en 1244, 1248, 1258 (3), 1260, 1265 (2), 1267 (2) e 1268 (3) (Fernández de Viana, 1970, núms. 1-11; González Balasch, 1987a, núms. 204, 231-3, 237, 246-7, 250-3) e do propio D. Dinís, que envía un en 1282 ó mosteiro de Oia (*AHN* 1806.16) e outro a Montederramo en 1284 (núm. 436). Destaca o feito de que un documento en galego do mosteiro de Oia de 1293 inclúe tres cartas de D. Dinís, das cales unha de 1281 está en latín e xa dúas de 1293 en portugués (*AHN* 1810.3). Por outra banda, este rei escribe en 1280³⁶ e 1324

³⁶ Fernández de Viana, 1970, núm. 12, pon erroneamente 1270.

cartas en portugués referentes a Correlhã³⁷ (Fernández de Viana, 1970, núms. 12-13; González Balasch, 1987a, núms. 257, 330) e envía outras nesta lingua a Oia en 1299, 1308 e 1315 (*AHN* 1813.7, 1816.15, 1820.10), a Oseira en 1293 (*AHN* 1537.14) e a San Martín de Castañeda en 1291 (Rodríguez González, 1970, núm. 203, di erroneamente que é de 1262). Pouco e pouco foise tornando habitual que os reis de Portugal enviasen documentos en portugués, como fai en 1328, 1330, 1335 (2) e 1342 Afonso IV a Santiago e en 1362 (2) Pedro I, todos eles referentes a Correlhã (Fernández de Viana, 1970, núms. 14-20; González Balasch, 1987a, núm. 355); en 1363 e 1365 este mesmo rei a Oia (Portela, 1975, 424-5), en 1463 (2) Afonso V ó cabido de Santiago (*HIS*, VII, 131-2; López, 1916, 116-7; *AHUS*, Col. Blanco Cicerón, c. 137.51) e en 1462 ós Dominicanos de Tui; máis tarde Manuel I a este mesmo mosteiro (*AHN* 1874.12, 18-19) e ó cabido de Santiago (López, 1916, 117-9)³⁸ e Xoán III en 1522 a Santiago (*Privilegios*, 1965, núm. X); en Celanova hai dous documentos en portugués de 1460, un de Afonso V e outro procedente de Coimbra (Vaquero Díaz, 2004, núms. 494-5). Tamén Luís XI e Luís XII de Francia mandan documentos en francés a Santiago de Compostela en 1483 e 1510 (*HIS*, VII, 150-1; *Privilegios*, 1965, núm. VI; *AHN* 525.18).

12. Xa imposto como lingua escrita na segunda metade do século XIII, o galego alcanza un enorme desenvolvemento e os textos escritos en Galicia están ó mesmo nivel cós escritos en Portugal. A lingua presenta unha certa unidade nas dúas bandas do Miño, con pequenas diferencias na utilización das grafías e con certas variantes fonéticas.

12.1. Debemos ter en conta que nos primeiros tempos non hai unha norma escrita rixida, porque a lingua está en constante evolución, e por iso no mesmo texto podemos atopar solucións diferentes. Así, no citado documento de Oseira de 1260 o latín *MĒA* aparece como *ma*, *mia* e *mina*, isto é, coa forma reducida átona *ma*, coa inflexionada *mia* e xa coa nasalizada e palatalizada *miña*. Esta triple posibilidade coexiste na época medieval coa forma intermedia *mña* (Lorenzo, 1977, 855b-6a). De aí que, ó lado de formas que aparecen, desde un principio, sen variacións fonéticas, atopemos outras con variantes que coinciden, máis ou menos, nos textos galegos e nos portugueses, sobre todo nos escritos no norte de Portugal. O estraño é que, ás veces, partindo de variantes comúns, a solución final foi distinta nos dous territorios debido á separación política. Por exemplo, o latín *FECĪ* pode aparecer en textos galegos e portugueses como *fiz* (coas va-

³⁷ Tamén están en portugués en 1324 unha carta do escribán do rei ó concello de “Cornelhã”, feita en Valença, e en 1325 a lectura das cartas do rei e do escribán, feita por notario de “Ponte de Limha” (González Balasch, 1987a, núms. 333-4) e no Tombo “C” da catedral outros documentos feitos en Ponte de Lima, Valença, Correlhã, Sá, Mourelo ou Sisto de 1288, 1293, 1295, 1301, 1324, 1325 e dous de 1363 que non sempre conservan a grafía característica portuguesa (*lh*, *nh*) ó seren copiados no Tombo (Fernández de Viana/González Balasch, 1992, núms. 21-28).

³⁸ Un documento de Ourense de 1505 contén unha carta do rei D. Manuel do mesmo ano en portugués castelanizado (sen uso de *lh* nin *nh*) e unha carta feita no mesmo ano en Lindoso en castelán, na que o notario utiliza o galego con castelanismos (*DACO*, 1923, 27-30).

riantes máis raras *fizi* e *fize*) ou coas formas palatalizadas *figi*, *fige* (cf. Lorenzo, 1975, xxx; *íd.*, 1977, 631a, 1090b, etc.; *íd.*, 1985, 86, 123; Maia, 1986, 522, 744-5), pero despois o portugués decidiuse pola forma *fiz* e o galego por *fige* (moderno *fixen*: ALGa 1, mapa 259; Fernández Rei, 1990, 96). Tamén ocorre o mesmo na 3ª persoa de singular, pois nas dúas zonas podemos atopar nun principio formas con *-e* e con *-o* final (*ouve*, *ouvo*), aínda que é máis usual nos textos galegos a forma rematada en *-o* (cf. Lorenzo, 1975, xxix; *íd.*, 1977, 205-6, 631-2, etc.; *íd.*, 1985, 83, 119-20; Maia, 1986, 745-7). Ó final o portugués decidiuse pola forma con *-e* (*houve*) e o galego pola forma con *-o* (*houbo*: ALGa 1, mapa 276).

12.2. Quere isto dicir que xa desde o XIII temos algunhas particularidades, cunha presenza maior ou menor segundo as palabras, do que será máis tarde característico do galego moderno. Xunto ós casos citados no § 12.1 lembremos outros: 1ª persoa do pretérito con *-n* en *comjñ* (1419: Maia, 1986, 743), *destroyñ* (*Miragres* 144.4), *escribjñ* (1516: Maia, 1986, 743, 783), *escribñ* (1497: Maia, 1986, 743, 783), *escriujñ* (1277: Montederramo, núm. 376), *escripuñ* (xv: Maia, 1986, 743, 783; Barreiro, 1995), *escripuñ* (1472, 1476 en Noia: Barreiro, 1995), *scriujñ* (1299 en Oia: Maia, 1986, 743, 783), *figen* (1337: Duro, 1977, 284), *fyzin* (1497: Maia, 1986, 743, 793), *fojñ* (1373 en Noia: Barreiro, 1995), *rreçebỹ* (1397, 1398 en Noia: Barreiro, 1995), *rreçebjñ* (1457: Tato Plaza, 1999, 640), *rresçebjñ* (1516: Maia, 1986, 743), *resebỹ* (1381 en Noia: Barreiro, 1995), *uendym* (1341 en Noia: Barreiro, 1995), *vendñ* (1419: Maia, 1986, 743), *vendñ* (1457: Tato Plaza, 1999, 700); alternancia para a 2ª persoa de singular de formas sen palatalización (*amaste*, *vendeste*), que son as que se impuxeron en portugués, e formas con palatalización, que son as impostas maioritariamente en Galicia (Fernández Rei, 1990, 87, 88), como na *Crónica Xeral* e noutros textos, nos que podemos ver as variantes *fezesche*, *fezeschi*, *fezische*, *fezischí*, *fezeche*, etc., xunto a *fezeste*, *fezesti*, *feziste*, *fezisti* (Lorenzo, 1975, xxviii-xxix; 1977, 631a; 1985, 83, 119). Igual ca hoxe, tamén se ven bastantes casos de alternancia vocálica en posición átona, como en *pedir*, *pidir*; *coñoçuda*, *coñuçuda*, *cuñuçuda*, etc. (Lorenzo, 1975, xxix-xxx; *íd.*, 1977, 355ab, 984b-5a, etc.; *íd.*, 1985, 99-100, 138-141; Maia, 1986, 530-3).

12.3. Outra cousa que podemos ver é a alternancia desde o XIII de formas con vocal nasal aínda conservada ou con desnasalización, como en *mão/mao*, *bõo/boa* (Lorenzo, 1985, 102-3, 141-3; Maia, 1986, 573-615) e neste mesmo século comeza a perderse a oposición fonolóxica entre b/β (Lorenzo, 1975, xxx; *íd.*, 1985, 95, 134; *íd.*, 1993b, 14-18; Maia, 1986, 472-85), ó mesmo tempo que se inicia o proceso de desonorización das consoantes sibilantes sonoras (Lorenzo, 1975, xxxiv-xxxv; *íd.*, 1985, 94-95, 132-4; *íd.*, 1987, 460-5; *íd.*, 1993b, 18-26; Maia, 1986, 438-68; 1988). É posible que estes fenómenos se desen antes nunhas zonas ca noutras e mesmo que nunha mesma comunidade houberse alternancias. O que parece probable é que a perda da distinción fose un fenómeno popular e que o sistema primitivo de diferenciación se mantivese na escrita, con vacilacións, cando xa na lingua falada non existían tales diferencias. Com-

párese o que pasou en castelán co F- inicial, que chegou a desaparecer pasando antes por *h* aspirado. Sabemos que na zona orixinaria do idioma deixara xa de pronunciarse no século IX e que noutras zonas se pronunciaba con /h/, pero en toda a época medieval domina na escrita a grafía con *f*. Algo semellante puido ocorrer no galego coas consoantes sonoras. O feito é que nos textos desde o XIII estamos vendo casos de desonorización da consoante apicoalveolar fricativa /ʒ/, da prepalatal fricativa /ʒ/ e da primitiva dorso-dento-alveolar africada /dz/, que se igualou á xorda /ts/, acabando os dous sons no fricativo dorsal /s/. Por exemplo, en casos coma *ffix* en 1287 e 1289 (Montederramo, núms. 472 e 484) por *fíge* ou nun texto de 1342 da zona fisterrá en que atopamos *oxe* por *oje*; *façer* e *juýço* por *fazer* e *juízo*; *vós*, *voçes* e *vosses* por *voz* e *vozes*; *Gyssamonde* por *Giçamonde*; *p(r)ocçyçón* por *possissón*, etc. (Lorenzo, 1995b).

12.4. A documentación medieval é fundamental para coñece-lo estado da lingua e para ve-la evolución que se foi producindo. Entre a época arcaica e a moderna non hai unha ruptura e, cando estudiámo-los textos medievais, podemos ver como a maior parte das características lingüísticas actuais empezan a conformarse ou xa se fan definitivas naqueles séculos. Do século XIII ó XV podemos asistir a unha gradual evolución lingüística e moitos dos resultados que achamos no XV son xa os que corresponden á lingua actual, aínda que non aparezan de maneira sistemática, senón, ás veces, ocasionalmente (véxase un resumo sobre o galego e o portugués na Idade Media en Mariño Paz, 1998, 102-29).

13. Nos últimos tempos hai certas tendencias a facer estudos sociolingüísticos da época medieval e tamén tentativas para establecer unha caracterización dialectal da Galicia na Idade Media (cf. un resumo en Mariño Paz, 1998, 129-35), como é o caso de Souto Cabo, 1993, que pontifica sobre o que é característico de cada zona e mesmo chega a afirmar que, tendo en conta algunhas formas que aparecen na *Crónica Xeral* (Lorenzo, 1975), é falsa a data que propoño para o texto (entre 1295-1312) e que habería que atrasalo ata moito máis tarde (1350?) (p. 541, nota 31). Para traballar con seguridade sobre a Idade Media primeiramente teríamos que ter publicada toda a documentación existente con boas edicións filolóxicas e despois actuar con moito tacto e prudencia, pois a min paréceme bastante difícil querer trazar fronteiras dialectais con base nos textos medievais, xa que algúns deles non sabemos onde foron escritos e o feito de que un texto proceda dun lugar determinado non quere dicir que o escriba sexa oriúndo do mesmo lugar, sobre todo os textos escritos nos distintos mosteiros polos monxes que neles profesaban, ou por notarios, que podían proceder doutros lugares. Por exemplo, no mosteiro de Oia hai numerosos documentos escritos por monxes ou notarios portugueses, en Santa María de Franqueira hai un de 1509 escrito por un portugués (AHN 1786.6), en Montederramo tamén aparecen uns poucos documentos escritos por un monxe de orixe portuguesa (Lorenzo, 1997) e en Celanova podemos citar bastantes documentos escritos ou mandados escribir por Rodrigo de Sangens (con variantes no apelido), mon-

xe que procede de Portugal, onde existen varios lugares denominados hoxe São Gens. Rodrigo de Sangens aparece primeiramente como monxe e notario (1453-1457) e despois como prior “da caustra” e notario (1462-1479), como prior “da caustra” do mosteiro, prior de Santa María de Ribeira e notario (1479) e como prior do mosteiro de Santa María de Ribeira (1479-1484). Ademais, en documentos de 1491 e 1496 aparece xa como abade de “San Cloyo” do Ribeiro d’Abia (Vaquero Díaz, 2004, núms. 849, 850, 920)³⁹. Rodrigo de Sangens nos anos que estivo como notario en Celanova non perdeu totalmente os hábitos da grafía portuguesa, pero non é coherente, pois non utiliza sistematicamente as grafías *lh* ou *nh*, especialmente a primeira. Hai moitos documentos que mandou escribir e nos que el só dá a fe. En moitos destes documentos alterna *nh* e *ñ*: *señor* e *minha* (ou *minhas*) (1453, 1454, 1456, 1472, 1475 [2], 1478, 1479 [5], 1480 [3], 1481, 1482 [2]: Vaquero Díaz, 2004, núms. 407, 417, 436, 618, 649-50, 676, 683, 685, 689-90, 694, 701-2, 713, 720, 739, 745); *señor*, *minha* e *minhas* (1474, 1475 [2], 1476 [5], 1477 [3], 1478 [2]: *id.*, núms. 640-1, 643, 652, 654, 656-8, 661, 664-5, 672, 680); *señor*, *minha* e *miñas* (1473, 1478: *id.*, 2004, núms. 626, 671); *senor*, *miña* e *minhas* (1473: *id.*, núm. 623) ou *señor*, *minha* e *minas* (1478: *id.*, núm. 673). Nalgúns documentos só pon *nh*: *minha* e *minhas* (1474: *id.*, núm. 636), *minha* (1483: *id.*, núm. 753). Noutros só *ñ*: *señor*, *miña* e *miñas* (1476: *id.*, núm. 653); *señor* e *miña* (1479 [2], 1480 [2], 1481 [2], 1484 [3]: *id.*, núms. 688, 691, 699, 712, 719 [xunto á forma *vallan*], 725, 756, 758-9); *miña* (1481 [2]: *id.*, núms. 721, 727); *miñas* (1476: *id.*, núm. 655), *señor* (1455, 1477: *id.*, núms. 422, 660). Tamén hai outros nos que alterna as grafías *ñ* e *n*: *señor* e *mina* (1457, 1477, 1478 [2], 1479 [2]: *id.*, núms. 455, 659, 677-8, 686, 692), *senor* e *miña* (1480, 1482: *id.*, núms. 703, 736). Xunto a estes documentos aparecen outros moitos que escribiu el persoalmente e nos que dá fe como notario e neles podemos atopar numerosas alternancias. Hai documentos nos que non usa a grafía portuguesa, nalgúns por se conservaren en copias (1453 [3], 1454 [2], 1455 [2], 1482: Vaquero Díaz, 2004, núms. 404-6, 412-3, 427-8, 730), nun de 1475 (copia) só escribe nunha ocasión *minhas* (*id.*, núm. 647) e noutro de 1473 só pon *nh* cando dá fe (*señor*, *minha* e *minhas*: *id.*, núm. 627). A grafía *lh* é practicamente inexistente, pois só aparecen en 1454 *tulha*, *velha* e *valha*, xunto a *Ourilly*, *semellável* e *moler*, *colerdes*, documento no que tamén alternan *Esteveyinha*, *venhades*, *vinho*, *Casfaginho* con *señor* e *linagen*, *vino*, *lino*, *quinón*, *touçino*, *touçinos*, *Martino*, *dineiros*, *senorio* e *mina* (Vaquero Díaz, 2004, núm. 415), e en 1457 *Alvarelhos*, xunto a *moler*, *vella*, *semellável* e *valla*, ademais da alternancia de *vizinho*, *vinha* (3), *vinho* (2), *minha* con *señor* (2) e *linagen*, *quinón*, *dineiros*, *quintentos* (*id.*, núm. 451). Nos outros documentos alternan *ll* e *l* para /k/ e *n*, *ñ* e *nh* para /n/, como podemos ver en 1455, 1456 (3), 1457 (2), 1462, 1471, 1472, 1473, 1474, 1475 e 1478 (*id.*, núms. 425, 434-5, 437, 450, 452, 516, 608, 612, 622, 634, 646,

³⁹ En Lucas/Lucas, 1996b, aparece como abade en documentos desde 1489 a 1500 (pp. 715 ss., 803-6) e xa está no mosteiro en 1486 (p. 802).

679). En catro casos só aparece *nh* nunha ocasión: *linho* 1456, *minha* 1471, 1472, *minhas* 1477 (*id.*, núms. 441, 607, 613, 663).

13.1. Vexamos un caso sintomático. Hoxe témo-lo plural *razóns* na zona occidental das provincias da Coruña e Pontevedra, a forma *razós* na parte oriental destas provincias e na maior parte das de Ourense e Lugo e a forma *razois* na zona extremo-oriental do territorio (*ALGa* II, mapa 68; Fernández Rei, 1990, 66-67). Conforme a esta distribución, na época medieval, de apareceren formas con *-ns*, deberían corresponder á zona máis occidental da Coruña ou Pontevedra. Pero velaquí que, por exemplo, en Montederramo, situado na zona oriental, xunto a *condiçós* en 1506 (núms. 1819, 1820) atopamos moitísimos casos con *-ns*: *Çidóns* en 1465 (núm. 1688)⁴⁰, *condiçóns* en 1324, 1479 (5), 1480 (6), 1483 (3), 1484 (2), 1486 (3), 1487, 1488 (3), 1489 (3) e 1510 (núms. 887, 1729-31, 1734-41, 1759, 1761, 1763-4, 1768, 1773-4, 1776-9, 1781-3, 1785, 1837), *condicóns* en 1479 (3), 1480, 1482, 1483 (3), 1490 e 1506 (2) (núms. 1732-3, 1735, 1742, 1754, 1757-8, 1762, 1788, 1816, 1822), *condiçõens* en 1344 (núm. 1186), *condiçoons* en 1486 (núm. 1772), *condiçõons* en 1510 (núm. 1832), *condicións* en 1482 (núm. 1747), *condycións* en 1484 (núm. 1765), *condjcións* en 1490 (núm. 1789), *jurdiçións* en 1504 (núm. 1813), *jurdiçións* en 1513 (núm. 1846), *oraçóns* en 1327 (núm. 929), *oraçoons* e *oraçoens* en 1339 (núm. 1120), etc. Igual ocorre con *huns* en 1318 (núm. 822), *algúns* en 1340 (núm. 1133), *choupijns* en 1328 (núm. 946), *beens* en 1286, 1287, 1289, 1292, 1293, 1302 (núms. 462, 466, 485, 526, 535, 631), *bēens* en 1322 (núm. 863), *bens* en 1317, 1318, 1321 e 1323 (núms. 818, 825, 856, 884), formas que alternan con *bēes* ou *bees* e tamén con *beeys* en 1303-1331 (núm. 964) ou *beys* en 1275, 1278, 1282, 1290, 1291 (4), 1292, 1301, 1296-1307 (2), 1310 e 1317 (núms. 363, 386, 423, 500, 512-4, 519, 621, 666-7, 701, 814). Para esta última palabra hoxe témo-lo plural *bens* nas zona máis occidental das provincias da Coruña e Pontevedra e no resto do territorio a forma *bes*, pois non se documenta a forma *beis* (cf. *ALGa* II, mapa 65). Fronte a isto, temos casos de *-ós* en territorio do actual *-óns*, como *protestaçós* en Rianxo en 1457 (Tato Plaza, 1999, 615-6) e noutros casos.

14. Como quedou dito (§ 3.5), a época de maior esplendor da lingua foi a dos séculos XIII e XIV, pola lírica trobadoresca, pola inmensa cantidade de documentos non literarios de carácter xurídico e polas obras en prosa, que aínda continúan ata mediados do século XV, por máis que desde o punto de vista literario o XV xa é un século de decadencia, aínda que debemos lembrar que a tradición literaria non se rompeu totalmente e que ó longo do século XVI (e nos seguintes) se escribiron ocasionalmente poemas en galego (cf. o último editado, de finais do XVI, en Álvarez/Rodríguez, 2003). Como contrapartida, o século XV é o que nos ofrece un maior número de textos non literarios conservados, se ben nas súas dúas últimas décadas e despois, a medida que avanza o século XVI,

⁴⁰ Nun engadido posterior a unha bula papal de 1163 aparece a forma *Cidojs* (núm. 21).

a presenza do galego vai diminuindo cada vez máis e chega un momento en que só aparece o castelán como lingua escrita. Non hai unha data determinada para o desaparición xeral e depende un pouco das persoas e das situacións. Un notario, un escriba, un monxe que entran no século XVI habituados a usa-lo galego, ségueno usando ata morreren; os que comezaron a educarse nos finais do XV usan xa exclusivamente o castelán. Podémolo ver na documentación de que dispoño, aínda que a pouco recomendable decisión de moitos editores de pór só un rexesto e non transcribir numerosos documentos do XV e do XVI nas súas edicións fai que, ás veces, non saibamos en que lingua están escritos e privánnos ó mesmo tempo de poder ve-las características lingüísticas e léxicas dos textos. Fenómeno destacable e desgraciado é que nas últimas décadas do XV e nas primeiras do XVI algúns documentos escritos en galego están contaminados polo castelán (cf. §§ 17.2, 17.2.1-5) e que se chega mesmo a escribir documentos híbridos (cf. §§ 17.8, 17.8.1-2). Para ver ata cando chegan os documentos na nosa lingua, podemos facer unha breve incursión polas distintas fontes documentais de que dispoño, que nos presentan un panorama moi heteroxéneo, pois nalgúns lugares a produción en galego non pasa de finais do século XV, noutros chega á primeira década do XVI, noutros á segunda, noutros ata 1528, 1529 ou 1532 e mesmo, ocasionalmente, ata 1553, 1591 ou 1596.

14.1. Na provincia da Coruña, por exemplo, en Belvís hai bastantes de entre 1416-1449 e os últimos son de 1452, 1453, 1456 (2), 1457 (2), 1459 (5), 1460 (2), 1461, 1462 (3), 1463 (6), 1464 (5), 1465 (4), 1466, 1468, 1470, 1472 (3), 1481, 1482 (3), 1484, 1485, 1486, 1489 (2), 1492, 1493, 1497 e 1500 (*AHN* 525.2; *ACB*, mazo 17.4, 22.1, 23.1, 27.1,3,5-7, 28.3, 33.3, 39.4, 40.1,7, 41.31, 47.7,9, 50.7, 51.17, 53.1-2, 60.6; *AHUS*, *Belvís*, Pergameos, 21,25,53/1-3; Rodríguez Núñez, 1993c, 350-3, 356-7); en Bonaval de 1503 (*AHD*, *San Martino*, c. 48.27); en Santa Clara de 1460 (6), 1461 (4), 1462, 1463 (7), 1464 (4), 1465 (2), 1466 (4), 1467 (9), 1469 (3), 1470 (3), 1472 (2), 1474, 1476 (3), 1477 (2), 1478 (6), 1479, 1481 (3) e 1482 (Rodríguez Núñez, 1993b, 288-90, 299-315; 1993c, 349-50; *AHD*, *San Martino*, c. 12, fol. 8rv, 47rv, 48v-49v, 84v-85v, 88v-89r, 95v-97v, 107rv, 195r-6r; c. 44, fols. 33r-53r; c. 45.2,5-6,26,49; c. 47.3,17,20ab, 22; c. 48.38,96,109); en Santa Cristina da Pena de 1454, 1455, 1460, 1461, 1462 (2), 1463 (2) e 1465 (*AHD*, *San Martiño*, c. 44, fols. 222r-7r; c. 48.12,22,26,104); en Santa María a Nova de 1450 (4), 1451 (3), 1452 (3), 1453 (3), 1454, 1455 (3), 1457, 1459 (2), 1461, 1464, 1465 (2), 1466, 1468, 1473, 1474, 1477 (4), 1484 (2), 1486, 1488, 1490 (3), 1492 (2), 1493, 1496, 1498, 1501 e 1506 (*AHD*, *San Martiño*, c. 12, fols. 11rv, 33r, 167v-8v; c. 44, fols. 179r-81r, 182v-3r, 195rv, 205v-6v, 207v, 228r-32r, 233r, 235r, 236v-8v, 240v-9v, 251r, 263rv; c. 48.3,53,68,92; *Documentos soltos*; *ACOu* 5166); en Santa María de Conxo de 1441, 1467 e 1468 (García Oro/Portela, 2003, núm. 23; *AHD*, *San Martiño*, c. 12, fols. 69v-70r, 118v-20r); en San Pedro de Fóra de 1464, 1465 (3), 1466 (4), 1467 (9), 1468 (7), 1469 (5), 1470 (13), 1471 (6), 1472 (2), 1473 (13), 1474 (3), 1475, 1478 (2), 1481 (4), 1482, 1483 (8), 1484 (6), 1485 (6), 1486 (4), 1487 (4), 1488 (8), 1489 (4), 1490, 1491, 1492 (4), 1493 (3), 1494 (4) e 1499 (*ACS*, mazo 425,

fols. 99-101, 126r-7r, 178r-80v, 225r-6r, 231v-4r, 331rv; *AHUS*, c. 137.53; *id.*, 466, fol. 400rv; *id.*, 897, fols. 251v-2v [ou 241]; 1154, fols. 86r-88v, 100r-4v; *AHUS*, Col. Blanco Cicerón, 66; *id.*, c. 137.53; *id.*, *Papeis varios*, 22; Rodríguez Núñez, 1993c, 353-6; *AHD*, *San Martiño*, c. 9, fols. 3v-5v, 7rv, 8v-10v, 12r-15r, 17r-19r, 21r-24r, 26v-37v, 41r-42r, 42r-44v, 45r-47v, 51rv, 53r, 54r-57v, 63v-73v, 76r-77r, 78r-85r, 86r-87r, 91r-93r, 94r-97v, 99r-100r, 101r, 105r-6v, 109r-11r, 112r-6r, 118r-21r, 122r-3r, 125r-34v, 136r-7r, 139r-40v, 145r-6r, 147r-8r, 151rv, 153rv, 222r-4v; c. 12, fols. 50rv, 55v-56v, 65v-67v, 69rv, 82rv, 84rv, 105r-6v, 117rv, 122v-3v, 154v-5v, 158r, 173v-4r, 174v-5r; c. 56.21, c. 57.3,5-6,10,12-13,15,18-19,34; c. 58.57,59-60,62-63,82,88-91; c. 60.5; c. 86.6,28/2); en San Francisco de 1465 (*AHN* 525.9); en San Martiño de 1462, 1463, 1465 (28), 1466 (30), 1467 (40), 1466 ou 1467 (7), 1468 (49), 1467 ou 1468 (11), 1468 ou 1469 (8), 1469 (33), 147... , 1470 (4), 1471 (8), 1472 (12), 1473 (12), 1473 ou 1474, 1474 (30), 1475 (6), 1476 (11), 1478 (4), 1479 (3), 1480 (8), 1481 (5), 1482 (11), 1483 (2), 1484 (7), 1485 (7), 1486 (4), 1487 (3), 1488 (6), 1489 (3), 1490 (3), 1494 (4), 1495 (23), 1496 (41), 1497 (5), 1499 (16), 1500 (4), 1501 (2), 1503 (2), 1505, 1508 e 1512 (*AHN* 516.16; *AHUS*, Col. Blanco Cicerón, 2, 18, 142; *id.*, *Documentos en papel*, 15 [fols. 1-2, 18-19, 25-26]; *AHUS*, *San Martiño*, 465, fols. 69r-74v, 80r-85v; *id.*, 466, fol. 21r; *id.*, 897, fols. 230rv, 240rv [ou 235], 245r-6r [ou 238], 249rv [ou 240], 270rv [ou 252], 274r [ou 254], 275r-86v [ou 255]; 1154, fols. 8r-9r, 105r-6r, 142r-4r; *AHD*, *San Martiño*, c. 9, fols. 88r, 89v; c. 11, fols. 149v-50v, 153r-9v, 161r-9v, 171v-3v; c. 12, fols. 1r-8r, 8v-10v, 11v-13v, 14r-15v, 17v-20r, 21v-29r, 33v-42r, 42v-43v, 45r-46v, 47v-48r, 49v-52r, 52v-53v, 56v-57r, 63r-65v, 67v-68v, 72v-76v, 78r-83v, 85v-86v, 87v-88r, 89rv, 98v-100v, 104rv, 106v-7r, 108r-3v, 114v-5v, 120r-2v, 123v-32v, 133v-47v, 148v-54v, 159r-62r, 166r-7r, 168v-71v, 172v-3v, 174rv, 175v-9v, 182r-91v, 192r-3v, 194v-5r, 198r; c. 46.56, c. 57.7,16,26,28; c. 58.9/12-13,29,37,56,58,61,71,75, 85,87; c. 59.11,24; c. 60.36; c. 61.3; c. 62.48; c. 84.13/12; c. 86.5,21; c. 88/6.1-2; 88/7, fols. 27v-28r, 32v, 42v-43r, 44rv, 49rv, 54v-55r, 60r, 62rv, 64v-65r, 66v, 67r-68v, 69r, 72v, 73v-74r, 74rv, 75rv, 76v, 79r, 110v, 111v, 118v, 121r-46v, 151rv; c. 93.3; *ACS*, mazo 425, 26v-27r, 41r, 67r, 72r-73v, 74r-81v, 82rv, 83v-84r, 85r, 102r-3r, 104rv, 109r, 111r-2r, 115r-6r, 118r, 124v-5r, 131r, 137rv, 139r-40r, 153rv, 155r, 156v-7r, 159v-60r, 170r-4v, 175v-6r, 177rv, 181r-2r, 186r-7r, 188r, 192r-3r, 217rv, 227rv, 285rv, 292v-8v, 301r-2v, 306r-13r, 337r-8v); en San Paio de Antealtares de 1451 (5), 1453 (2), 1454, 1456 (2), 1457 (7), 1458 (4), 1459 (6), 1460, 1461 (2), 1462 (5), 1463 (4), 1464 (8), 1465 (6), 1466 (24), 1467 (13), 1468 (21), 1469 (11), 1470, 1473 (2), 1474 (6), 1475 (3), 1476 (3), 1477, 1478 (6), 1479 (2), 1480 (5), 1481 (3), 1482, 1483 (49), 1484 (3), 1485, 1487, 1489 (6), 1490, 1491, 1492, 1494 (2) e outros dous do xv (*AHN* 523.13-14,16-17; *AHUS*, Col. Blanco Cicerón, c. 137.49; *id.* *Papeis varios*, 2, 24; *AHUS*, 674, fols. 52rv, 55r-56v, 57r-58r, 68r-69v; *id.*, 897, fols. 4v-14v, 15v-20r, 22v, 23v-26v, 27v, 29v-30v, 31v-32v, 34r-38r, 39v, 40v, 42v-46r, 46v-47v, 48r-49r, 49r-50v, 52v-53v, 55r-56r, 56v, 59r-62r, 64v-66v, 67r-68r, 68r-75v, 75v-76v, 78r-79r, 79v, 81r, 81v-84r, 87r-88r,

88v-89r, 90r-91r, 92r-93r, 98v-99v, 99v-100v, 102rv, 114v-6bisv, 119r-22v, 123r-7r, 127r-30v, 130v-7v, 138rv, 140r-1v, 142v-8v, 149v-51r, 153r-4v, 155r-6r, 156rv, 158v-9bisr, 160r-2rv, 163v-7r, 168v-9v, 169v-71r, 171r-4v, 176r-8v, 183r-5r, 198rv, 232r-8v, 242r-4v [ou 236-7], 247rv (ou 239), 289r-90r [ou 256]; *id.*, 1154, fols. 107r-17r, 331; *AHD, San Martiño*, c. 12, fols. 15v-16r, 20v-21v, 29r-32v, 42rv, 43v-45r, 52rv, 53v-55v, 57r-63r, 83v-84r, 87rv, 89v-95v, 100v-3r, 104v-5r, 113v-4v, 115v-7r, 118rv, 132v-3v, 147v-8v, 156r-8r, 158r-9r, 162r-6r, 171v-2v, 179v-82r, 193v-4r; c. 57.2,8; c. 58.15,77,81; c. 61.18/3; c. 86.19/2,28/2-3; c. 88/7, fols. 22r-26r; *ACS*, mazo 425, fols. 46r-52v, 64r-66r, 93r-95v, 107r-8r, 117r, 119r-20v, 121r-3r, 228r-9r, 238r-9r, 247r, 259rv); en Sar de 1465, 1466 (2), 1467 (3), 1468, 1474, 1482, 1483 (este cun foro outorgado en Ourense) e 1485 (*AHD, San Martiño*, c. 12, fols. 13v-14r, 70v-72v, 76v-77v, 103v-4r, 167rv; c. 86.14; Leirós, 1930, 42-45; *CDGH*, 286-8); en San Bieito do Campo temos un total de 56 documentos desde 1345 ata 1516 e deles hai 40 en galego de entre 1401 e 1480 (Fernández de Viana, 1995, 21-128), se ben os seis últimos (de 1495, etc.) están en castelán.

14.1.1. Tamén están en galego o *Libro de notas de Álvaro Pérez*, notario de terra de Rianxo e Posmarcos, de 1457 (Tato Plaza, 1999, 91-146, 147-9, 153-91) e o *Libro do Concello de Santiago* (Rodríguez González, 1992a), con inclusión dalgunhas cartas en castelán. Da serie “Bens” do *AHUS* están en galego desde 1328 a 1425, de 1427 a 1439, 1441, de 1442 a 1459, 1466 (2), 1467, 1473 e 1487 (Justo/Lucas, 1991, 86-302, 304-407, 408-12, 415-37, 441-3, 448-50, 454, 488) e no antigo *Tombo 2* hai varios relacionados cos devanceiros de Diego de Muros III: de 1433, 1434 (2), 1436, 1437 (2), 1438 (4), 1439 (2), 1440 (2), 1444, 1446, 1447 (3), 1448 (5), 1449, 1451, 1452 (2) e 1497 (*AHUS*, A-74, núm. 8-17, 24, 78-79, 92, 106, fols. 90-108, 111-8, 125-31, 137-44, 154-65, 170, 172-4, 179-82, 186-7, 189, 227-30, 663-9, 673-7, 760-7, 882bis-3). Tamén no *Tombo 4º* do Hospital Vello hai un de 1474, que traslada outro de 1452, e un de 1483 trasladado en 1556 (este en castelán) (A-76, núms. 78-79, fols. 627-32, 639-40); no *Tombo 9º* de *Sinecuras* un de 1471 e outro de 1491 (A-81, núms. 75-76, fols. 1088, 1092-7). Outros son de 1472 e 1509 (*AHUS*, Col. Blanco Cicerón, 24, 28) e do Hospital podemos citar documentos de 1465 e 1469 (*AHD, San Martiño*, c. 12, fols. 16v-17v, 191v-2r). Na catedral hai un longo manuscrito de *Actas Capitulares* con numerosísimos documentos, uns extensos e a maior parte reducidos a notas, que van desde 1450 a 1482 e que están maioritariamente en galego, xunto a algúns que presentan palabras en castelán (cf. § 17.2), outros híbridos (§ 17.8) e algúns en castelán (§ 15.4.1, 15.5-6, 17.3). Hainos en galego de 1450, 1462 e numerosos de tódolos anos desde 1464 a 1481, así como de 1482 e 1483 (Vázquez Bertomeu, 1996, Apéndice, fols. 1rv, 3r-18v, 19v-22v, 26r-71r, 72v-87r, 87v-103r, 103v, 105r-8r, 110r-8r, 128v-39v, 141r-53r, 153v-6v, 157r-9r, 161v-86v, 186v-8r, 189v, 190v-2v, 193rv, 194r-5v, 196r-202v, 203v-7r, 208r-15v, 216rv, 217v-24r, 225v-36v, 238rv, 240r-4v, 246r-9r, 250v-63r, 264r, 264v-6r, 266v-7r, 267v-76v, 277r-81v, 284v-7v, 288r-9r, 290r, 291v, 292v, 295r; López Carreira, 1992b, 86, 112-3).

Hai outros da catedral de 1446 e 1460 (*AHN* 524.9,11), 1482 e 1483; en 1495 o testamento de Roí Vázquez (Souto Cabo, 1999, 991-2) e no Fondo López Ferreiro, entre outros, de 1462, 1464, 1465, 1467 (2), 1470, 1473, 1475 e 1484 (*Catalogación*, 2001, 375-83).

14.1.2. A documentación podémola ampliar ás escolmas e recompilacións de textos. Así, en Santiago temos en 1442, 1449, 1453 e 1462 as ordenanzas da confraría dos coreeiros (*CDH*, I, 247-50, 273-5, 285-6, 294-7); en 1443 as ordenanzas do gremio dos acibecheiros (López Ferreiro, 1895, 491-6); en 1446, 1447 e 1448 (2) cartas do arcebispo Álvaro de Isorna e en 1461 (2) e 1464 traslados das dúas de 1448 (*CDH*, I, 37-40; *HIS*, VII, 83-85; González Garcés, 1987, 635-6; Rodríguez González, 1992b, núms. 32-33); outros textos aparecen en 1446, 1448, 1451, 1455, 1456 e 1467 (2) (*CDGH*, 90-92; *HIS*, VII, 86-88, 112-112*; *CDH*, I, 142-3; González Garcés, 1987, 634-5; Rodríguez González, 1992b, núms. 34, 38; López Carreira, 1992b, 103-5); en 1457 as ordenanzas da confraría dos clérigos de coro, que o arcebispo Rodrigo de Luna confirma en castelán (Vázquez Bertomeu, 1999b, 476-93); en 1461 título de intérprete a favor do alemán Pedro de Frisa (*CDH*, II, 200-1); en 1472 un regulamento feito polo cabido sobre o servizo do coro e do altar (*HIS*, VII, 137-42); en 1474 dun boticario, así como o cumprimento das súas mandas de 1474 e 1481 (*CDH*, I, 40-44, 56-61); en 1475, 1483 e 1490 as ordenanzas da confraría de Santa María dos Mercadores (*CDH*, I, 180-3, 199-201; Monteagudo, 1985, 96; 1994, 174; 1999, 126) e en 1487 o testamento do cardeal Pedro de Mourellos (Barral, 1992, 247-8).

14.1.3. Da Coruña temos en 1440 requirimento dun cóengo ós veciños da Coruña (*HIS*, VII, 74-78; González Garcés, 1987, 618-20) e tamén de 1422, 1424, 1428 (2), 1430, 1433 (2), 1434, 1435 (2), 1436, 1443 (2), 1444, 1445, 1448, 1450, 1453, 1457 (testamento de Roí Xordo das Mariñas), 1458, 1459 (2), 1462, 1463, 1464, 1473, 1478, 1484 (do prior de Dozón), 1487 (2), 1497 e 1516 (Martínez Salazar, 1911, 135-7; *CDH*, I, 47-55; Barral, 1994, 88-95; *id.*, 1998, 393-7, 402-14, 420-3, 424-5, 430-3, 436, 451-5; Barral/Velo, 1994, núms. 9, 11-13, 14, 35, 44; García Oro, 1986, 19-21; González Garcés, 1987, 580-91, 607-9, 613-8, 638-9, 648-51). Doutras lugares da provincia podemos citar en Bañobre un de 1483 (*AHN* 489.8); en Bergondo de 1460, 1462 (2), 1463, 1467, 1472, 1485, 1487 (4), 1488, 1490, 1492 (2), 1494, 1496 (3) e 1503 (*ACS*, mazo 425, fols. 105r, 211r-3r, 219rv, 246rv, 270r-1v, 305rv; *AHD*, *San Martiño*, c. 54, fols. 174r-5r, 191r-2v, 264r, 265rv; c. 58.55; c. 59.27-28; c. 61.8; *AHUS*, 466, fol. 48r; *id.*, 703, peza 2); en Bribes de 1460, 1470, 1476 (2), 1481, 1485, 1491, 1493, 1494 (4), 1495, 1497 e 1498 (*AHD*, *San Martiño*, c. 54, fols. 368r-72v, 375r-6v, 380r-1v, 432r-4r, 470r-1v; c. 88/7, fol. 33v; *ACS*, mazo 425, fols. 130rv, 255rv, 286r, 287r, 288r-9r; *AHUS*, Col. Blanco Cicerón, 39); en Caaveiro de 1473, 1474 (2), 1475, 1489, 1490, 1491, 1493, 1494 (2), 1495, 1499, 1502, 1503, 1510 e 1511 (*AHN* 492.19, 493.1-15; Fernández de Viana/González Balasch, 2002, 396-407); en 1474 documentos de San Miguel de Cabanas, Logrosa e Broño con taxación de bens (*CDGH*, 64-75); en Cambre de 1472, 1478 (incompleto) e un do XVI ilexible (*AHD*, *San Martiño*, c. 54, fols. 330r-4v, 337r-8v;

AHN 494.6); en Cee un de 1497 (García Oro, 1975 ou 1976, 149-53); en Cis de 1464 (41 notas), 1465 (13 notas), 1468 (2: nun Gómez Pérez das Mariñas desembarga varias cousas ó mosteiro), 1472 (2), 1475, 148... , 1481 (2), 1482 (2), 1488, 1490, 1493, 1496 e 1502 (*ACS*, mazo 425, fols. 88r-89r, 106rv, 132r-6r, 299-300r; *AHD*, *San Martiño*, c. 54, fols. 26r-27r, 58r-60v, 86r-89v, 136r, 473r-95v; c. 57.23,27; c. 60.31; *AHUS*, 703, peza 3 [falta]; Vaamonde Lores, 1913-1914, 195-8; Lucas, 2004, 714-6, 723); en Dormeá de 1469 (2), 1482 e 1486 (*ACS*, mazo 425, fol. 183rv; *AHD*, *San Martiño*, c. 54, fols. 28v-40v; c. 58.86); en Iria de 1489 (Mackenzie, 1993, 25-26; 2004, 460-2); en Melide de 1440 e 1469 (*CDH*, II, 73-75; *AHN* 496.20); en Mens de 1445, 1447 (2), 1455, 1461, 1463, 1464, 1465, 1473, 1474, 1485 e dous sen data (Zapico, 2003, 48-78, núms. 17-27; Barral/Velo, 1994, núms. 4-7, 15-16, 20-21, 42-43); en Mezonzo de 1470 (*AHD*, *San Martiño*, c. 55.93); en Monfero de 1450 (2), 1451 (2), 1457 (2), 1465, 1468, 1472, 1476, 1482, 1483 (2), 1486, 1491, 1495, 1496, 1497 (2) e 1501 (López Sangil, 2002, núms. 897-8, 900-1, 906, 908, 911-4, 917, 918-20, 923, 929, 931-3, 936); en Montefaro de 1482, 1495, 1500, 1504, 1506 (2) e 1512 (2) (*AHN* 511.12-14; Souto Cabo, 1997, 39-41; *id.*, 1998, 219-5); en Monteagudo de 1418, 1425 e 1499 (2) (Barral/Velo, 1994, núms. 33-34, 40-41); en Muros está en galego o *Liuro das posisoas do Espital dos pobres*, con documentos de 1423 a 1461, a maior parte do *Libro da Colexiata*, con documentos de 1475 (21, fols. 1v-19r, 33rv), 1476 (4, fols. 19r-21v), 1477 (fol. 22rv), 1478 (4, fols. 23rv, 29r-30v, 35v), 1479 (fol. 31rv), 1483 (fols. 25rv), 1484 (fols. 26r-28v), 1489 (fol. 34r), 1490 (fol. 32v), 1494 (2, fols. 36rv, 38rv), 1496 (fol. 37rv), 1498 (2, fols. 39r-40v), 1499 (4, fols. 41r-44r) e 1509 (8, fols. 52v-53r), xunto a algúns en castelán (§ 15.6.3), e a *Luminaria*, con numerosos documentos do xv, entre eles de 1461, 1465, 1466 (bastantes), 1467, 1473, 1479 e 1484 (fols. 4r-8r, 9r-10v, 13r, 14v-16v, 19v, 20r-23v, 24r-25r, 28r-30v); en 1496 faise a partilla dos bens de Gomes Ares de Guiçamonde (copia do xviii); en documentos referentes ó Hospital de San Lázaro insírense textos de 1478, 1479, 1494, 1496 e 1499 (*Papeis*, fols. 72r-75v, 76v-77v) e noutros mazos da Colexiata hainos de 1490, 1501, 1502 e 1507 (2) (*Mazo 1*, fols. 9rv, 12-18v) e 1510 (*Mazo 2*, fol. 9rv), así como de 1482 e 1506 en manuscritos do concello; en Muxía de 1467 (López Carreira, 1992b, 101-2); en Noia en 1467 e 1471 as ordenanzas dos gremios de Noia (López Ferreiro, 1895, 525-7) e documentos de 1482, 1487 (3), 1493, 1494, 1495, 1496, 1497, 1499, 1526 (2) e 1529 (Barreiro, 1995, 128-9, 133-47; *CDH*, IV, 29-31, 57-59; García Oro/Portela, 2003, núm. 25; *AHUS*, *Arquivos Familiares*, c. 1, núms. 23, 25; *id.*, c. 3, núm. 42); en Ortigueira de 1485 (*ARG*, Sección XI, núm. 469); en Padrón de 1448 (López Ferreiro, 1895, 559-60); en Soandres de 1466, 1467, 1470, 1473, 1482 (2), 1486 (7), 1487 (2), 1489 (4), 1490 (2) e 1494 (*AHUS*, 897, fols. 239rv [ou 234], 261rv [ou 245], 272rv [ou 253]; *AHD*, *San Martiño*, c. 57.4,17; c. 58.64; *ACS*, mazo 425, fols. 138r, 141r, 184r, 185r, 190r-1v, 214r, 235r-6v, 240r, 242r-4r, 245rv; *AHN* 516.16); en Sobrado bastantes das décadas dos corenta e cincuenta (*AHN* 551.1-2,4-20, 552.1,3-4,8-9; Vaamonde Lores, 1908, 176-7) e xa menos da dos

sesenta (*AHN* 552.10-11,13-17,19,21, 553.1,2; *ARG*, núms. 413-8; *CDH*, IV, 5-8) e das seguintes: de 1471, 147...?, 1474 (2), 1482, 1483 (3), 1484 (2), 1485, 1486 (2), 1487, 1488 (4), 1489 (2), 1491 (3), 1494 (2), 1495 (5), 1496, 1497, 1500 (4) e 15...? (Martínez Salazar, 1911, 150-64; *ARG*, núms. 420-9, 431-3; *AHN* 553.3,7,11-17,19-20, 554.1-2,4-8,10,12,14-16; non se ve a data do 554.19, nin a lingua en que está escrito); en Toques de 1467, 1483, 1492, 1493 (4), 1496, 1497 (2) e 1499 (*AHN* 557.20; *ACS*, mazo 425, fols. 145rv, 258r; *AHD*, *San Martiño*, c. 57.25,31; c. 58.73,76,78-80); en Toxos Outos de 1496 (2) e 1516 (*AHN* 557.9-10,13); en Xuvia de 1445, 1446, 1447, 1449 (2), 1450, 1455, 1456, 1460 (2), 1468 (2), 1469, 1472, 1478, 1480 (2), 1484 (4), 1486 (2) e 1491 (Pena Graña, 1992, 572-98; Vaamonde Lores, 1909, 19-20; Barral/Velo, 1994, núm. 2). Ademais, do arcediago de Trasancos de 1476 e 1480 (Barral/Velo, 1994, núms. 19, 28).

14.1.4. Engadamos aínda outras mostras, pois en relación cos condes de Altamira temos documentos de 1404, 1448 (capitulacións matrimoniais entre Vasco López de Ulloa e Inés de Moscoso), 1449, 1458, 1469, 1482, c. 1507 e c. 1528 (García Oro/Portela, 2000b, 546-9, 569-72, 619-38, 705-11, 717-9, 828-32, 903-5, 921-4) e de 1432 e 1454 (de Lope Sánchez de Ulloa) (Vaamonde Lores, 1915, 10-11; Novo Cazón, 1986, núm. 123; Vázquez López, 1997, 219-20); en 1458 un foro de Dª Xoana de Luna, muller de Sueiro Gomez de Soutomaíor (*CDH*, III, 192-4); en relación co señorío de Vilagarcía documentos de 1438, 1441, 1478 e 1504 (Bouza, 1965, 96-99, 100-11); en relación cos Pardo de Cela documentos de 1452 (feito en Vilamourel), 1453 (en Betanzos), 1458 (en Viveiro e Galdo) e 1459 (en Viveiro) (Pardo de Guevara, 1986, 26-29); de Pai Mariño de Lobeira de 1441, 1442, 1444 e 1455 (García Oro/Portela, 2003, núms. 24-26; Rodríguez González, 1992b, núm. 37); en 1455 pacto entre o conde de Valencia e Fernán Pérez de Andrade, así como en 1474 na Coruña un concerto entre Gómez Pérez das Mariñas e Diego de Andrade, nobres que, ás veces, escriben en castelán (García Oro, 1994, 224-5, 228-9).

14.2. Na provincia de Lugo, referentes á catedral, na década dos cincuenta hai 48 (un de 1458 na *CDH*, III, 77-80), na dos sesenta aumenta a 57 e na dos setenta diminúe a 44 (Portela, 1998, entre as pp. 227-450; un de 1470 en Sponer, 1934, 160-2); despois temos de 1480, 1481 (2), 1483 (2), 1486, 1487, 1488 (2) e 1498 (2) (Portela, 1990, 517-9, 534-6, 550-1, 561-2, 563-4, 590-1, 593; *AHN* 1337.2, 1338.21). En Santa María a Nova hainos de 1450 (2), 1464, 1467, 1468, 1472, 1478, 1483, 1484 e 1502 (*CDH*, I, 232-3; *ARG*, núms. 480-2; *AHN* 1125.7-9) e nos Dominicos de 1440, 1447, 1452, 1462, 1478 e 1514 (*AHN* 1125.16bis/ter-18). En Mondoñedo aparecen de 1470, 1472, 1476 (3), 1482 e 1500/1501? (vese mal a fotocopia) no *AHN* 1196.7-12,16. Por outra banda, nos pergameos soltos da catedral hai 52 de 1400 a 1467 e de 1473, 1483, 1485 (2), 1489, 1502 e 1503 (Cal Pardo, 1990, entre as pp. 61-91, 105; *id.*, 1999, 212-7, 224-8, 229-32, 235-7, 239-47, 250-62, 286-92, 296-7, 298-301, 303-6, 308-9, 311-3, 314-8, 324-8, 343-4, 347-9, 372-6, 383-4, 404, 417-8, 421-3, 440-2; Mayán, 1960, 105-6), así como 49 de 1451 a 1469, 152 de 1470 a 1479 e de 1480 (7), 1481 (13), 1482 (17), 1483 (11),

1484 (9), 1485 (6), 1486 (11), 1487 (10), 1488 (10), 1489 (7), 1490 (6), 1491 (10) e 1492 (8) nos documentos en papel (Cal Pardo, 1990, 617-700). Esta lista complétase con 369 documentos de 1400 a 1467 e de 1470, 1471, 1472, 1473 (3), 1477, 1478 (3), 1479 (2), 1480 (2), 1481 (2), 1482, 1483, 1486 (3), 1490 e 1491 (2) nos Tombos catedralicios (Cal Pardo, 1990, entre as pp. 456-611) e de Mondoñedo en relación con Viveiro de 1471, 1478 (2), 1485, 1486, 1487 e 1488 e anteriores (Cal Pardo, 1991, 215-25; 1993, 713-5, 720-1, 734-6, 737-9, 747-8, 763-82). No mosteiro de Castro de Rei hainos de 1473, 1474, 1478, 1481 (2), 1482 (6), 1483, 1484, 1486 (2), 1488, 1490, 1491, 1494, 1495, 1497 (3) e 1498 (Duro Peña, 1972b, 35-36, 39-45; *ACOu* 4760, 4861, 4976, 4978, 4994, 5002-3, 5011, 5027, 5061, 5079, 5131-2, 5183, 5240, 5258, 5309, 5339, 5365, 5372-3, 5384, 6043⁴¹) e no da Colleira un de 1479 (Cal Pardo, 1983, 97-99), feito en Viveiro. En San Salvador de Chantada contamos con numerosos documentos: oito da década dos corenta (*AHN* 1073.8-15), 17 de 1450 a 1459 (*AHN* 1073.17-22, 1074.1-11), 15 de 1260 a 1269 (*AHN* 1074.12,14-21, 1075.1-6), 27 de 1470 a 1479 (*AHN* 1075.7-22, 1076.1-11) e despois de 1480 (5), 1481 (7), 1483 (2), 1486 (3), 1487, 1488 (3), 1489 (9), 1490 (3), 1491 (4), 1492 (3), 1494 (3), 1497 (2), 1498, 1499 (2), 1500 (3), 1501, 1502, 1504 (2), 1505, 1506 (3), 1508, 1509 (2), 1510 (3) e 1512 (*AHN* 1076.12-23, 1077.1-21, 1078.1-11,13-14,16-21, 1079.1,4-13,16,23, 1080.2). En San Martiño da Co-va témolos de 1474, 1479 (2), 1481, 1485, 1488, 1489, 1490, 1491, 1493, 1497, 1504 (3), 1508 e 1512 (*AHN* 1065.12-14,16-20, 1066.1-3,5-9). No de San Salvador de Ferreira de 1436 (2), 1465 e 1475 (2) (*AHN* 1081.21-25); no de Ferreira de Pallares os últimos son de 1461, 1463, 1465, 1472, 1478, 1479, 1480 (2), 1482 (3, un deles con engadido en galego de 1501), 1485 (2), 1486, 1492 (3), 1501, 1509 e 1514 (Rey Caña, 1993, núms. 639-42, 644-53, 656-8, 667, 670) e no de Ferreira de Pantón, os últimos con algúns castelanismos, de 1481, 1482, 1483, 1484 (2), 1487, 1489, 1490, 1491, 1493 (2), 1495 (2), 1496, 1500, 1502 e 1503 (Fernández de Viana, 1994, 251-79). En Meira hainos de 1474, 1475, 1476, 1477, 1478, 1481, 1482, 1483, 1484, 1486, 1487, 1488, 1491, 1492, 1495 e 1496 (*AHN*, carpetas 1174-1180; Mariño Veiras, 1983, 138, 143, 154, 155, 201, 225, 226, 229, 230, 232, 237, 238, 239, 240, 284, 287, 288, 305, 313, 314, 345, 349, 356, 368, 369, 374, 381, 382, 388, 392, 422). En San Vicenzo de Monforte hai bastantes do xv ata a década dos 80 (*AHN*, carpetas 1198-1208) e os últimos son de 1488 (6), 1489, 1491 (2), 1492 (3), 1493 (6), 1494 (2), 1497 (3), 1498 (3), 1499 (3), 1501, 1502, 1503 (4), 1504 (2), 1506 (3), 1507 (2), 1509 (2) e 1515 (*AHN* 1209.1-18-19,21, 1210.1-5,7-9,14-18, 1211.1,4-7,9,9bis,10,12,14, 1212.17; Sponer, 1934, 170-83). No mosteiro de Órrea témolos de 1431, 1436, 1481, 1485, 1487, 1490, 1491, 1492, 1493 (3) e 1494 (Cal Pardo, 1985, 65-79) e no de Pedroso os últimos de que dispomos son de 1477 (2), 1479 (2), 1485, 1486, 1487, 1488 (2), 1489, 1492, 1495, 1497 e 1506 (Cal Pardo, 1984, 281-6, 287-99, 305-6, 309-13; 1990, 120-4). No de Penamaior, do que non

⁴¹ Este é de 1482, non de 1582 como di Leirós, 1951.

dispoño da documentación, aínda hai en galego dous de 1500 (*AHN* 1237.1-2). No de Pombeiro hainos de 1472, 1479, 1480, 1481 (10), 1482 (11; o de *ACOu* 5014 non o transcriben Lucas/Lucas, 1996a, 318), 1483 (2), 1484 (3), 1486, 1487, 1488 (2), 1489 (3), 1490 (5), 1491 (2), 1492 (3), 1494 (2), 1496 (Lucas/Lucas, 1996a, 350, só transcriben unhas liñas), 1502, 1506, 1509 e 1512 (Lucas/Lucas, 1996a, 303-33, 336-54)⁴². No de Samos hai numerosos documentos das décadas dos corenta, cincuenta e sesenta (*AHN*, carpetas 1278-94) e 65 da década dos setenta (*AHN*, carpetas 1294-8; un do abade de 1471 en García Oro/Portela, 2002, 169-70); despois continúan en 1481 (2), 1482 (5), 1483, 1485 (7), 1486 (2), 1487 (2), 1488 (9), 1489 (5), 1490 (2), 1493, 1494 (4), 1495 (2), 1496, 1497, 1498 (2), 1499 e 1501 (*AHN* 1297.18-20, 1298.1-12,15, 1299.11,15,19, 1300.1-20, 1301.1,3,4bis,5,7,7bis-12,14-18, 1302.2,7,17); tamén podemos ver un libro de foros con documentos de 1488 (núms. 1-23), 1489 (núms. 24-26), 1494 (núms. 29-33) e 1495 (núm. 33; non vexo a data dos núms. 27, 28, 34 e 35 e o 34 debe ser de 1495 ou 1496) (*AHN* 1302.16). No de Sarria témolos de 1420, 1428, 1431 (2), 1454, 1480, 1486 e 1491 (2) (López Arias, 1996, 114-21); no de Torbeo de 1470, 1494 e 1495 (*AHN* 1324.2,4-5); no de Vilamaior un de 1456 (*AHN* 1324.17); no de Valdeflores de Viveiro cítase un de 1447 (Rodríguez Núñez, 1993a, 543-4) e nos de San Domingos e San Francisco de Viveiro de 1450 (5), 1454, 1459, 1462, 1472 (2), 1473 (2), 1474 (2), 1475 (2), 1477, 1478 (2) e 1479 (García Oro, 1987, 97-129; Castro, 1989, 566-9). No de Vilanova de Lourenzá hai moitos ata 1475 (*AHN* 1115-9) e empeza a mudarse de lingua na década dos oitenta. Temos en galego de 1481 (2), 1484, 1492 e 1495 (*AHN* 1119.16-17, 1117.12, 1120.7,19). No de Vilar donas hai 23 da década dos cincuenta e tamén de 1463, 1464 (2), 1468, 1469 (3), 1473, 1474, 1477, 1480, 1481, 1489 (2), 1493, 1494, 1495 (3), 1496 (5), 1497 (2), 1499 (3) e un traslado de varios foros sen data (Novo Cazón, 1986, núms. 146-93, 197-202; Vázquez López, 1997, 228). No de Vilourente hai once da década dos corenta, dez da dos cincuenta e despois de 1463, 1466, 1467 (2), 1468, 1470 (2), 1472, 1476 (2), 1482, 1492, 1494 e 1496 (Graña, 1990, 394-449). A todo isto podemos engadir que en 1447 hai un documento feito por un notario de Parga (Martínez Salazar, 1911, 148-50), en 1467 a presentación do foro do lugar de Padrón, na encomenda de Portomarín (Vázquez Núñez, 1942, 48), e o testamento de Ruy González de Ribadeneira, feito no couto de Fafián (García Oro/Portela, 2002, 168-9), en 1468 un feito en Ribadeo (*AHN* 128.16), en 1472 outro feito na Pobra de Burón (*CDH*, III, 122-4), en 1492 o testamento de Diego de Lemos feito na fortaleza de Ferreira (Martínez Sueiro, 1915, 109-11, 121-8, 135-43) e un de 1478? e outro de 1502 no pazo de Ludeiro (Lugo) (Cabana Outeiro, 2003d, 49, 52-53).

14.3. Para a catedral de Ourense témo-lo *Catálogo* de Duro Peña, 1973a, que é bastante impreciso, polo que me obrigou a consultar a documentación por el citada. Na dé-

⁴² É posible que estean en galego ou que sexan híbridos un de 1508 e outro de 1510 (*ACOu* 5581, 5614) que Leirós, 1951, atribúe falsamente a Santo Estevo de Ribas de Sil e que Duro corrixe nun exemplar do *Catálogo*, atribuíndoos a Pombeiro, polo que non os transcribe en Duro, 1977. Lucas/Lucas, 1996, non notaron esta circunstancia e tampouco os publican.

cada dos sesenta aínda hai 29 (*Clérigos de Coro*, 1, 53, 73; *Fábrica* II, 661; *Escrituras* II, 23; III, 19; V, 44; VII, 16, 59, 72r-74r; VIII, 330r-5v; XIII, 2/1, 60; XIV, 68; XVIII, 14, 37, 46; XIX, 436; XX, 77⁴³, 81-82, 97-98, 340; XXIV, 234; *Fábrica e Capelas* I, 17, 21-22; *Sección B*, mazo 154, fol. 115), na dos setenta aumenta a uns 50 (*Clérigos de Coro*, 31, 82, 110; *Bispo e Dignidades*, 85r-90v (varios); *Escrituras* I, 17; II, 2, 6, 34; III, 18; VII, 3, 74v-75v, 77; XIII, 2/2-3, 62; XV, 17, 25bis, 39; XVI, 19; XVII, 42; XVIII, 7, 19, 41, 50 (2), 54; XX, 52, 79, 88, 90, 105, 271, 311, 314-6; XXIV, 228; *Bispo*, 121-2; *Fábrica e Capelas* I, 12, 24; *Sección B*, mazo 4, fol. 321, 326, 336; mazos 83-84, 140), na dos oitenta a uns 56 (*Escrituras* II, 8, 16; III, 16, 23-24; VI, 13, 25; VII, 4, 7-9, 11, 21, 76; XI, fols. 1-18; XV, 8, 24, 26-27, 40, 45; XVIII, 44, 47; XIX, 116, 444, 448, 481; XX, 64, 115, 122, 309-10, 312, 317-8, 325r-33r, 336r, 338r-9r; XXI, 77; XXII, 355; XXIV, 230-1; *Divers.* I, 182; *Fábrica e Capelas* I, 13, 58, 61; *TPuga*, 441; *Confraría do Crucifixo*, 8, 9; posiblemente tamén *Sección B*, mazo 4, fol. 323; mazo 11, fol. 234; mazos 42, 56; *Sección C*, mazo 13) e despois aparecen en 1490 (7), 1491 (6), 1492 (9), 1493 (5), 1494 (13), 1495 (6), 1496 (6), 1497 (6), 1498 (2), 1499 (4), xunto a 3 de finais do XV e un do concello de 1499 (*ACOu*, *Clérigos de Coro*, 104; *Bispo e Dignidades*, 95; *Escrituras* I, 1; II, 1, 7, 15, 20; III, 2, 6; IV, 1, 23; V, 18-19; VI, 28; VII, 2, 5-8, 15, 25, 32; XIV, 114; XV, 6, 12-13, 20, 25, 41, 44(2); XVI, 44; XVII, 88; XVIII, 4, 6, 10, 12, 15-16, 25-26; XX, 80, 86, 117, 212, 270; XXI, 48; XXII, 183, 190-2, 254⁴⁴; XXIV, 241, 243-4, 246, 250; *Fábrica e Capelas* I, 15; *Confraría do Crucifixo*, 1, 8; posiblemente *Sección B*, mazo 4, fols. 311, 320, 328, 331; mazo 39 e mazo 43, fol. 205; López Carreira, 2004, 26; Seca, 1926, 472-5). Despois segue habendo documentos en galego en 1500 (7), 1501 (2), 1502, 1503 (2), 1504 (2), 1505, 1506 (2), 1508 (3), 1511 (5), 1512, 1513 (7), 1514 (3), 1516 (5), 1518, 1525 e 1528 (*Escrituras* II, 14; III, 3, 5, 10; V, 35; VI, 14; VII, 1, 10, 13, 23, 26, 64rv; XII, 92; XIV, 127-8; XVII, 100; XVIII, 8-9, 11, 18, 21; XIX, 227, 372; XX, 1, 5-6, 63, 87, 102, 116, 125; XXII, 187, 197, 354; XXIII, 1, 143; *Fábrica e Capelas* I, 33-34, 40-41; *Clérigos de Coro*, 2, 94), posiblemente xunto a outros de 1502, 1511 e 1515 (*Sección B*, mazos 28, 44, 113). De Ourense podemos citar máis documentación. Así, de 1400 a 1459 e de 1460, 1462, 1464⁴⁵, 1465 (4), 1467 (numerosos), 1468, 1469, 1472, 1479, 1484, 1493 e 1497 (López Carreira, 1991, 179-218; 1992b, 27-30, 41, 49-52, 55-56, 87, 90-92, 92-94, 97, 98-101, 103, 105-8; *DACO*, 1917, 429-30, 433-6, 437-9, 440-2, 444-6, 458-61, 463-4; *DACO*, 1923, 14); en 1469 hai unha sentenza dun Rexedor e executor maior da Santa Irmandade (García Oro, 1977, 249-51); numerosísimos de tódalas décadas ata 1476, 1480, 1484, 1487, 1490, 1491 e 1498 (Leirós, 1953-1954, 59-62, 64-78, 79-97, 99-102; Ferro Couselo, 1967, II, 160-1, 197-201, 202-21, 233-7, 365-9, 443-5, 476-7; López Carreira, 1998a, 637-98). Nos *Padróns* da cidade úsase o galego

⁴³ Duro Peña, 1973, núm. 1473, di que é de 1483, pero é de 1462.

⁴⁴ Duro Peña, 1973, núm. 1485, di que é de 1486, pero é de 1496.

⁴⁵ Castro/Martínez Sueiro, 1917, 440, din que é de 1469, pero poñen ano "MCCCCLXIII".

desde 1428 ata 1487, así como en 1498 (López Carreira, 1995, 17-152, 283), pois nos restantes alternan galego e castelán (cf. §§ 17.2.3, 17.9.4). Como é normal, o *Libro de Notas de Álvaro Afonso* de 1434 está en galego (López Carreira, 2000) e tamén o Rexistro do notario Xoán García de 1484 (López Carreira, 1992a; Fernández Gil, 1940, 287-8).

14.3.1. Pasando a outros lugares, no mosteiro de Santa Clara de Allariz hai un de 1488 (*AHN* 1430.12) e en San Miguel de Bóveda de 1402, 1420, 1435, 1446, 1455, 1458, 1467, 1473 e 1496 (*ACOu* 3306, 3716, 4007, 4245, 4417, 4459, 4723, 5408f; Ferro Couselo, 1967, I, 145-6; López Carreira, 1992b, 88-89); no de Celanova aínda hai numerosos de 1470 a 1479 (83 en Vaquero Díaz, 2004, núms. 593-4, 596-601, 604-8, 610, 612-5, 617-9, 622-30, 632-8, 640-1, 643-4, 646-65, 668, 670-3, 676-81, 683-92, 694; Lorenzo Fernández, 1942, 228-9) e despois de 1480 (12), 1481 (13), 1482 (13), 1483 (7), 1484 (12), 1485 (3), 1486 (11), 1487 (15), 1488 (14), 1489 (4), 1490 (9), 1491 (10), 1492 (6), 1493 (19), 1494 (14), [1491-1494], 1496 (2), 1497 (2), 1498, 1499 (2), 1500 (6), 1501 (3), 1502 (2), 1503, 1504 (2), 1505, 1506 (3), 1508, 1509 (3), 1510 (2), 1513, 1515, 1516 (2), 1518 (2), 1519, 1521 e 1525 (Vaquero Díaz, 2004, núms. 699-707, 710-2, 714-25, 727, 730-2, 734-9, 742-3, 745-53, 755-66, 770, 772-3, 775-80, 782-3, 787-8, 790, 792[I-X]-795, 797, 799, 804, 806, 807[III-VI]-814, 816, 818-21, 823-6, 829, 831, 833, 835-6, 840-3, 845-8, 850-1, 853, 855-66, 868-79, 882-6, 888-92, 899, 901-2, 904-5, 918, 920, 924, 928, 950, 957-60, 962, 964, 966; *ACOu*, núms. 5415, 5430, 5432-3, 5438-9, 5464, 5490, 5493, 5516, 5521, 5532, 5539, 5579, 5597, 5599, 5600, 5637-8, 5689, 5726, 5729, 5733, 5760-1, 5772, 5795, 5851; Lorenzo Fernández, 1942, 229, 230⁴⁶); no de Lobás un de 1494 (*AHUS*, Col. Blanco Cicerón, 145); no de Melón os últimos son de 1482, 1483, 1485 (2), 1489 (2), 1491 (2), 1492 (4), 1494 (2), 1495 (3), 1496 (5), 1497 (2), 1498 (3), 1499 (2), 1500 (5), 1503 (2), 1505 e posiblemente un de 1510 (*AHN* 1479.1-4,6-10,12-14bis,17-18; *Tombo de Fr. L. Pérez*, fols. 99r, 248v-9r; *ACOu* 5021, 5047, 5117, 5186, 5204, 5244, 5255, 5278, 5285, 5311, 5325, 5329, 5362, 5397, 5417, 5419, 5514, 5627; Cambón, 1958, núm. 990); no de Montederramo, ademais dos que presentan palabras ou frases en castelán ou formas híbridas, aínda temos no XVI documentos de 1502 (2), 1503, 1504 (2), 1505, 1510 (5) e 1517 (núms. 1808-9, 1811-4, 1832-3, 1837-8, 1840 e 1850). Dos referentes a Asadur publicáronse documentos de 1420, 1437, 1447, 1493 e 1499 (Duro Peña, 1973b, 342-50) e en Santa Comba de Naves temos de 1460 (8), 1461 (3), 1463, 1468, 1469, 1473 (2), 1474 (6), 1475 (2), 1477 (2), 1478, 1479, 1480 (4), 1481 (5), 1482, 1484, 1488, 1489 (2), 1492 (2), 1493 (3), 1494 (2), 1495 (8), 1496, 1498, 1499 (2), 1502, 1512 e 1513 (*ACOu* 4495, 4499, 4506, 4511, 4516-7, 4520, 4526, 4537, 4544, 4660, 4667, 4717, 4727, 4747-51, 4765, 4803-4, 4850, 4859, 4864, 4904, 4911, 4925, 4946-7, 4950, 4955, 4962, 4975, 4982, 5024,

⁴⁶ Este autor di que hai documentos en galego no *AHN* de 1520, 1529 e 1545 (pp. 230-1), pero o último habería que comprobalo.

5099, 5162, 5189-90, 5266, 5276, 5299, 5302, 5304, 5306, 5322-3, 5328, 5340-4, 5347, 5360, 5381, 5395, 5398, 5453, 5663, 5697; *AHN* 1507.14). No de Oseira está en galego a maior parte do Tombo de 1473 (Romani/Rodríguez Suárez, 2003)⁴⁷, no *AHN* temos documentos de 1481, 1482, 1483 (2), 1484, 1486, 1487 (7), 1488 (4), 1491, 1493 (4), 1497, 1498, 1501, 1504, 1506 e 1507 (*AHN* 1554.19-20, 1555.2-4,8-12,14-20, 1556.2-6, 9-10,14-16,18) e no *ACOu* numerosos das últimas décadas do xv (Leirós, 1951, *passim*) e aínda de 1490 (8, no de *ACOu* 5225 hai un engadido en galego en 1505), 1491 (4), 1492 (8), 1493 (5), 1495 (2), 1496, 1497 (3), 1500 (2), 1502, 1503 (3, un en Ferro Couselo, 1967, I, 211-2), 1504, 1505 e 1507 (2) (*ACOu* 5213, 5221, 5225-6, 5236-7, 5241, 5245, 5251, 5253, 5256, 5261-2, 5279, 5282-4, 5286-7, 5292, 5295-6, 5300-1, 5327, 5346, 5361, 5364, 5366-7, 5409, 5422, 5435, 5461-2, 5465, 5502, 5506, 5545, 5564), algúns dos últimos con castellanismos, xunto a outros posteriores híbridos. No de Ramirás hainos de 1472 (5), 1473, 1475, 1477, 1479 (2), 1481 (2), 1482 (3), 1483 (2), 1484, 1485 (2), 1486, 1487, 1490, 1491, 1492, 1493, 1494 (2), 1496 (2)⁴⁸, 1497 (2) e 1499 (Lucas/Lucas, 1988, 596-602, 606, 607-9, 611; *Arq. Antealtares*, caixón 6, mazo 1-B, núms. 2-21,24-29,31-32,34-36; Col. Blanco Cicerón, c. 137.52; Duro Peña, 1971, 73-74). En San Domingos de Ribadavia de 1454 (2), 1455, 1456, 1460 (2), 1463, 1470, 1472, 1483, 1490, 1494, 1503 (en traslado en castelán de 1522) e 1507 (2, un deles en traslado en castelán), os últimos castellanizados (Enríquez, 1987, 82-99; Pereira Martínez, 2001, 203-4); ademais, en 1438 o conde de Ribadavia dálle un poder en castelán (Losada/Soto, 1995, 59-60) ó seu recadador Abraán de León, pero os documentos deste de 1444, 1454, 1457 (2), 1459 e 1462 están en galego e todos eles reproducen o poder do conde en castelán (*id.*, 60-65). En Santa Cristina de Ribas de Sil hainos de 1438, 1444, 1466, 1478, 1482 (2), 1492 e 1499 (Fernández Suárez, 1974, núms. 125, 128-33; *ACOu* 4079, 4208, 5269, 5402) e en Santo Estevo de Ribas de Sil⁴⁹ de 1470 (2), 1473, 1474, 1475, 1476 (2), 1477 (2), 1478 (4), 1479 (3), 1480 (5), 1481, 1482, 1483 (3), 1484, 1485 (3), 1486 (2), 1487 (5), 1488 (2), 1491, 1492, 1493 (2), 1494 (2), 1498 (2), 1502, 1504, 1506 e 1511 (*ACOu* 4687-8, 4736, 4789, 4805, 4815, 4837, 4841, 4862, 4868, 4872, 4887, 4935-8, 4952, 5035, 5046, 5064, 5066, 5103, 5112, 5114, 5135, 5144, 5148-9, 5154, 5159-61, 5259, 5291, 5297, 5317, 5440, 5526, 5657; *AHN* 1563.2,4,6; *AHPOu* 33-41; Duro Peña, 1977a, 417-8). En San Pedro de Rochas os últimos son de 1480 (8), 1481 (8), 1482 (7), 1483 (2), 1484 (4), 1485, 1486 (3), 1487 (8), 1490, 1491 (2), 1492 (3), 1493, 1494 (2), 1495 (6), 1496 (3), 1497, 1498, 1500 (2), 1502 (2), 1504 (3), 1505 (3), 1506 e 1514 (*ACOu* 4915-6, 4922-4, 4942-4, 4964, 4979-80,

⁴⁷ Este texto tamén contén bulas papais (Romani/Rodríguez, 2003, 5-6), privilexios reais que non transcriben (*id.*, 6-9), o “Rotello Vello” en latín (*id.*, 11-23) e unha copia do “Tombo Vello”, escrito anteriormente en galego (*id.*, 25-54).

⁴⁸ Lucas/Lucas, 1988, núms. 550, 559 (pp. 608, 611) poñen o mesmo documento coas datas 1992 e 1996.

⁴⁹ Duro Peña, 1972a e 1977, pon numerosos documentos sumariados para Ribas de Sil e Rochas, polo que tiven que consultar directamente a documentación do *ACOu*.

4983, 4988-9, 4991, 4997-9, 5006, 5023, 5029-30, 5046, 5065, 5071, 5088, 5106, 5124-5, 5129, 5138, 5140-1, 5147, 5151-3, 5158, 5248, 5267-8, 5273, 5293, 5305, 5320, 5329-33, 5337, 5353, 5357-8, 5370, 5389, 5411-2, 5434, 5456, 5486-7, 5494, 5507, 5509-10, 5518, 5704 e 2 sen número; *AHPOu*, Libro 226 e Pergameos). En San Clodio do Ribeiro⁵⁰ hainos de 1480 (2), 1481, 1482 (3), 1483 (2), 1484 (2), 1485, 1487 (2), 1489 (3), 1490 (3), 1491 (2), 1494 (10), 1495 (2), 1496 (7), 1497 (4), 1498 (5), 1499 (6), 1500 (3), 1501, 1502 (4), 1504 (7), 1505, 1506 (3), 1507 (2), 1508 (3), 1510 (4), 1511, 1512 (3), 1514, 1515 (3), 1516 (3) e 1517 (2) (Lucas/Lucas, 1996b, 703-6, 707-10, 713-8, 719-43; *ACOu* 4949, 5042, 5312, 5423-4, 5426, 5446, 5455, 5457, 5483-4, 5488, 5491, 5500-1, 5504-5, 5520, 5538, 5546, 5551, 5577, 5580, 5594, 5620-1, 5627, 5640, 5655, 5672, 5678-9, 5682, 5705, 5714, 5724-5, 5735, 5737, 5739, 5743, 5756; *ACOu* H.7,9,15); en 1464 Marina Bernáldez deixa bens a este mosteiro no seu testamento (*CDH*, III, 199-202) e no *ACOu* hai outros dos que Leirós chamou “documentos particulares” de 1482 (2), 1488, 1491, 1498 e 1508 (*ACOu* 5034, 5036, 5164, 5255, 5388, 5570). En Sobrado de Trives os últimos son de 1450, 1455, 1459, 1460, 1462, 1463, 1464, 1466 (3), 1467, 1468 (3), 1471, 1472 (2), 1473, 1475 (3), 1476 (2), 1477, 1481 (3), 1482, 1483 (2) e 1494 (Martínez Sáez, 1989, núms. 292, 299, 307, 309, 312, 315, 320, 324-5, 329, 331-4, 337, 339-40, 342, 344-7, 349, 353, 356-9, 361-2, 371)⁵¹. En Vilaza hai un de 1489 (Duro Peña, 1986, 446-8); en Xunqueira de Ambía de 1461, 1463, 1467, 1475, 1478, 1481, 1482, 1486 (2), 1493, 1496, 1500 e 1508 (*ACOu*, *X. de A.*, núms. 62, 65-72, 74-76, 79) e en Xunqueira de Espadañedo de 1470 (2), 1475 (2), 1478, 1479, 1480 (2), 1482 (2), 1484 (3), 1488, 1489 (4), 1490 (3), 1491, 1492, 1493 (2), 1494 (3), 1495 (4), 1496, 1499 (2), 1500 (3), 1505 (2), 1506, 1507 (8) e 1510 (Pereira Ferreiro, 1979, núms. 37-50, 52-57, 59-74⁵², 76-77, posiblemente tamén o 78, de 1506; están comprobados os de *ACOu* 4325⁵³, 4680, 4685, 4779, 4786, 4877, 4902, 4928, 5017, 5084, 5095, 5182, 5194, 5196, 5207, 5218-20, 5252, 5272, 5303, 5310, 5315, 5321, 5326⁵⁴, 5335, 5345, 5355, 5394, 5416, 5418, 5512-3, 5553-60, 5623).

14.4. En Pontevedra, o *Minutario*, que vai de 1433 a 1435, está todo en galego (Rodríguez González/Armas, 1992), mentres que o *Libro do Concello*, que está escrito na súa maior parte en galego, con documentos nesta lingua de 1431 a 1461 –entre eles do arcebispo Álvaro de Isorna de 1448 e de Álvaro de Soutomaior de 1460 (Rodríguez

⁵⁰ Incomprensiblemente Lucas/Lucas, 1996b, deixan sen transcribir documentos de finais do XV e numerosos do XVI que tiven que consultar no *ACOu*. Non atopei os núms. 5404-5 e 5425 de 1499 (2) e 1502.

⁵¹ Martínez Sáez di que están en galego documentos de 1496, 1497, 1500, 1508 e 1513 (Martínez Sáez, 1989, núms. 373, 378, 380, 396, 411), pero non os transcribe porque se len mal ou resultan ilegíbles. O máis probable é que sexan documentos híbridos (cf. § 17.8).

⁵² O núm. 75 de Pereira Ferreiro, 1979, de 1504, é de Montederramo.

⁵³ Leirós, 1951, di erroneamente que é de 1449 e Pereira Ferreiro, 1979, núm. 43, de 1479, pero é de 1489.

⁵⁴ Pereira Ferreiro, 1979, non cita este documento de 1495. Tamén pon no núm. 51 como de 1486 un de *ACOu* 5941 que é de 1536.

González, 1989, 189-90, 222-5)—, intercala numerosas cartas en castelán (§§ 15.4.1 e 7, 17.9.3). Xunto a estes libros temos en San Domingos documentos de 1433, 1451, 1483 e 1491 (López Carreira, 1999, núms. 12-13, 22; Pardo, 1942, 68-69); en Santa Clara de 1466, 1469, 1471, 1473, 1476, 1483 e 1492 (*AHN* 1856.6,14, 1857.3-6bis); tamén podemos citar outros documentos de 1458 e 1468, en 1474 (en copia de 1475) o preito-homenaxe do escudeiro Álvaro Veloso ó arcebispo Afonso de Fonseca, en 1482 as ordenanzas da confraría de San Xoán, en 1490 un testamento confirmado por un notario en 1491, no mesmo ano outros dous, en 1491 o testamento do rexedor Gonzalo López de Montenegro, en 1493 un foro do concello a outro rexedor, outro documento en 1496 e en 1517 o aforo dunha casa que fai Pedro Prego, rexedor da cidade (*CDH*, I, 240-3; IV, 70-73; “Documentos”, 1951, 140-2; Armas Castro, 1992, 373-4, 376-81; López Carreira, 1999, núms. 16-17, 27). De máis importancia é o *Tombo do Hospital de Santa María do Camiño*, con 55 documentos que van desde 1388 a 1596, pois nel están en galego desde 1388 ata 1456, dous sen data (Comesaña, 1995, núms. 1-21, 24, 27, 52-53, 55) e ademais de 1464, 1485, 1487, 1489, 1492 (2), 1500 (2), 1502, 1503 (3), 1504, 1506, 1508 e 1509 (*id.*, núms. 22-23, 26-28, 30-33, 35-39, 45), así como o final, onde lemos “Anno de mill e quinientos e nobenta e seys anos, çinquo días d’abril, por ante mi, Sancho Gago, notario, aforaron os laserados de Santa María do Camino a Álvaro Nunes Pereira e a súa muller María Eanes por tempo de súas vidas e tres voses o terratorio e vinna que está a par da orta do espytal cada un anno por dose mrs. vellos das ... por ... a qual jas e está enno libro da...” (así na lectura de Comesaña); ó que debemos engadir unha nota de 1541 a un documento de 1503 que di “Este foro de arriba traspasose en Bieyto Afonso, pasó la traspasación por ante Gonçal Rodrigues, notario, este ano de mill quinientos e corenta e un anos” (Comesaña, 1995, núm. 40), textos que indican que en 1541 e, especialmente, en 1596 aínda podemos atopar un curto texto en galego. Xunto a este tomo do Hospital hai outro libro que merece destacarse. Trátase do *Tombo do Hospital dos Pobres de Tui*, que contén unha introducción e 45 documentos en galego desde 1436 a 1490, entre eles de 1457 (2), 1458 (2), 1472, 1474 (2), 1475 (2), 1476, 1483 (4), 1484, 1485, 1487, 1488 (2) e 1490 (este con algún caso de grafías *nh*, *lh* e tamén *h* por *ll*) (Sánchez Carrera, 1997, 306-56; Maure Rivas, 2005, núms. 25-34, 36-45), porque, como dato digno de mención, este *Tombo* presenta unha pequena introducción bilingüe de 1553, con oito liñas en latín e once en galego (Maure Rivas, 2005, núm. 0-A). Un terceiro texto de maior relevancia, pola súa extensión, é o que se atopa nas constitucións da confraría de Santa Tegra, feitas en 1591, cunha boa parte en galego e outra en latín (Murguía, 1912).

14.4.1. En Tui temos máis documentación, pois están en galego os Libros I-VI do notario Xoán Rodríguez de Tui, con foros de 1418 a 1449 (Corrales, 1981, Apéndice; Saavedra, 1982; *ACT*) e documentos de 1434 (3), 1435 (6), 1449, 1451 (2), 1458, 1460 (5), 1461 (3), 1463 (3), 1464 (3), 1467 (8), 1468, 1471, 1473 (2), 1474, 1475 (3), 1480, 1482, 1485, 1490 e 1492 (3) (Galindo Romeo, 1923, núms. xxv, xxix/v-viii; Domin-

guez Fontela, 1922, 468-73; López Carreira, 1992b, 85, 86-87; Vila-Botanes, 2001, 280-95, 297-302, 305, 313, 316-21) e un texto de portaxe que mandou escribir o bispo Diego de Muros entre 1471-1487 (Gómez Sobrino, 1985, 150-2). Se pasamos a outros lugares, de Baiona temos documentos de 1409 a 1421, escritos no mesmo libro que contén o *Tratado de Alveitaría* (Domínguez Fontela, 1939-1940, 116, 233-40, 257-60), e pergameos conservados no *ADT*, entre eles de 1451, 1456, 1459 e 1468 (Sánchez Carrera, 1997, 400-7); en Cangas e no Morrazo de 1454, 1468 (2), 1488, 1491 e 1493 (López Carreira, 1992b, 110-2; 1999, núms. 14, 18-19, 23-25); en Vilanova de Arousa de 1467 (López Carreira, 1992b, 88); en 1454 o testamento de Pai Gómez de Soutomaior (*CDGH*, 460-71; López Carreira, 1999, núm. 15), en 1473 o de Fernán García Barba de Figueroa (*CDGH*, 27-34), en 1474 un documento no que fan as paces o arcebispo Afonso de Fonseca e Pedro Álvarez de Soutomaior, mariscal de Baiona, conde de Camiña e vizconde de Tui (García Oro, 1977, 253-5); en 1476 un autógrafo deste conde (Domínguez Fontela, 1924, 150-1), no mesmo ano un seu testamento (Lis Quibén, 1950, 131-4) e en 1486? outro testamento de D. Pedro, conde de Camiña, trasladado en 1504, testamento e traslado feitos en Frazon (= Frazão) por “tabeliõns” de Refoios, “término da çibdad do Porto”, que están escritos en galego con algún castelanismos e que aparecen copiados no século XVI (Simancas, Consejo Real, mazo 478, fols. 127r-131r)⁵⁵; en 1485 o testamento do Mariscal Sueiro Gómez de Soutomaior (*CDGH*, 35-58), en 1497 un documento de Dª Sancha de Lobeira, muller de D. García Sarmento, señor de Sobroso (López Carreira, 1999, núm. 28) e en 1517 o foro dos lugares de Poio Pequeno (“Documentos”, 1951, 145-9).

14.4.2. En mosteiros da provincia, no de Angoares hainos de 1415, 1416, 1443, 1445 e 1447 (Iglesias Almeida, 1992b, 125-31); no de Aciveiro de 1421 (2), 1427, 1488, 1509 e 1511 (Vaquero Díaz, 1999, núms. 3-8); no de Armenteira bastantes das décadas dos sesenta e setenta (*AHN* 1779.2-18; García Miraz, 1984, 231-63; López Carreira, 1999, núm. 21) e aínda de 1483 (3), 1484, 1487, 1488, 1491, 1493, 1494, 149...?, 1499 (2), 1500 e outro de 15..? (*AHN* 1749.3,8, 1762.6, 1779.20-22, 1780.1-5,7-8,10-12; non se ve na copia a data de 1780.13,15-20; García Miraz, 1984, 266-82); en Camanzo de 1451, 1452, 1458, 1460, 1462, 1491 e 1494 (Lucas, 1978, 371-4, 376), pero como este editor non transcribe os documentos, non sabémo-lo estado da lingua nos últimos e tampouco sabemos en que lingua están escritos outros de 1472, 1476, 1478, 1482, 1483, 1484, 1487, 1490?, 1497 e 1499 (2) (*id.*, pp. 374-6, 376, 377-8); en Carboeiro de 1463 (2) e 1493 (2) (*ACS*, mazo 425, fols. 68r-69r, 70r-71v, 278r-9r; *AHD*, *San Martiño*, c. 57.24); en Santa María da Franqueira os últimos en galego son de 1491, 1504 (2) e 1511 (2) (*AHN* 1786.1,4-5,8-9; tamén os núms. 7 e 10, dos que non se le a data na fotocopia), xunto a algúns híbridos; en Lárez unha carta do abade (*EMP*, 22-23, 1951,

⁵⁵ Agradézolles a Miguel Romaní e a María do Pilar Rodríguez que me facilitasen unha copia destes documentos.

145-9); en Oia están en galego ata 1495 e despois temos de 1495 ou 1496, 1497, 1498 (2) e 1504 (*AHN* 1489.17,20, 1850.3-4,18); no de Poio hainos ata a década dos setenta (*AHN* 1871.13-19) e despois de 1481, 1483, 1485, 1488 (2), 1492 (2), 1498, 1501?, 1519 (3) e 1529 (*AHN* 1871.20, 1872.1-6,8,11,17-19,21); no de Tomiño de 1443, 1445 (2), 1450 e outros (Iglesias Almeida, 1992a, 83, 101-2).

15. Xa nas últimas décadas do XV, e ás veces antes, a lingua dos documentos en galego vai perdendo categoría como lingua escrita pola presión do castelán. Esta presenza do castelán viña de vello, pois comezou no propio século XIII con Fernando III, que se dirixe ós composteláns nesta lingua en 1250 (5) e 1252, mesmo cando desde Compostela lle escriben en latín en 1252 (López Ferreiro, 1895, 193-4, 221, 227-8, 229-30, 232-4, 236, 241-2; González Vázquez, 1996, 305-7; González Balasch, 1987a, núms. 206, 208-9; Monteagudo, 1985, 93; 1999, 115) e a Tui en 1250 (Vila-Botanes, 2001, 256-61) e que xa en 1247 e 1250 manda documentos a Santiago, en 1248 a tódolos concellos de Galicia e en 1248 e 1249 á Coruña que empezan en latín (indicación do nome do rei e dos seus reinos), para pasar despois ó castelán e rematar coa data en latín (López Ferreiro, 1895, 247-9, 249-50; González Balasch, 1987a, núms. 203, 207; González Garcés, 1987, 486-90; Marquina, 1909, 385-7). Despois con Afonso X esta presenza aumentou considerablemente. Este rei, coñecedor do galego e autor de cantigas nesta lingua, cando manda cartas a Galicia, fáino en castelán, a lingua que el tratou de potenciar e da que foi o primeiro grande impulsor. Así ocorre con bastantes privilexios que moitas veces representan para algúns mosteiros os primeiros documentos que aparecen en romance. Temos documentos de 1252 da catedral de Ourense, Carboeiro e Celanova (*ACOu, Libro Grande*, 16v-17r; *AHN* 1784.13; Lucas, 1958, 562-3, 622; Lorenzo Fernández, 1942, 212), de 1252 e 1254 de Sobrado (*AHN* 542.1; González Garcés, 1987, 640); de 1255 da Coruña (González Garcés, 1987, 490-4), Carboeiro (*AHN* 1784.14; Lucas, 1958, 563-4; 1999, 944-5), Celanova (4) (Vaquero Díaz, 2004, núms. 54-57; Lorenzo Fernández, 1942, 211-2, 213-4), Melón (Soto Lamas, 1992, núms. 145-8; Cambón, 1958, núms. 526-7, 533, 535, 554-5; *AHN* 1447.3-14, 1448.3-4), Montederramo (núm. 188), Moraime (Lucas, 1975b, 634-5; 1999, 1103), Santa Comba de Naves (*AHN* 1506.10; Vázquez Núñez, 1905, 354-6), Oseira (2) (Romaní, 1989, 698-702), catedral de Ourense (*Privilexios* III, 21; *Escrituras*, XII, 115; *DACO*, 1917, 73-74, 174-8), Pedroso (Cal Pardo, 1984, 245), Ribas de Sil (Duro Peña, 1977a, 284-5), San Clodio do Ribeiro (Lucas/Lucas, 1996b, 310), Sobrado (*AHN* 542.8), Toxos Outos (Pérez Rodríguez, 2004, núms. 36-38) e tamén de San Martiño dos Piñeiros (*AHUS*, Clero, S. M., perg. núm. 56). Despois achamos documentos do rei de anos posteriores: en Bergondo (Lucas, 1999, 889), Oseira (Romaní, 1989, 722-4) e Ribadavia (Meruéndano, 1908, 197-8; 1909, 379-80) de 1256; na Coruña de 1256 e 1281 (González Garcés, 1987, 487-90, 494-8); en San Martiño dos Piñeiros de 1256 (Lucas pon erroneamente 1254) e 1268 (Lucas, 2003, 269-70, 283-4); na catedral de Ourense de 1256, 1258 (2), 1259, 1263 (2)

e 1281 (*Escrituras* XII, 12; *Privilexios* III, 23, 25-26, 32; IV, 40; *DACO*, 1917, 178-84, 186-91, 195-8; Martínez Sueiro, 1910, 73-79); en Allariz de 1258 e 1263 (Marquina, 1909, 332; Vázquez Núñez, 1908, 208); en Monfero de 1258 (3), 1261, 1268, 1269 e 1274 (López Sangil, 2002, 683-6); en Melón de 1258 (2), 1265, 1268 e 1281 (Soto Lamas, 1992, núms. 161, 181; Cambón, 1958, núms. 588, 655, 695, 803; Villa-Amil, 1909, 400-1; *AHN* 1449.4, 1451.9); na catedral de Mondoñedo de 1258, 1260, 1271 e 1274 (Cal Pardo, 1990, 28, 30-31; 1999, 58-60, 62-64)⁵⁶; en Chantada tres de 1259 (*AHN* 1067.10-12; González Balasch, 1997b, 70-72); en San Paio de Antealtares de Santiago de 1261 (2) e 1270 (Lucas, 1999, 541-2; 2001, 199-200; *AHN* 521.19); en Bribes de 1264 (Lucas, 1999, 909); en Pontevedra de 1264 (Fernández Villamil, 1942, 138-41); en Santa Cristina de Ribas de Sil de 1265 e 1276 (Fernández Suárez, 1974, núms. 13, 17; Vázquez Núñez, 1904, 292-4); en Samos de 1266, 1268 e 1277 (*AHN* 1244.1,8, 1245.20; Grassotti, 1980, 370-1); na catedral de Lugo de 1267, 1269 e 1270 (Mosquera Agrelo, 2002, núms. 30-32; *AHN* 1334.13); en Oia de 1268 e doutros anos (*AHN* 1803.3,13-14,18); en Ferreira de Pallares de 1268 e 1281 (Rey Caíña, 1993, núms. 229, 313); en Val de Luaces (*CDH*, I, 153-4) e Toques (Lucas, 2001, 285) de 1270; en Vilanova de Lourenzá de 1272 (*AHN* 1108.1); en Vilaronas de 1272 e 1278 (Novo, 1986, núms. 46, 55); en Celanova de 1274 e 1281 (Vaquero Díaz, 2004, núms. 67, 72); en Montederramo de 1274 e 1276 (núms. 326, 373) e outro de 1276 en que actúa Xoán Gato no seu nome (núm. 372); en Naves de 1278 (*AHN* 1506.11) e en Caaveiro de 1281 (2) (Fernández de Viana/González Balasch, 2002, 355-6; Zaleska, 1996, 79-82). En relación con Santiago podemos citar outros moitos privilexios de Afonso X: de 1252 (2), 1253 (4), 1254 (3), 1255 (7), 1256 (2), 1258, 1260, 1261, 1263 (2), 1264 (5), 1265, 1267 (5) e 1281 (López Ferreiro, 1895, 206, 209, 210, 211-2, 213-4, 214-5, 215, 220, 222-3, 226, 228-9, 251-60, 264-77, 279-80, 280-2, 282-9, 290-1, 292-3, 293-4, 294-6, 296-7, 299, 300, 300-1, 301, 302, 357, 358, 363-88, 481-2; *HIS*, v, 91-93; *CDGH*, 409-11; González Balasch, 1987a, núms. 210-1, 213-5, 219-21, 224-7, 230, 236, 242-4, 249; *Los Reyes*, 1988, núms. 20-21; González Vázquez, 1996, 307-15; Lucas, 1998, 316-8; cf. Monteagudo, 1999, 116). En 1246, cando era infante, dálle á Orde Hospitalaria un lugar e escribe en castelán, se ben a referencia á data e ós confirmantes está en latín, pero a confirmación do privilexio que fai en 1255 está xa toda en castelán (*CDH*, I, 183-4). En latín está, en cambio, unha carta do rei de 1254 (González Balasch, 1987a, núm. 218).

15.1. A partir del xa seguen tódolos seus sucesores enviando documentos en castelán a Galicia, tanto ós mosteiros coma ás catedrais ou a calquera institución. Así o fai Sancho IV, inclusive cando era aínda infante e estaba en Galicia: Barral, 1998, 387-8; Cal Pardo, 1984, 247-8; *id.*, 1990, 32-33; *id.*, 1999, 67-68; Cambón, 1958, núm. 729, 768, 858; *CDH*, I, 88-89; II, 266-72; Duro Peña, 1977a, 292-4; Fernández de Viana/González

⁵⁶ En relación con Viveiro Cal Pardo, 1991, 82-86, transcribe cartas de 1258 (2) e 1260.

Balash, 2002, 358; Fernández Suárez, 1974, núms. 27-28; Fernández Villamil, 1942, 79-84; Galindo Romeo, 1923, núm. XXI; García Oro, 1987, 57; González Balasch, 1987a, núms. 255, 258-62, 265-9; González Garcés, 1987, 466-8, 484-6, 487-90, 500-2, 504-11, 639-41; González Vázquez, 1996, 315-7; Iglesias Almeida, 1992b, 123-4; López Ferreiro, 1895, 389, 390-2, 392-3, 482-3, 527-8; *id.*, *HIS*, v, 110, 112-3, 123-5; López Sangil, 2002, pp. 687-9; Lorenzo Fernández, 1942, 213-4; *Los Reyes*, 1988, núm. 22; Lucas, 1958, 630-1; *id.*, 1999, 171, 542, 1040; *id.*, 2001, 200-1; *id.*, 2003, 304-6; *id.*, 2004, 682-4; Lucas/Lucas, 1988, 433-4, 437-8; Martínez Sáez, 1989, núms. 65, 69, 91; Mosquera Agrelo, 2002, núms. 33-36; Novo Cazón, 1986, núms. 57, 61; Pallares/Portela, 1971, 123-4; Porta, 1986, 256-7; Rey Caiña, 1993, núm. 347; Romaní, 1989, 1123-6, 1128-9, 1156-7; Soto Lamas, 1992, núm. 215; Suárez Cardeso, 1955, núms. 62-63; Vaquero Díaz, 2004, núms. 74-75, 79, 81-85, 87; Vázquez Núñez, 1900, 276-7. Engadamos outros de Allariz (*AHN* 1429.4,8-9 e *SCA*, 1986, 19), Caaveiro (*AHN* 491.10), Chantada (*AHN* 1067.21-23), catedral de Lugo (*AHN* 1334.14-15), Oia (*AHN* 1807.20, 1810.8), catedral de Ourense (*Privilexios* III, 27, 30, 31, 33-38; IV, 21, 41; *DACO*, 1917, 85-87, 212, 216-7, 218-22, 223-4), Melón (*AHN* 1451.19, 1452.12, 1472.5), Poio (*AHN* 1861.17), Samos (*AHN* 1247.2-5), San Martiño dos Piñeiros (*AHUS*, Clero, S. M., perg. núms. 57-58; *AHN* 514.2), San Paio de Antealtares (*AHN* 522.8), Sobrado (*AHN* 544.3-5,8), Dominicos de Tui (*AHN* 1874.5), Vilanova de Dozón (*AHUS*, Col. Blanco Cicerón, 109) e Vilanova de Lourenzá (*AHN* 1108.3-5,12,18-19).

15.1.1. Despois aparecen documentos de Fernando IV, Dª María de Molina, Afonso XI, Pedro I, Henrique II, Xoán I, Henrique III, Xoán II, Henrique IV, os Reis Católicos, Dª Xoana ou Carlos I enviados a tódalas catedrais e mosteiros e a moitos concellos e nobres. Véxase, por exemplo, Abad Mitrado de Samos, 1942, 50-53; Alonso, 1898, 53-55; *id.*, 1907, 157-60; *id.*, 1910, 21-22; *id.*, 1913, 263-5; Arias, 1984, 326-34, 340-2; Armas Castro, 1992, 321-2, 325-6, 329-31, 370-3, 388-9; Barral, 1998, 438-9, 445-6, 448, 455-6; Cabana Outeiro, 2003ab, núms. 84-85inv; Cal Pardo, 1984, 249-50, 262, 264-7, 286-7, 306-7; *id.*, 1985, 62-63; *id.*, 1990, 36, 37, 41, 41-42, 43, 45, 47, 48, 49, 53-54, 55, 56-57, 58-59, 59-60, 63, 64-65, 65, 66, 69, 81, 83, 86, 91, 92-93; *id.*, 1991, 104-5; *id.*, 1999, 82-83, 84-86, 97-98, 99-100, 105-10, 113-5, 120-7, 128-9, 131-2, 152-63, 180-5, 196-203, 217-20, 232-5, 237-8, 247-9, 262-85, 363-72, 405-13, 425-6; Castro, 1983, 52, 53-54; *CDH*, I, 44-45, 69-72, 90-93, 101-3, 110-1, 123-4, 136-9, 147-9, 164-5, 185-7, 208-10, 235-9, 257-8, 267-70, 287-9, 291-4, 303-5, 317-21; *CDH*, II, 152-3, 194-7, 202-6, 275-7, 294-5; *CDH*, III, 3-6, 60-61, 72-77, 117-8, 120-1, 126-31, 146-8, 153-4, 161-2, 174-5, 184-6, 284-5; *CDH*, IV, 63-69; Deaño, 2004, 176-7; “Documentos San Francisco”, 339-40, 342-3; Domínguez Fontela, 1912, 248-50; *id.*, 1924, 141-9; *id.*, 1937, 193-9; *id.*, 1938, 298-302; Fernández de Viana, 1992, 169-70; Fernández de Viana/González Balasch, 2002, 372-5, 384; Fernández Suárez, 1974, núms. 32-34, 36-38, 40, 42-43, 48-50, 69-72, 84-85, 88-99, 106; Fernández Suárez, 2002, 287-9, 298-300, 392-3, 410-24, 492-5, 512-3, 527-9, 535-6; Fernández Villamil, 1942, 93-6,

141-62; Galindo Romeo, 1923, núms. XXII, XXIV; García Oro, 1986, 16-17; *id.*, 1987, 57; *id.*, 1994, 204-6, 207-9, 21 5-7, 221-2, 223-4, 225-6, 229-35, 238-41, 242-5, 248-63, 264-70, 273, 279-84, 287-93, 294-6, 297-306, 309-11, 313, 315, 317-8, 319, 320-2, 328, 330-2, 352-3, 364-91, 394-5, 398-403, 404-6, 407-9, etc.; García Oro/Nóvoa Gómez, 2000, 78-80; García Oro/Portela, 1998, 129-32; *id.*, 1999, 169-72, 177; *id.*, 2000a, 161-5, 165, 168-79; *id.*, 2003, núms. 1, 6, 11-12, 19-20, 31; González Balasch, 1987a, núms. 270-2, 275-7, 279, 281-92, 294-8, 301-4, 306-11, 313-4, 316, 320-3, 326-7, 329, 337-43, 346-7, 353-4, 356-7, 360, 365, 368; González Garcés, 1987, 507-11, 512-34, 536-43, 546, 549-51, 565-80, 591-600, 604-7, 609-13, 626-34, 641-2, 646-8, 654-72; González Pérez, 1983, 122; González Vázquez, 1996, 317-43; Graña, 1990, 169, 198, 247; Leirós, 1940, 247-50, 316-8; *id.*, 1941a, 87-89; *id.*, 1941-1942, 152-4; *id.*, 1956, 183-236; López Carreira, 1992b, 92, 96; López Ferreiro, 1895, 309-10, 311, 312-3, 313-4, 314-5, 325-6, 337-41, 348-9, 394, 395-6, 396-7, 414-5, 416-7, 419-21, 422-5, 429-30, 436, 449-50, 458-9, 462-4, 469-71, 484-5, 528-9, 531-2, 532-3, 533-4; *id.*, *HIS*, v, 146-9; López Sangil, 2002, 689-702; Lorenzo Fernández, 1942, 212, 214-7, 217-9; *Los Reyes*, 1988, núms. 23-35, 37-40; Losada, 1992, núms. 289, 294, 315-6, 411, 450, 470-1, 478, 480, 484, 485; Lucas, 1958, 572-3, 574-5, 635, 637, 638; *id.*, 1975b, 635, 638-40, 643; *id.*, 1999, 175, 177, 181, 389, 395, 401, 403, 404, 411, 412, 413, 425, 428, 432, 441, 544, 545, 546, 548, 550, 552, 576, 643-4, 672, 676, 678, 679, 684, 688, 691, 821, 823, 884, 886, 909, 910, 947, 949, 1001, 1007, 1017, 1019, 1041-2, 1042-3, 1044, 1045, 1047, 1065, 1068-9, 1078, 1083, 1097, 1103-4, 1105-6, 1106, 1107, 1108, 1119, 1123, 1124, 1125, 1126, 1128, 1139, 1186, 1207, 1208, 1209; *id.*, 2001, 201-12, 221-2, 240-6, 270, 272-3, 285-6; *id.*, 2003, 313-4, 317-25, 326-44; *id.*, 2004, 688-93, 695-704, 716-9; Lucas/Lucas, 1988, 452-4, 469-70, 532-3, 602-5; *id.*, 1996a, 132-3, 135-6; *id.*, 1996b, 464, 558, 710-2; Mariño Veiras, 1983, 135, 341, 403; Martínez Sáez, 1989, núms. 189-90, 365; Mayán, 1971-1972, 31-34; Meruéndano, 1908, 192-202; 1909, 379-85; Mosquera Agrelo, 2002, núms. 39-42, 44, 46-47, 49-59, 61, 63-65; Novo Cazón, 1986, núm. 194; Pardo de Guevara, 2000, II, 28, 31-35, 43-46, 48, 52, 54-61, 69, 71-75, 79, 86-102, 105-6, 107-8, 109-15, 117, 119-24, 164, 167-8, 170, 175-8, 181-6, 205-13, 219-20, 227, 232-4, 236-8, 240, 243-5 [tamén de Álvaro de Luna, *id.*, 68, 117-8]; Portela/García Oro, 1997, núms. 26, 30, 109, 111, 121, 160-1, 216, 264, 283, 413-4, 416, 469, 576, 590, 610, 636, 642, 674, 705-6, 716, 726-7, 744-5, 791, 802-3, 814, 816, 824, 830-1, 840, 884, 888; Portela, 1998, 25-27, 37-38, 107-8; *Privilegios*, 1965, núms. IV, VIII; Puga, 1943-1944, 235-8; Rey Caiña, 1993, núms. 469, 517-8, 544, 570-1; Rodríguez González, 1989, 76-80, 81-83, 101-2, 113-7; *id.*, 1992a, 137-40, 142-5, 169-71, 184-8, 245-52, 265-6, 276-7, 279-83, 283-4, 285-9, 299-302; Rodríguez Núñez, 1989, 472-8; *id.*, 1990, 146-52; *id.*, 1993b, 41, 44-45, 69-70, 94-95, 111-2; *id.*, 1993c, 312, 318-20; Romani, 1989, 1243-4, Romani e outros, III, 1993, 4-6, 61-62, 73-77, 96-99, 111, 155-6, 187-9, 191-2, 232-4, 282-3, 285-6, 362-3, 364-7, 372-5; *id.*, IV, 2003, 99-101, 363-5; Suárez Cardeso, 1955, núms. 64-69; Vaamonde Lores, 1909a,

76-78; *id.*, 1913-1914, 155-9, 184-6; *id.*, 1914-1915, 64-66, 156, 158-9, 201, 286-7; *id.*, 1915-1916, 86-90, 138-41, 181-2; *id.*, 1916-1917, 47-49, 216-8, 259-60; Vaquero Díaz, 2004, núms. 94, 96-100, 102-3, 111-3, 120-1, 128-9, 145-6, 184-5, 187, 210, 212-3, 218, 228, 250, 253, 284, 408, 426, 576-7, 708, 784-5, 789, 898, 923, 927; Vázquez López, 1997, 214-5, 218-9, 220-3, 225-8, 229, 230-6, 239-47, 275-8, 285-8; Vázquez Núñez, 1898, 69-70; *id.*, 1900, 276-7; *id.*, 1901, 353-5, 374-5, 393-4; *id.*, 1902, 30-31, 44-48; *id.*, 1903, 197-202; *id.*, 1904, 310-1; *id.*, 1905, 324-7; *id.*, 1906, 25-28, 30-32, 46-47; Vila-Botanes, 2001, 262-8.

15.1.2. Outras cartas que non citan estes autores foron enviadas a Allariz (*AHN* 1429.17, 1430.3,7-8,11,13 e *SCA*, 1986, 22), San Paio de Antealtares (*AHUS*, Col. Blanco Cicerón, *Papeis varios*, 2; *AHN* 523.2; *AHD*, *San Martiño*, c. 54, fols. 155r-68r), Armenteira (*AHN* 1768.17,20, 1773.5-9, 1775.8-9, 1780.14; García Miraz, 1984, 45-54), Belvís e Santa Clara de Santiago (*ACB*, mazo 1.13-14,16-25,27-29), Bergondo (*AHN* 489.10,12), Bribes (*AHN* 490.4), Chantada (*AHN* 1068.20-21, 1069.4-9,20, 1070.10-11, 1071.2-3,7-8,14-16,19-20, 1081.16), Lérez (*AHN* 1787.22, 1788.13), Meira (*AHN* 1145.3, 1152.4, 1163.1), Melide (*AHN* 496.21), Melón (*AHN* 1472.15, 1475.4), Montederramo (núms. 544, 567, 628, 1011-2, 1020, 1261, 1399, 1430), Moraima (*AHUS*, Pergameos, 15-17,19-23,25-27,38); Santa María de Monzo (*AHN* 511.4), Muros (mss. do concello), Santa Comba de Naves (*AHN* 1506.14-16,20, 1507.1,4,8-10), Oia (*AHN* 1814.18, 1818.8-9, 1822.22, 1824.11, 1826.16, 1827.1, 1831.13-14, 1833.14,18, 1836.1,6,16-17, 1837.19-20, 1847.6), Oseira (*AHN* 1556.8,19), catedral de Ourense (*Escrituras* VII, 68; VIII, 330-5; XIII, 17; XVI, 5; *Privilexios* III, 22, 28, 40-46; IV, 1-11, 14-18, 20, 22-33, 35-39; *Libro Grande*, 7 cartas nos fols. 8v-11r, 17r-20v; *DACO*, 1917, 88-90, 92-93, 155-67, 192-4, 224-5, 227-8, 230-48, 250-60, 262-5, 271-7, 278-85, 295-7, 300-3, 318-26, 328-36, 345-54, 358-9, 430-3, 436, 452-8, 461-3; *DACO*, 1923, 53), Poio (*AHN* 1863.4-6, 1867.1, 1872.20), Pombeiro (*AHN* 1238.19), Ribas de Sil (*ACOU* 3417; *AHN* 1238.19), Rochas (*AHN* 1565.8, 1566.6,8-9,11), Samos (*AHN* 1251.16-17, 1252.1, 18-19, 1253.16,18, 1255.13, 1256.10-11, 1258.9-10, 1259.6, 1261.1,21, 1263.16, 1264.9, 1265.1, 1266.8-9, 1269.9), Santiago (*AHUS*, Col. Blanco Cicerón, 27, 86, 115, 124, 126, 189), San Martiño dos Piñeiros (*AHN* 514.18, 515.2-3,6,10-11,17, 516.2,5,10; *AHUS*, Clero, S. M., pergameos núms. 59-60, 62-67, 70-76, 78, 83, 101; *AHD*, *San Martiño*, c. 83.13/5,7), Soandres (*AHN* 525.22), Sobrado (*RAG* e *AHN* 544.19-21, 545.20, 546.2, 4-5,8-9,11-13, 547.6,16,20-21, 548.6-7,9-10, 15-16,18, 549.5-6, 550.6, 553.17, 555.10), Sobrado de Trives (*AHUS*, Col. Blanco Cicerón, *Papeis varios*, 21); Toxos Outos (*AHN* 556.17-18, 21-22, 557.4), Vilanova de Lourenzán (*AHN* 1109.5-6, 1111.2-3, 1112.4, 10-11), Xunqueira de Ambía (*ACOU*, *X. de A.*, núm. 44), etc.

15.2. Fóra das cartas reais, no XIII é raro que aparezan en Galicia documentos escritos en castelán, e os que se atopan, en xeral, están en relación con personaxes non galegos. Así, en Allariz temos un de 1292, co testamento da raíña Dª Violante (*SCA*, 1986, 13-15; *AHN* 1429.5; o 6 reproduce o documento anterior), e outro de 1285 cunha doa-

zón da raíña (Rodríguez Núñez, 1993c, 310-1); en Celanova un de 1287 cunha avinza entre o concello de Milmanda e o mosteiro e outro do adiantado maior de 1293 (Vaquero Díaz, 2004, núms. 78, 86; Lorenzo Fernández, 1942, 225, 227); en Cis un de 1295 cun compromiso entre o abade e Xoán Vidal e Martín Pérez, alcalde de Betanzos, feito en Valladolid (Lucas, 2004, 687-8); en Ferreira de Pallares dous documentos de 1253, feitos en Sevilla (un deles con algunha frase en latín e o outro con palabras en galego), e outro de 1287 con algunha palabra en galego (Rey Caíña, 1993, 122-3, 338); en Lugo achamos un procedente de Sevilla de 1267 (*AHN* 1330F.1); en Melón un do alcalde do infante D. Sancho de 1284 (Soto Lamas, 1992, núm. 232), unha sentenza de Gutier Pérez feita en Monterrei en 1281, unha carta de 1285 procedente de Sevilla, con galeguismos, e o testamento de Xoán Núñez Churrichao, de 1298, que aparece nun traslado en galego e contén galeguismos (Cambón, 1958, núms. 805, 839, 961); ademais, ante un notario de Ribadavia, que escribe en galego, preséntase unha carta de querela do abade de Melón de 1281 (Villa-Amil, 1909, 401-2); en Monfero unha doazón feita en Toledo en 1268 (*RAG*, P-2/11); en Montederramo unha avinza entre Dª Berenguela e o mosteiro de 1259 (núms. 223-4), con algunha forma hipercorrecta (“en que muera” por *mora*) e algún galeguismo (*uiren*, *soube*, etc.), e tamén hai un de Maceda de 1286 (núm. 460) e outro de 1298 en que o abade de Valparaíso vende terras ó mosteiro (núm. 604); na catedral de Ourense un desta mesma cidade de 1268, dous de Badajoz de 1270 trasladados posteriormente e unhas constitucións sinodais do bispado en traslado posterior en castelán (Duro Peña, 1996, 315-6, 324; *DACO*, 1917, 211); en Samos un do infante D. Fernando de 1270 (Grassotti, 1980, 371-2 e *AHN* 1250.6); en Sobrado un de 1289 (do abade), coa fe do notario en galego (*AHN* 544.9); en Sobrado de Trives un de 1287 do meiriño maior de Galicia (Martínez Sáez, 1989, núm. 68). En Santiago achamos en 1260 un documento no que o concello nomea procuradores para tratar ante Afonso X o xuízo que teñen co arcebispo, procuradores que actúan en Sevilla en 1261, e tamén hai un documento de 1292 procedente de Mérida, do Mestre da Orde de Cabalería de Santiago (González Balasch, 1987a, núms. 239, 241, 264; Cabana Outeiro, 2003ab, núm. 2inv), no mosteiro de Belvís dous de 1276 e 1292, dos arcebispos (*ACB*, mazo 2.2; Rodríguez Núñez, 1989, 393-4; 1990, 67-68) e en San Paio de Antealtares un de 1269 de Dª Blanca Alfonso, filla do infante D. Alfonso, enviado desde Sevilla (*AHN* 521.18).

15.3. O uso do castelán, como era de esperar, aumentou no XIV, coa chegada a Galicia de nobres e de representantes da coroa e da igrexa que non eran galegos e tiñan como lingua propia o castelán. Poñamos uns exemplos: do infante D. Filipe, fillo de Sancho IV, que foi pertegueiro maior de Santiago e tamén adiantado maior de Galicia, así como doutros adiantados maiores hai documentos de 1319 en Allariz (Marquina, 1909, 354-5); de 1345 en Asadur, feito en Madrid (Duro Peña, 1973b, 341); de 1319 en Celanova (Vázquez Núñez, 1906, 44-46; cf. Vaquero Díaz, 2004, núm. 106); de 1310, 1312, 1327 e 1372 en Lugo (*CDH*, I, 234; III, 55-56; Portela/García Oro, 1997, núms. 98, 126, 228, 720; Mosquera Agrelo, 2002, núms. 38, 45); de 1302, 1324, 1375, 1376, 1377

e 1394 en Melón (Losada, 1992, núms. 281, 317, 456, 460, 468, 517); de 1303 en Mondoñedo (Cal Pardo, 1990, 38; 1991, 95; 1999, 89); de 1310 en Monfero (*AHN* 505.7); de 1348 en Montederramo (núm. 1250); de 1306 en Naves (*AHN* 1506.17); de 1345 en Oseira, feito en León (Romaní e outros, III, 1993, 190-1); de 1349 (2), 1365 e 1381 en Sobrado (*AHN* 548.4-5,19; *RAG*). Engadamos a estes documentos, en Lugo un de Gómez Manrique, adiantado maior de Castela, feito en Móstoles en 1391 (García Oro/Portela, 2003, núm. 9); en Moraime en 1363 un do adiantado maior en León e Asturias e meiriño maior en Galicia, en traslado en galego de 1375 (Lucas, 1975b, 636-7; 1999, 1105; *AHUS*, Pergameos, 18b) e do mesmo adiantado na catedral de Ourense de 1363 e 1364, así como un do despenseiro do rei de 1372, en traslados (*DACO*, 1917, 93-95, 155-67; Duro Peña, 1973a, núms. 857, 862-3). Outros documentos son do alcalde do rei e meiriño maior en Galicia, como en Meira (Mariño Veiras, 1983, 421), en Lugo de 1358, 1363 e 1364 (Portela/García Oro, 1997, núms. 626, 654, 659) e en Moraime de 1361, en traslado en galego de 1375 (Lucas, 1975b, 635-6; 1999, 1104; *AHUS*, Pergameos, 18a), etc., ou do xustiza maior, como unha carta de 1356 dos Dominicanos de Lugo, feita en Vilafranca (*AHN* 1125.13). Ademais, hai cartas de Pedro Fernández de Castro, pertegueiro maior de Santiago, en Montederramo de 1330, 1338 (2) e 1341 (2) (núms. 960, 1106, 1144, 1152, 1179) e en Sobrado de 1334 (*AHN* 547.12); en 1327, 1328, 1356 e 1391 dos condes de Trastámara (Pereira Martínez, 2001, 198-200; García Oro, 1994, 203; Rivera, 1917, 59-61), en Pombeiro unha de 1381 do citado D. Pedro, “conde de Trastámara, de Lemos et de Sarria, del Bollo et de Uiana et señor de Monforte et de Robreda et pertegeyro mayor de terra de Santiago” (Lucas/Lucas, 1996a, 101-3), en Monforte outra feita en 1372 (Pardo de Guevara, 2000, II, 41-42), en 1371 outra dirixida ó mosteiro de Sarria (López Arias, 1996, 111-2) e tamén en San Martiño dos Piñeiros documentos deste conde de 1388 (en traslado galego) e 1389 (de Segovia) (*AHD*, *San Martiño*, c. 54, fols. 316r-8v). De Dª Violante, filla de Sancho IV, hai un documento de 1320 (Gómez Canedo, 1932, 441-4) e de D. Diego Pérez Sarmiento un documento feito en Palençuela en 1395 (Fernández Suárez, 2002, 289-94), nobre que, por outra banda, en 1388 escribe en galego e pon “Sarmiento” (González Garcés, 1987, 549).

15.3.1. A estes documentos podemos sumar outros moitos procedentes de diferentes lugares da xeografía galega: en Allariz unha sentenza de 1378 (*AHN* 1430.5); en Celanova unha avinza entre o abade e o concello de Milmanda feita por un notario de Zamora en 1387 (Vaquero Díaz, 2004, 193); en Chantada documentos de 1326 e 1399 (González Balasch, 1987b, 73-74; *AHN* 1072.2); en Ferreira de Pallares un de 1341, contido nun traslado en galego do mesmo ano, no que o escribán do rei perante o meiriño maior e dous alcaldes do rei autentica unha carta de Afonso X (Rey Caíña, 1993, núm. 511); en Lugo de 1308 de María Fernández, ama de Dª María de Molina; de 1312 de dous lugueses que escriben en Salamanca, de 1326 e 1328 do bispo, de 1338 do racioneiro feito en León, de 1340 co testamento do pai do cóengo Pedro Arias feito en Sevilla e unha carta de 1348 dun cóengo de Lugo feita en Salamanca (Portela/García

Oro, 1997, núms. 61, 122, 217, 245, 369, 410-1, 514); en Santa Comba de Naves un de 1308 (en traslado) da citada María Fernández (*AHN* 1506.18); en Montederramo un de 1305 desta mesma María Fernández (núm. 651) e outro de 1314 en que o procurador de Montederramo actúa contra os alcaldes de San Pedro de Entrambasaugas e de Sindrán (núm. 775); en 1322 unha doazón de Afonso Fernández á bailía de Portomarín (*CDH*, I, 198-9); en Mondoñedo un documento de 1330 do bispo, enviado desde Guadalajara (Cal Pardo, 1990, 313); en Montefaro un do arcebispo de Santiago de 1393 (Sánchez Sande, 1964, 107-10); en Oseira un pacto entre un monxe do mosteiro e outro de As Nogais de ¿1381? (Romaní e outros, III, 1993, 487-9); na catedral de Ourense en 1382 o xuramento e homenaxe do concello ó bispo, en 1384 unha concordia do concello co bispo, en 1380 (de Allariz), 1395 e 1396 (3) documentos en galego que conteñen cartas do bispo en castelán de 137..., 1395 e 1396 (3), en 1397 do bispo, en 1398 outro documento feito en Toledo (*Bispo*, 117; López, 1914, 46-49; *DACO*, 1917, 326-8, 341-5, 372-5, 377-8, 380-3; Duro Peña, 1973a, núms. 980, 982, 993) e tamén unha carta do arcebispo de Santiago de 1388 (Leirós, 1941-1942, 154-5); en Samos un de 1343, outro procedente de Tordesillas de 1397 e outro de Vilafranca de 1398 (*AHN* 1255.16, 1264.4,17); en Toxos Outos de 1371 e 1379 (*AHN* 556.21-22), etc. En Santiago temos bastantes mostras de documentos en castelán, como en 1314 un documento do arcebispo e doutros bispos feito en Palazuelos; en [1311-1316] homenaxe que presta o concello de Santiago recoñecendo o señorío do arcebispo; en 1317 dun notario de Zamora e dun cóengo de Santiago que se dirixe ó infante D. Xoán no nome do cabido (González Balasch, 1987a, núms. 305, 315, 318-9; *HIS*, v, 150-2), en 1344 do arcebispo D. Pedro (Rodríguez González, 1992b, núm. 4), en 1354 unha avinza entre os irmáns Pedro Fernández Churrichao e Afonso Gomez Churrichao (*CDGH*, 152-5); en 1362 de Suero Gómez de Toledo, electo de Santiago (*CDH*, I, 140; Rodríguez González, 1992b, núm. 5); en 1385 (Belvís) de Pedro Fernández, arcediogo de Carrión na igrexa de Palencia e vigairo xeral e lugartenente do arcebispo de Santiago (Rodríguez Núñez, 1990, 158-9; 1993c, 331-2); en San Martiño unha carta de 1371 (*AHN* 516.1) e dúas do arcebispo de 1396 insertas en documento galego do mesmo ano (*AHD*, *San Martiño*, c. 57.69); en 1383, 1384, 1385, [¿1385?], 1388, 1393 (desde Burgos ó conde de Andrade), 1395, 1396 (8), 1397 (5) e 1398 do arcebispo Xoán García Manrique, que fora antes bispo de Burgos (López Ferreiro, 1895, 437, 471-2; *HIS*, VI, 182-90; *CDGH*, 58-60; González Balasch, 1987a, núms. 361, 364, 369; Cabana Outeiro, 2001, núms. 1-2, 4-5, 9-11, 13-15; *id.*, 2003a, núms. 169, 226, 4-7inv, 9inv, 11-12inv, 15inv; *id.*, 2003b, núms. 168, 4-7inv, 9inv, 11-12inv, 15inv; Monteagudo, 1985, 101-2; *id.*, 1994, 179-80; *id.*, 1999, 130; García Oro/Portela, 2003, núm. 10; Vaamonde Lores, 1909a, 80-81, 86), arcebispo que, ás veces, utiliza o galego, como en 1385, 1386, 1390, 1396 (2) ou 1397 (González Balasch, 1987a, núm. 366; Cabana Outeiro, 2001, núms. 3, 7-8, 12; *HIS*, VI, 165-8)⁵⁷.

⁵⁷ Tamén o arcebispo Berenguel de Landoira, de orixe francesa, xuntamente co cabido, fai unha avinza e composición en galego co concello en 1320 e utiliza esta lingua en 1326, 1328 e 1329 (López Ferreiro, 1895, 333,

15.4. Se pasamos ó século XV, podemos ver como a lingua de Castela está presente con maior frecuencia na escrita e, a medida que avanza o século, con progresión alarmante, pois xa non son só as autoridades eclesiásticas ou civís que veñen de Castela e a nobreza superior as que se serven dela, tamén moitos galegos ilustrados de condición inferior se van instalando no castelán con menosprezo da lingua que falaban ou que falaban nun principio. Os arcebispos estranxeiros de Santiago Lope de Mendoza (1400-1445) e Rodrigo de Luna (1449-1460) contribuíron poderosamente á propagación do castelán, coa pequena interrupción que representou o galego Álvaro de Isorna (1445-1449), e o mesmo fixeron con máis forza e de maneira definitiva os seus sucesores, os tres Afonso de Fonseca, igual cós bispos que chegaron de fóra a outras dioceses. Todos eles, clero e nobreza, conseguiron que, primeiramente, as clases superiores e despois as de menos entidade empezasen a pasarse ó castelán. Como mostra disto válenos os exemplos seguintes: en 1402 Rui Sánchez de Moscoso fai preito homenaxe en castelán dun castelo que ten polo arcebispo (*HIS*, VII, 6-8), en 1456 Rodrigo de Moscoso, pertegueiro maior de Santiago, e en 1458 este mesmo e outros escriben en castelán, mentres que en 1441 fai unha doazón en galego a Afonso Gómez Churrichao e en 1454 escribe tamén en galego o seu testamento (*HIS*, VII, 112*-6; García Oro/Portela, 2000b, 466-72; cf. Monteagudo, 1985, 103; *id.*, 1984, 180; *id.*, 1999, 131; Mariño Paz, 1998, 189). Na última parte do século vanse pasando á lingua invasora a nobreza inferior, o clero en xeral e tamén os notarios, cousa que pode levar nalgún caso ó uso das dúas linguas, como fai en Vilar donas o notario Vasco López, que escribe en 1497 un documento en castelán, con galeguismos e coa fe en galego, e dous documentos en galego (Novo Cazón, 1986, núms. 196-8; Vázquez López, 1997, 238-9). Unha indicación de que o castelán estaba implantado nas clases dominantes en Compostela témola nas ordenanzas do gremio dos cambiadores de 1490, que, aínda estando escritas en galego, nos fan saber “que njngũu confrade da dita confraría, quando seuer a canbear, non posa falar njngũa lenguaje estranjera aínda que a sábea, saluo *nosa lyngoage galega ou castellana*” (Monteagudo, 1985, 96; 1994, 174; 1999, 121). Con todo, debemos resaltar que, durante a prelatura dos arcebispos e bispos estranxeiros, os cabidos e os cóengos galegos seguiron utilizando o galego ata bastante avanzado o século XV, co que se produce desta maneira unha situación de bilingüismo.

15.4.1. Vexamos unhas cantas probas do uso do castelán. En Santiago podemos citar numerosos documentos, sobre todo das últimas décadas, pero xa desde os inicios do século: en 1403 un emprazamento feito a Gonzalo Rodríguez de Reino para que reciba no castelo ó arcebispo Lope de Mendoza (*HIS*, VII, 9-17); en 1406 dun bacharel en decretos, alcalde polo correxedor maior, feito na Coruña (Sánchez Sánchez, 2000, núm. 62); en 1415 un documento de Lope Sánchez de Ulloa (López Ferreiro, 1895, 553); en 1403, 1404, 1406 (2), 1407, 1409, 1410 (3), 1411, 1420, 1422 (4), 1428 (2), 1430 (2), 1431 (2),

398-9, 400-6; González Balasch, 1987a, núms. 324, 348) e nun documento de Belvís de 1331 (Rodríguez Núñez, 1990, 152-3; *ACB*, mazo 1.10).

1437, 1438, 1442 e 1443 (2) cartas do arcebispo Lope de Mendoza⁵⁸ (*CDH*, I, 151-2; *HIS*, VII, 37-39, 46-55; López Ferreiro, 1895, 489-91, 491-6; Rodríguez Núñez, 1993c, 336-8; *ACB*, mazo 1.1; *AHD*, *San Martiño*, c. 86.11; Rodríguez González, 1992b, núms. 14-30; Cabana Outeiro, 2003ab, núms. 18inv, 83inv; *id.*, 2003c, 87-89); en 1436 un documento no que interveñen o arcebispo e os representantes de Santiago, Noia, Pontevedra, Muros, Muxía, Fisterra e Cee (*AHN* 524.8); en 1450 (3), 1454, 1455, 1456, 1457 (3), 1458, 1459 (2), 1460 e [1451-1460] cartas do arcebispo Rodrigo de Luna (*CDGH*, 283-5, *CDH*, I, 331-2; II, 208-211; *HIS*, VII, 106-10, 116-23; Rodríguez González, 1992b, núms. 34-36, 39-42; Vázquez Bertomeu, 1999b, 493; García Oro/Portela, 2002, 165-8); en 1458 os Estatutos da Irmandade que fan Bernaldo Eanes de Moscoso, Pero Vermúdez de Montaos, Sueiro Gómez de Soutomaior, Lopo Pérez de Moscoso, Dª Xoana de Castro e os concellos de Santiago, Noia e Muros (García Oro/Portela, 2000b, 905-12; *CDGH*, 19-27); en 1462 resposta do arcebispo Afonso de Fonseca ás peticións do cabido (*HIS*, VII, 124-30); en 1463 estatuto capitular en favor dos racioneiros (*HIS*, VII, 133-4); en 1470 preito homenaxe que fai Sueiro Gómez de Soutomaior ó arcebispo (*HIS*, VII, 135-7); en 1474 un concerto entre o arcebispo Afonso de Fonseca e o bispo de Tui Diego de Muros; en 1478 notificación ó conde de Altamira para que entregue un castelo ó arcebispo, carta feita en Valença do Minho (*HIS*, VII, 142-7; García Oro, 1975 ou 1976, 115) e outra do arcebispo en 1479 (Rodríguez González, 1967b, 640-2); na catedral nas *Actas Capitulares* e noutros documentos de 1463 (2), 1467 (2), 1470, 1473, 1474 e 1479 (cartas dos arcebispos Afonso de Fonseca I e II) e de 1472, 1474 (3), 1475, 1476 (3), 1477, 1478, 1479 (2), 1480 (ordenanza e constitución do arcebispo para os cóngos que falecesen), 1481 (2), 1482, 1485 e os dous libros de “recabdança” do arcebispo Afonso de Fonseca II de 1481-1483 e 1486-1491 (Vázquez Bertomeu, 1996, Apéndice, fols. 19r, 128v, 153r, 156v, 159v-60r, 186v, 192v-3r, 195v, 211rv, 215v-6r, 238r, 249r-50v, 288r, 290r, 293v-4v, 295v; *id.*, 2002, 151-223, 225-301; Rodríguez González, 1992b, núms. 43-45; *AHD*, *San Martiño*, c. 57.9; Mackenzie, 1993, 25-26; *id.*, 2004, 460-1); outro de 1493, en 1494 un Libro de Notas e Rexistro do notario Roí Pereira (*Catalogación*, 2001, 6), outro do mesmo ano, en c. 1487 un preito de Dª Orraca de Moscoso, nai do conde de Altamira, e en 1498 o seu testamento (García Oro/Portela, 2000b, 472-81, 639-47; *CDGH*, 438-47). Outros documentos aparecen en 1435 (García Oro/Portela, 2003, núm. 21), 1470, 1472, 1486 (2), 1487, 1491, 1492, 1495 (3), 1496, 1498 e 1499 (*AHUS*, A-75, núms. 18, 68, fols. 77, 579-80; A-76, núm. 6, fol. 95; A-80, núm. 45, fols. 971-2; A-82, núm. 84, fol. 983; *id.*, *Arquivos Familiares*, c. 3, núm. 52; Justo/Lucas, 1991, 452-3, 476-7, 486-7, 494-6, 499-501, 507-8, 510-1) e do arcebispo Afonso de Fonseca de 1489 (2), 1491, 1492 e 1495 (Justo/Lucas, 1991, 490-2, 493-4, 498-9, 509-10). No *Libro do Concello* (cf. § 14.1.1) algúns documentos

⁵⁸ Como particularidade hai que dicir que en 1400 hai un albará do arcebispo en galego (Cabana Outeiro, 2003ab, núm. 14inv; 2003c, 85-86), en 1403 unha carta e que unha carta de 1404 tamén contén outro documento deste arcebispo en galego (García Oro/Portela, 2000b, 546-9; Rodríguez Núñez, 1993b, 146-7).

reproducen cartas en castelán: de 1417 de Fernán Gonçalves de Oviedo e de 1417, 1420 (3) e 1421 de Diego Fernández de León, recadadores do arcebispado (Rodríguez González, 1992a, 36-37, 80-81, 294-6, 297-9, 304-5); de 1417 (4), 1418 e 1420 (3) do arcebispo Lope de Mendoza (*id.*, pp. 38-39, 46, 62-63, 64-65, 101-2, 218-9, 232-3, 242); de 1416 do adiantado de Galicia (*id.*, p. 168); de 1419 de Pero López de Saldaña; de 1420 de Alfonso Fernández de León e de 1421 de Luís García de Ávila, arrendadores maiores das alcabalas do arcebispado (*id.*, pp. 189-91, 290-3, 302-4); de 1420 (2) de Juan Sánchez, xuíz de Noia (*id.*, pp. 233-5); de 1421 de D. Fadrique, duque de Arjona e conde de Trastámara (*id.*, pp. 256-7); de 1420 de Pedro Fariña de Noia, criado de Diego López de Toledo, arrendador maior da metade das alcabalas (*id.*, pp. 293-4), e de 1420, coa comparecencia de Martín Serpe e Gómez Rodríguez perante o arcebispo Lope de Mendoza, por eles e no nome do concello, alcaldes, rexedores e homes bos da cidade (*id.*, pp. 220-2).

15.4.2. En mosteiros de Santiago hai documentos de Belvís de 1409, 1411 (do arcebispo Lope de Mendoza), 1425 (feito polo Dr. Pedro Fernández de Mendoza, arcediogo de Trastámara e vigairo xeral), 1434, 1483 (de Iohán Garçia de Gómara, bacharel en decretos, tesoureiro e cóengo da catedral, provisor e vigairo xeral polo arcebispo Afonso de Fonseca), 1487 (2), 1489, 1493, 1496 e 1499 (*ACB*, mazo 1.1,19,26, 12.1, 14.2, 31.7, 33.2, 45.8, 47.7-8, 60.7) e varios procedentes de Vilafranca de 1406 (*AHUS, Belvís*, Pergameos, 45-47); en San Bieito do Campo dous de 1495 (Fernández de Viana, 1995, 129-34); en San Domingos de Bonaval en 1499 unha doazón do conde de Altamira e un decreto do provisor de Santiago a favor do mosteiro (*CDGH*, 92-96); en Santa Clara de 1461 (unha nota), así como dúas cartas dos alcaldes maiores do reino de 1405, do arcebispo Afonso de Fonseca de 1487 (enviada desde Salamanca), de 1497 e da abadesa de 1499 (Rodríguez Núñez, 1993b, 153-9, 318-9, 324-31; 1993c, 334-5, 361-8; *AHD San Martiño*, c. 44, fols. 164v, c. 84.3); en Santa María a Nova de 1446, 1485 (do citado Iohán Garçia de Gómara), 1496 (dun cóengo) e 1499 (*AHD, San Martiño*, c. 44, fols. 206v-7v, 232rv, 235v, 264v-265v); en San Martiño documentos de 1407 (do bacharel Martín de las Figueras, alcalde maior na casa do arcebispo Lope de Mendoza), 1429, 1434 (do arcebispo; incorpora cartas en galego de 1429 e 1433), 1439, 1475 (do arcebispo), 1483 (2), 1485 (2), 1486 (6), 1487 (4), 1488, 1489, 1491 (3), 1492 (2), 1493 (2), 1494 (17), 1495 (10), 1496 (102), 1497 (16), 1498 (3), 1499 (10), outro sen ano, porque falta o final do documento, procedente de “Orense”, un de San Martiño de Dozón de 1483 e un caderno con varios documentos de 1491 e outros anos (*AHUS, San Martiño*, 465, fols. 75r, 77r-79v, 104r, 142r, 272v-3v; *id.*, 466, fol. 1r; *id.*, 674, fols. 2rv, 5r-19v, 20v-51v, 53r-54r, 56v, 65r-67v, 74r-77v; *id.*, 897, fols. 241rv, 294rv [ou 260], 301rv [ou 268], 305r [ou 272], 307rv [ou 274], 311r-8 [ou 280-7]; *ACS*, mazo 425, fols. 21r-22r, 36, 144rv, 148rv, 164rv, 166rv, 189rv, 196rv, 203rv, 206v, 222r-4v, 237rv, 248r-54v, 272r-7v, 290r-2v, 303r-4r, 321r-8r, 329r-30r; *AHD, San Martiño*, c. 9, fol. 88v; c. 12, fols. 256r-60v, 461r-2v, 480r-92r, 493v-5v; c. 54, fols. 9rv, 395v-6v, 469; c. 58.2,4,9/

14,27,72,74; c. 59.35; c. 87.3. c. 84.13/10-11, 13,17; c. 88/7, fols. 30v-31v, 34r-35v, 39v-40v, 45v, 57v-58r, 65v, 69v, 70r, 71r, 73r, 74v, 77v-78r, 79r, 80r, 81v, 105v-6r, 112v-3r, 116rv, 118v, 120r; c. 93.1; Lucas, 2003, 348-51); en San Paio de Antealtares de 1434 (do arcebispo), 1441, 1442 (do arcebispo, carta contida noutra en galego de 1444, que á súa vez se incorpora noutra en galego de 1467), 1471, 1474 (do arcebispo), 1483 (19), 1485 (6), 1487 (10), 1488 (4), 1489, 1490 (2), 1491, 1492 (5), 1493 (2), 1494 (3), 1496 (3), 1497 (4) e 1498 (*AHUS*, 674, fols. 59r-64r, 52rv, 57r-58r, 70r-71r; *id.*, 703, peza 5; *id.*, 897, fols. 56r, 59r, 75v, 88r, 112r, 118r, 122v, 138v, 157r-8v, 171r, 174v, 253r-9r [ou 243-4], 292r-3v [ou 257-9], 295r-9v [ou 261-6], 302r-3v [ou 269-70], 308rv [ou 275], 325r-30v [ou 290-3]; *ACS*, mazo 425, fols. 37, 110r, 142r-3v, 146r-7v, 149r-52v, 154rv, 161r-2v, 167r-9v, 194r-5v, 206rv, 207r-9v, 220r-1v, 230rv, 266r-9v; *AHD*, *San Martiño*, c. 12, fols. 89v-95v, 432v-3r, 492v-3v; c. 86.28/4); en San Pedro de Fóra de 1449, 1484 (3), 1485 (4), 1486 (2), 1487 (3), 1488 (6), 1489, 1490, 1491, 1492, 1498 e 1499 (*ACS*, mazo, 425, fols. 163rv, 165rv, 197r-9v, 201r, 204r-5v, 210rv, 215r-6v, 218rv, 241rv; *AHUS*, 897, fol. 300rv [ou 267], 306rv [ou 273]; *id.*, Col. Blanco Cicerón, *Documentos en papel*, 19; *AHD*, *San Martiño*, c. 9, fols. 102r-4v, 117r; c. 57.14,19,29; c. 58.83; c. 86.6); en Santa Cristina da Pena de 1490 (*AHD*, *San Martiño*, c. 48.104).

15.4.3. Da provincia da Coruña aínda hai máis documentos en castelán: en Bergondo de 1490, 1491 e 1499 (*AHN* 489.13; Lucas, 1999, 887; *AHUS*, Col. Blanco Cicerón, 95); en Betanzos de 1436 e 1493, este feito no “Palacio de Pravio” (García Oro, 1986, 17-19, 21-22); en Caaveiro un de 1404 do alcalde maior do reino (Fernández de Viana/González Balasch, 2002, 382); en Cee un de 1493 (testamento de Fernán Casquiço), con engadidos de 1495 (*AHUS*, *A-74*, núm. 23, fols. 215-24; *A-81*, núm. 64, fols. 1029-37; García Oro, 1975 ou 1976, 142-9); en Cis de 1404 (de García Sánchez del Castillo, alcalde maior do reino), 1457 (do correxedor e xustiza maior na Coruña), 1464 (10 escritos presentados ante o Consejo Real), 1475, 1481, 1488 (2), 1496 (2: un do Dr. Gonzalo Martínez de Villanueva e o licenciado Diego Martínez de Astudillo, alcaldes maiores do reino) e 1497, así como un dos Reis Católicos de 1480 e outro do abade contidos nun documento en galego de 1481, outros dous (un do alcalde maior do reino) nos que non está a data por faltaren follas e outro máis sen data de Álvaro González de León, xuíz e pesquisador do rei (Lucas, 2004, 704-9, 721-2; *ACS*, mazo 425, fols. 113r-4v, 128r-9r, 320rv; *AHD*, *San Martiño*, c. 54, fols. 62r-89v, 94r-96r, 111r-20v, 136v-44v; c. 61.9); en Corcubión de 1499 (Barreiro, 1995, 148-50); en Monfero un de 1491 procedente de Castela (López Sangil, 2002, núm. 924; *AHN* 510.12)⁵⁹; en Moraime un do conde D. Fadrique de 1403 en traslado en galego do mesmo ano (Lucas, 1975b, 641-2; *AHUS*, Pergameos, 28); en Muros o arcebispo Lope de Mendoza establece en 1406 en castelán as

⁵⁹ López Sangil, núms. 926-8, di que están en castelán documentos de 1495 (2) e 1497, pero habería que comprobalos. Cf. notas 14, 32 e 62.

ordenanzas da vila (recollidas nun ms. do Concello, fols. 1v-4r), coa particularidade de que no fol. 4r se engadiu en 1407 un texto en galego (4 liñas para indicar que reciben a Afonso Eanes como xurado), outra carta do arcebispo (10 liñas) e a indicación en galego de que a carta estaba asinada polo arcebispo e levaba o seu selo (3 liñas); despois no fol. 4v o concello, alcaldes e homes bos mandan redactar en 1406 un documento en galego aceptando estas ordenanzas; en 1489 o bacharel Pedro de Almacán, xustiza e alcalde maior de Santiago, envía unha carta ó concello e hai outro documento de 1499 (ms. do concello e *Mazo I*, fol. 10rv); en Noia un de 1494 (non é 1484, como pon Barreiro, 1995, 130-2), os foros refeitos no xv e tamén en Padrón os foros romanceados, comezados no tempo do arcebispo Gómez Manrique e rematados na época de Lope de Mendoza (López Ferreiro, 1895, 504-8, 518-24), en Sada un de 1494 (Vaamonde Lores, 1914, 66-67); en Soandres de 1415 (2), 1417 (2) e 1419 (5) (*AHN* 525.24, fols. 12, 18, 21, 37r-38r, 41rv, 54r-62r, 64r-64v, 66v-68v, 70rv, 71v-73v; Lucas, 2001, 231-8, 247-8, 250-3); en Sobrado un de 1406 dun bacharel en decretos e doutro en leis, alcaldes no reino de Galicia; outro do mesmo ano do correxedor maior do reino; un de 1458 do arcebispo Rodrigo de Luna e outros de 1481 (2), 1482 e 1495 (*AHN* 550.4, 552.5, 553.8-10; *ARG*, núm. 434); en Toques un de 1489 (*AHN* 557.21); en Toxos Outos un de 1498 e outro do xv (*AHN* 557.11-12). Ademais, na cidade da Coruña pódense citar de 1423, de San Francisco (López, 1914, 3-7), 1459 (do concello), 1466 (gastos da Casa da Moeda), 1476 (do alcaide da fortaleza), 1481, 1482 (no que os procuradores de Galicia se dirixen ós reis de Castela), 1486 (un testamento), 1494 (da Colexiata) (López Ferreiro, 1895, 712-9; *CDH*, III, 35-38; Barral, 1998, 419-20, 425-30, 433-5, 449-50), así como cartas dos arcebispos: en 1441 de Lope de Mendoza (conversión en colexiata da igrexa de Santa María do Campo), en 1457 de Rodrigo de Luna e en 1460-1464? e 1469 de Afonso de Fonseca I e II (González Garcés, 1987, 620-4; Barral, 1998, 397-402, 414-8, 423-4). Tamén no *Libro de Notas* de 1457 se reproducen dúas cartas do arcebispo Rodrigo de Luna (Tato Plaza, 1999, 146-7, 150-2).

15.4.4. En documentos da provincia de Lugo, nos da catedral de Lugo hai moitos dos bispos: 1404 de frei Xoán Fernández, 1415 de Xoán Enríquez; 1437 (poder feito en Valderas), 1439 (2) e 1440 de Álvaro Osorio; 1442 (2), 1443, 1456, 1464, 1466, 1467 (3), 1472 (2), 1473 e 1474 (2) de García de Vaamonde, algúns desde Valladolid (Portela, 1998, 33-34, 53, 188-9, 193-5, 198-9, 203-5, 206-8, 255-7, 316-8, 327-9, 332-4, 367-8, 384-5, 391-3, 394-6). Do bispo Afonso Enríquez cítanse 99: de 1478 (36), 1479 (21), 1480 (20), 1481 (3), 1482 (2), 1486 (5), 1487 (4), 1488 (2), 1489, 1490, 1493 (2) e 1494 (Portela, 1998, 410-34, 436-48, 450-7, 458-64, 465-74, 476-7, 480-3, 484-96, 497-500, 504-5, 506-13, 515-7, 520-2, 532-4, 543-7, 549-50, 552-8, 566-9, 570-1, 578-82). Pero, igual ca noutras zonas, non son só os bispos os que utilizan o castelán, pois coñecemos moitos máis documentos nesta lingua: en 1403 unha sentenza do alcalde, en 1404 do alcalde maior do reino; en 1430 sentenza de Gómez García de Goyos e Fernando García de Parada, rexedores no reino; en 1434 de Vilafranca, en 1438 do mes-

trescola; en 1477 do conde de Ribadeo, gobernador do reino; en 1480 sentenza do bacharel Xoán García de Gómara; en 1487 do tesoureiro e en 1488 sentenza do correxedor dos reis (Portela, 1998, 29-33, 169-70, 180-1, 190-1, 408-10, 505-6, 560-1, 562-3). Pola súa parte, en Mondoñedo hainos de 1403 (*AHN* 1192.8), 1404 (do correxedor maior do reino), 1404 e 1450? (do alcalde maior do reino), 1405 (do bacharel Sánchez de Arévalo en Lugo), 1450 (do deán e cabido); 1453, 1454, 1462, 1469, 1479 (2), 1486 e 1495 (do bispo, o último contido nunha carta do provisor e vigairo xeral da igrexa do mesmo ano); 1454 (do arcediago), 1462 (do procurador do cabido), 1462 e 1463 (do subcolector), 1468 e 2 de 1479 (do vigairo xeral), 1473 (sentencia dada en Lugo) e 1478 (sentencia dada por dous bachareis en Pontedeume), 1479 (de Castropol e dun cóengo), 1482 (do alcalde maior do bispado), 1483 (do cabido), seis de 1485 (un deles contén unha carta do gobernador e xustiza maior Diego López de Haro e outra do lugartenente do correxedor no bispado) e tamén de 1486, 1487 (2), 1488 (2), 1489, 1490, 1491 (4), 1492, 1494, 1495 (2), 1496, 1497 e 1498 (Cal Pardo, 1990, 62, 64, 71, 73, 74, 76-78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87-89, 591-2, 603, 604, 607-8, 609, 610, 611, 629, 667, 684, 685, 688, 697, 699; 1993, 722-5, 782-3, 789-92, 803-4; 1999, 220-2, 228-9, 297-8, 306-8, 310-1, 336-40, 344-7, 376-9, 384-6, 397-403, 416-7, 418-21, 423-40, 442-4). Ademais, hai outros documentos procedentes de fóra: en 1491 (non 1441 como di Cal Pardo, 1990, 71) de Salamanca, en 1466 de Sevilla, en 1472 de Vilafranca, así como en 1485 e 1499 da Chancelería de Valladolid (Cal Pardo, 1990, 71, 79, 84, 89-90, 599-600; 1999, 293-6, 363-72, 413-6).

15.4.5. Noutros lugares da provincia temos no mosteiro de Castro de Rei documentos do abade de 1474 (2) e 1479 (Duro Peña, 1972b, 36-38; *ACOu* 4758, 4766, 4886) e un de 1474 de Ponferrada (*ACOu* 4846); en San Salvador de Chantada dúas cartas de 1405 e 1450 do correxedor maior do rei en Galicia e unha de 1481 (*AHN* 1072.6, 1073.16, 1076.22); no da Colleira de 1485 e 1494 (Cal Pardo, 1983, 101, 113-4); no de Ferreira de Pallares de 1490 (do abade) (Rey Caiña, 1993, núm. 654); en Meira de 1404 (do adiantado Diego Pérez Sarmiento), 1405 (do alcalde maior no reino), 1411, 1421 e 1425 (de Vilafranca) ou un de 1486 procedente de Lugo (*AHN* 1156.11, 1157.3, 1163.13; *AHN*, Clero, Libro 6.443, fol. 598r; Mariño Veiras, 1983, 420, 420-1); no mosteiro de Pedroso de 1448 (en testemuño notarial de 1506), 1468 (da Santa Hermandad), 1493 e 1494 (procedentes de Mondoñedo), 1494 (de Santo Estevo do Vale), 1497 (do bispo de Ávila, desde Cibdad Real) e en 1498 un do gobernador do reino de Galicia, dado en Santiago (Cal Pardo, 1984, 273-4, 278-9, 301, 303-5, 307-9); no de Pombeiro un de 1434 de Pedro Álvarez Osorio, señor de Cabrera e Ribera, feito polo notario Iohán Afonso de Ouiedo, e outro de 1488 de Sancho García del Espinar, oidor da Audiencia e do Consello dos reis e seu alcalde maior no reino de Galicia (Lucas/Lucas, 1996a, 203-4, 333-5); en Portomarín unha sentenza do alcalde maior do rei feita en 1405 (García Oro, 1994, 210-2); no mosteiro de Samos un de Astorga de 1409 e outros de 1453 (3) en que se fan trocos con Astorga (*AHN* 1266.10, 1284-12-14), un de Benavente de 1458 (*AHN* 1286.17),

outros de Vilafranca de 1413, 1436 e 1477 (*AHN* 1267.1, 1276.19, 1297.3) e tamén de 1410, 1416, 1417 (2), 1419, 1426, 1434, 1463, 1483 (2), 1484 (11), 1485 (11), 1495, 1496, 1498 e 1499 (3) (*AHN* 1267.6,8,11,14, 1268.17, 1269.10, 1272.13, 1291.1, 1298.13-14,16-20, 1299.2-10,12-14,16-18,20-22, 1301.13,16, 1302.1,4-6); en 1491 trasládase en castelán unha carta de 1484 tamén en castelán (*AHN* 1299.1); en Sarria un de 1475 (García Oro/Portela, 2002, 171); en Valdeflores de Viveiro un de 1482 (Rodríguez Núñez, 1993a, 534-5; 1993c, 359-60) e en San Domingos de Viveiro dous de 1498, un deles coa visitación do ministro provincial da Orde de San Francisco na provincia de Santiago (García Oro, 1987, 130-1); no de Vilanova de Lourenzá empeza a producirse o cambio do galego para o castelán na década dos oitenta e xa son maioritarios os documentos nesta lingua na dos noventa, como en 1484 (*AHN*, Códices, 181B, fol. 31), 1491 (3), 1492 (3), 1493 (5), 1494 e 1495 (2) (*AHN* 1120.5-6,8-10,12-15,17-18; o 16 non se le na fotocopia). Finalmente, en Vilar donas aparece un sen data, outro de Álvaro de Luna de 1436, outro feito en Santiago polo notario Fernando de Lema en 1497 e ademais visitacións de 1494 e 1498 (Novo Cazón, 1986, núms. 117, 127, 195, 204-5; Vázquez López, 1997, 236-8).

15.4.6. Na cidade de Ourense hainos de 1406 (do correxedor maior do reino), 1430, 1431, 1432 e 1433 (do cabido), 1434 (do bispo), 1435 (2, un feito en Allariz), 1437, 1438, 1443 (de Diego López de Estúñiga, señor de Monterrei), 1450 (4), 1453, 1454 (2: un do bispo e outro de Astorga), 1460 (de Juan de Estúñiga), 1461, 1464 (do señor de Allariz), 1467, 1473, 1474, 1478, 1479 (do bispo e cabido), 1480 (requirimento do cabido a varios nobres), 1483, 1487 (3), 1488 (2), 1489, 1491 (2), 1492 (2), 1494 (2), 1496, 1498 e 1499 (2) (*ACOu*, *Escrituras* II, 24; VII, 39, 62r-63v, 80r-94v, 96v-100v, 113; XI, 26-34, 67r-69v; XII, 89; XIII, 59; XVII, 91; XVIII, 5, 31; XXI, 22, 53 ss., 99; *Fábrica* II, 510; *Cad. Unións* XXII, 110-1, 113; *Libro Grande*, 249; *DACO*, 1917, 411-20, 433, 436-7, 440, 442-4, 446-9, 449-51; Alonso, 1904, 278-80; *id.*, 1907, 111-2; Castro, 1913, 310-2; Leirós, 1953-1954, 57-59, 63-64, 79, 98-99; Ferro Couselo, 1967, II, 238-40); no *Libro de Notas de Álvaro Afonso* de 1434 hai unha nota do 25 de abril que inserta a resposta do recadador Rodrigo de Olmedo en castelán (López Carreira, 2000, 120) e en c. 1465 o concello de Ourense contesta en castelán a un interrogatorio presentado por Henrique IV sobre a situación do reino de Galicia (García Oro, 1977, 245-8; López Carreira, 1992b, 77-81). Noutros lugares, en Allariz de 1482 e 1483 (Rodríguez Núñez, 1993c, 357-9, 360-1); en San Miguel de Bóveda de 1497 (*ACOu* 5374); en Celanova de 1410 (de D. Alfonso Enríquez, almirante de Castilla), 1424 (de Monterrei), 1431 (do correxedor do reino), 1432 (de Ourense), 1445 (os abades e abadesas de oito mosteiros de Ourense nomean procuradores no preito que teñen contra algúns mosteiros da diocese de Santiago e actúa como notario García Fernández de Berlanga, clérigo da diocese de Sigüenza), 1458 (do abade, en traslado de 1497), 1461 (de Benavente), 1482 (do conde de Ribadavia), 1483, 1487 (do gobernador Diego López de Haro), 1488 (do alcalde maior do conde de Monterrei), 1490 (11: 2 de Santiago, unha sentenza dada na

Coruña polo oidor da Audiencia e alcalde maior do reino e varios interrogatorios), 1491 (do oidor da Audiencia e alcalde maior do reino e do lugartenente do gobernador), 1494 (7, un deles do alcalde maior de Galicia), [1491-1494], 1495 (8), 1496 (3), 1497 (4), 1498 (20) e 1499 (37) (Vaquero Díaz, 2004, 235, 261, 287, 291, 338, 459, 505, 741, 754, 807-1, 827-8, 830, 834, 837.1-vi, 838, 844, 887, 893-7, 900, 906, 908, 910-7, 921-2, 925-6, 929, 931-49, 951-2, 955, 956.1-xxxvi; Domínguez Fontela, 1912, 250-1)⁶⁰; en San Martiño da Cova un de 1480 (*AHN* 1065.15); en Lobás de 1498 (6) e 1499 (10), coa forma “Lobanes”, nos que actúa o prior de San Benito de Valladolid, reformador da orde, contra a abadesa, con interrogatorios e actuacións do fiscal, algúns deles escritos no mosteiro de San Martiño de Santiago (Zaragoza Pascual, 2002, 87-112; Duro Peña, 1968a, 317-20) e pola mesma razón da reforma hai documentos en Dozón e Ansemil en 1498 e 1499 (3) (Zaragoza Pascual, 2002, 113-24); en Montederramo o notario Rodrigo Yanes escribe en castelán en 1408, 1410, 1411 e 1420 (2) (núms. 1484, 1496, 1500, 1515, 1516); en Santa Comba de Naves de 1436 (concordia entre o prior e os monxes), 1491 e 1492 (Vázquez Núñez, 1899, 124-6; *ACOu* 5242, 5263); en Oseira en 1494 aparece un documento de Rodrigo Alonso Pimentel con 13 páxinas (*AHN* 1556.7); en 1490 o testamento de Leonor de Nóvoa feito na freguesía de Poedo (Vázquez Núñez, 1906, 62-64); en Ramirás un de 1494 que traslada un privilexio de Sancho IV (Lucas/Lucas, 1988, 433-4); en San Clodio do Ribeiro en 1412 o notario apostólico Sancho Ruiz de Santander, cóengo de “Orens”, traslada unha carta de 1386 en castelán, feita en Toro, na que Guiomar Núñez lle dá varios lugares a seu irmán Gonzalo Núñez, abade do mosteiro; en 1432 hai unha carta do Dr. Diego Gómez, oidor da Audiencia do rei e correxedor no reino de Galicia, e en 1486 un monxe do mosteiro diríxese ó adiantado maior (Lucas/Lucas, 1996b, 518-20, 657-8, 712-3); outro documento é de 1466 (*ACOu*, H.13); en Rochas hai un documento de 1489 (*AHN* 1566.12; Vázquez Núñez, 1903, 197-202); en Santa Cristina de Ribas de Sil un de 1402 do conde de Trastámara desde Segovia (Fernández Suárez, 1974, núm. 100); en Santo Estevo de Ribas de Sil o abade presenta en 1402 unha carta en Segovia ante o adiantado maior de Galicia e hai outro documento de 1475 (*ACOu* 3313, 4790); en Sobrado de Trives dous de 1440 (nos que intervén a abadesa) e 1490 (Martínez Sáez, 1989, núms. 277-8, 367)⁶¹ e en Xunqueira de Ambía un de 1495 (*ACOu*, X. de A., núm. 73).

15.4.7. Na provincia de Pontevedra, en Camanzo temos un documento de 1494 (Lucas, 1978, 377; cf. § 14.4.2); en Carboeiro un de 1492 trasladado en 1527 e outro de 1493 trasladado en 1504 (*ACS*, mazo 425, fols. 260r-5r; *AHUS*, 674, fols. 454r-7r); en Oia de 1495, 1496 e 1498 (*AHN* 1489.14-16, 18-19, 1850.1-2) e outro en Poio (*AHN* 1872.9). O *Libro do Concello de Pontevedra* (cf. § 14.4, 17.9.3) intercala numerosas

⁶⁰ Lorenzo Fernández, 1942, 227-8, 229, di que hai documentos de 1457 (en Monterrei), 1467 e 1481 (do provisor de Ourense).

⁶¹ Martínez Sáez, 1989, núms. 351, 354, 375, di que están en castelán documentos de 1476, 1480 e 1496, pero non os transcribe por estaren mal conservados.

cartas en castelán: inclúe unha cédula e cartas do arcebispo Lope de Mendoza de 1431, 1432 (2), 1437 (10), 1438 (2), 1439, 1440, 1441, 1442 (2), 1443 (3) e 1444 (Rodríguez González, 1989, 56-58, 63, 67-68, 71-72, 74, 88-90, 95-99, 100-4, 107-9, 133-4, 135-6, 139-42, 142-4, 151-2, 157-8, 162-3, 164-5, 166-7, 168-9, 173-5), de Rui Martínez de Carvallido, escribán de cámara do rei e seu receptor dos marabedís dos pedidos e moedas no arcebispado e en Tui, de 1436; de Salamón Baquix, recadador maior polo rei no arcebispado, en Tui e Ourense, de 1437; de Fernando de Candas de 1442; do arcebispo Rodrigo de Luna de 1449 (2), 1450, 1451 (4), 1452 (3) e 1453 e do arcebispo Afonso de Fonseca de 1461 e 1463 (*id.*, pp. 104-6, 117-9, 159-60, 190-1, 191-2, 194-6, 198-9, 199-200, 201-5, 206-7, 207-9, 209-10, 212-3, 225-6, 227-8). Hai outra carta de Lope de Mendoza de 1438 (Armas Castro, 1992, 348-9) e en Tui en 1459 unha carta do bispo Luís Pemyntell (contida en documento galego de 1460), bispo que en 1458 escribe en galego (Vila-Botanes, 2001, 289-91, 291-2); un albará de 1418 do adiantado maior (inserto nun documento en galego de 1422), en 1481 tres cartas, dúas delas do xustiza maior Fernando de Acuña e do licenciado Chinchilla (en trasladados en castelán de 1481), e en 1482 unha concordia entre Pedro Madruga e o bispo Diego de Muros (Vila-Botanes, 2001, 276-7, 302-5, 307-13).

15.4.8. Nalgúns dos documentos citados nos parágrafos anteriores vémo-la intervención da nobreza, pois moitos dos seus membros, que procedían de Castela e non estaban galeguizados, escriben en castelán. Engadirei agora outras moitas mostras do uso do castelán por parte destes personaxes. De D. Fadrique, duque de Arjona e conde de Trastámara, alén das citadas, hai cartas de 1401, 1424, 1425 e 1438 (Vázquez López, 1997, 215-6; García Oro/Portela, 2000b, 899-902; *id.*, 2003, núms. 17, 22) e unha de 1426 do bacharel Gonçalo Ruys, alcalde do duque (Alonso, 1910, 45-46, 69-71); en 1478 un preito-homenaxe de varios escudeiros e criados do conde de Altamira ó conde de Benavente e outro documento feito fóra de Galicia, en 1479 dous documentos de Benavente e un pacto do conde de Altamira co conde de Benavente e en 1488 (feito en Zamora) as capitulacións para o casamento de Rodrigo de Moscoso con Teresa de Andrade (García Oro/Portela, 2000b, 924-39, 947-51). En Pambre fíxose en 1480 o primeiro testamento do conde de Monterrei e hai escritos del de 1495 e 1497 feitos en Valladolid (*CDH*, I, 307-16; *AHD*, *San Martiño*, c. 57.11, c. 86.17; Vázquez López, 1997, 247-55, 304-8); en Monforte hai documentos de 1465, 1476 e 1496 (*AHN* 1206.14, 1207.6, 1209.20); en Monterrei de 1467 (López Carreira, 1992b, 81-84) e numerosos documentos dos condes de Trastámara, Lemos, Altamira, Ribadeo e outros nobres (tamén condesas) e cabaleiros desde 1401 en diante (Pardo de Guevara, 2000, II, 49-50, 52-54, 61-62, 63-68, 69-71, 75-79, 80-85, 102-4, 107, 108-9, 115-6, 118-9, 127-57, 159-64, 165-6, 171-4, 178-81, 186-201, 203-4, 214-9, 220, 221-5, 227-32, 234-6, 238-40, 241-3, 245-7), aínda que debemos indicar que en 1404 Dª Isabel de Castro, viúva do conde D. Pedro, fai o testamento en galego e tamén usan esta lingua en 1474 Diego de Andrade e Gómez Pérez das Mariñas (*id.*, 51, 201-3), se ben o segundo fai testamento en castelán en 1474 (Vaa-

monde Lores, 1913-1914, 199-203, 230-6, 261-3). Outros documentos aparecen en 1470 (unha confederación do conde de Lemos e outros nobres e cabaleiros contra o arcebispo de Santiago, 1477 (en Lugo, o acordo entre o conde de Ribadeo, presidente e gobernador do reino de Galicia, e os nobres galegos), 1482 (un importante acordo en Santiago dos nobres galegos para defenderen as súas poses eclesiásticas tradicionais), 1493 (a reclamación dos procuradores de varias cidades contra o proceder de tribunais eclesiásticos) e outro de 1499 (García Oro, 1977, 251-2, 255-62, 273-6; García Oro/Portela, 2000b, 940-6). Tamén dous de 1441?; un de 1443 coas paces entre os condes de Benavente e de Lemos e Fernán Pérez de Andrade; un de 1452 cun xuízo arbitral do meiriño de Lemos feito en Ferrol; en 1470 unha concordia entre D. Sancho de Ulloa e a condesa de Santa Marta, feita en Valladolid, e unha carta de Gómez Pérez das Mariñas (que outras veces escribe en galego) a D. Pedro Álvarez Osorio sobre a animosidade do arcebispo; en 1477 capitulacións entre o tesoureiro dos reis e Diego de Andrade, así como unha confederación de varios nobres; en 1484 confederación entre Diego de Andrade e Dª Constanza de Arellano e en 1488 pacto entre o conde de Altamira e Diego de Andrade, feito en Zamora (García Oro, 1994, 217-21, 223, 226-8, 235-8, 241-2, 245-8). Da Real Audiencia hai un de 1495 (García Oro/Portela, 2003, núm. 27).

15.4.9. En relación cos condes de Ribadavia hai moitos documentos en castelán: en 1402 (feito en Segovia) e 1403 do adiantado maior Diego Pérez Sarmiento (García Oro/Portela, 2003, núms. 16; Fernández Suárez, 2002, 295-8), adiantado que en 1400 escribe en galego (Fernández Suárez, 2002, 294-5); outras cartas de adiantados maiores aparecen en 1440, 1450, 1452 (2), 1453 e en 1456 unha avinza entre o adiantado maior e Lope Sánchez de Ulloa e a súa familia (*id.*, 346-66, 371-7, 380-91, 394-400, 403-10). Ademais, hai outros documentos escritos en Galicia, como en 1444 un préstamo de Dª Maior de Soutomaior á condesa de Santamarta, en 1455 documento do castelo de Soutomaior, en 1464 preito-homenaxe dos alcaides de Castro Caldelas ó adiantado maior, en 1465 o testamento do conde de Santamarta e adiantado maior, en 1470 o testamento da condesa de Santamarta, en 1481, 1484 e 1499 cartas de Ribadavia, en 1480 requirimento do procurador do conde ó concello de Ribadavia, en 1487 documento feito en Lamela (diocese de Tui) e en 1490 requirimento ó concello de Lugo (Fernández Suárez, 2002, 368-9, 400-2, 424-35, 452-6, 503-12, 560-2, 489-92, 513-27, 529-32). Outros documentos, moitos deles feitos polo conde ou a condesa, proceden de Castela ou León; por exemplo en 1410, 1416, 1418, 1420, 1428, 1451, 1465, 1470, 1473, 1476 (2), 1479 (2), 1480, 1491, 1493 (testamento do conde feito en Valladolid) e 1499 (2) (Fernández Suárez, 2002, 300-27, 340-6, 377-80, 436-52, 456-89, 495-503, 532-5, 537-60). Lembremos que, en cambio, están en galego en 1427 o testamento de Rodrigo de Sandoval, meiriño maior en Galicia, e unha doazón de María de Limia, muller de Afonso Suárez de Deza, a favor do adiantado Diego Pérez Sarmiento e en 1442 o testamento desta mesma señora (Suárez Fernández, 2002, 327-40, 366-7). Outros documentos que se poden citar son dos anos 1472 (de Dª Maior de Soutomaior) (López Carreira, 1999, núm. 20), 1476

(concordia de tregua entre o correxedor de Galicia polos Reis Católicos e o conde de Camiña) (Domínguez Fontela, 1939, 172-5), 1495 (deste conde, feito en Cangas) (López Carreira, 1999, núm. 26), 1491 e 1495 (García Oro/Nóvoa Gómez, 2000, 123-33).

15.5. Nos Concilios ou Sínodos, despois dunha longa pervivencia do latín (cf. § 11.5), a presenza do galego foi importante, pero axiña se deu a intromisión do castelán no terreo do galego e ata pode chegarse a situacións de bilingüismo (§§ 17.9, 17.9.1). Así, na catedral de Mondoñedo redactáronse en galego os sínodos de 1324, 1351, 1379, 1395, 1438, 1447 e 1448 (García, 1981, 16-24, 29-36); en cambio para os de 1496, 1497 e 1498 (2) témo-la noticia conservada en castelán nas *Actas Capitulares* (*id.*, 1981, 39-43). Na catedral de Ourense están en galego os de 1340, 1363, 1385, 1391, 1394, 1422 e 1441 (*id.*, 1981, 96-108), pero o bispo Pedro de Silva pásase ó castelán en 1452 e 1454 (*id.*, 1981, 108-12). Nas *Notas de Rodrigo Vázquez* e outros, con letra de finais do XV, cópanse as *Constituciones deste obispado de Orense* en castelán (*id.*, 1981, 113-35) e tamén están nesta lingua os Sínodos de 1491 e 1497 (*id.*, 1981, 135-40). Na de Tui están, polo xeral, en castelán: un de Diego de Muros de 1482 e as constitucións do bispo Pedro Beltrán de 1487-1497 e 1497 (*id.*, 1981, 341-91). Na catedral de Santiago está en galego o sínodo de Xoán García Manrique de 1390 e en latín e castelán o de 1401 de Lope de Mendoza (*id.*, 1981, 312-7), pero resulta moi peculiar que o XXXVI de 1415, o XL de 1436 e o XLI de 1439 estean en galego (*HIS*, VII, 33-34, 66-68, 70-73), que nos de 1416, 1431 e 1435 estea unha parte en galego e outra en castelán e que o de 1436 estea case todo en galego (*HIS*, VII, 35-36; García, 1981, 317-29), cando Lope de Mendoza foi un dos principais impulsores da presenza do castelán na Igrexa de Santiago. Por outra banda, nas *Actas Capitulares* das últimas décadas do XV asistimos ó cambio dunha lingua pola outra. Están en galego as de 1464 a 1482 (cf. § 14.1.1), se ben con incrustación de textos en castelán (§ 15.4.1), textos híbridos ou bilingües (§§ 17.8, 17.9); nas de 1482 hai dous textos en castelán (fols. 24 e 31) e nas de 1483 tres (fols. 40, 45, 48). Despois alternan as dúas linguas nas de 1484, 1485, 1486 e 1487; nas de 1488 domina o uso do castelán e xa nas de 1489, 1490, 1491, 1494, 1495, 1496, 1497 e 1498 temos unicamente os textos en castelán (as de 1489 e 1494 con galeguismos) (cf. § 17.3).

15.6. O avance definitivo do castelán prodúcese a partir do ano 1500, como podemos comprobar en diversos escritos. En relación con Santiago están nesta lingua o *Libro do Subsidio* de 1500 (Vázquez Bertomeu, 2003, 63-120) e documentos de 1500, coas ordenanzas dos procuradores de Galicia (*CDGH*, 317-9); de 1500 o testamento de Lope Sánchez de Moscoso, conde de Altamira, coa copia en 1504 dunhas cláusulas e confirmación polo seu sucesor dos legados que fixera a San Domingos (*CDGH*, 97-103; García Oro/Portela, 2000b, 482-509); de 1501 documento entre o mosteiro de San Martiño e o conde de Altamira (*AHD, San Martiño*, c. 59.11); de 1502 (García Oro, 1977, 276-8); de 1508 contrato cun mestre vidreiro para facer unha vidreira na catedral (*HIS*, VIII, 8-9); de 1509 un inventario dunha capela da catedral (*HIS*, VII, 161-71); de 1510

unha fundación (*HIS*, VIII, 9-18); s. d. as constituicións capitulares en tempo de Afonso de Fonseca (*HIS*, VIII, 19-30) e as *Actas Capitulares* de 1505 e anos seguintes; de 1512 carta do arcebispo Afonso de Fonseca ó cabido (*HIS*, VIII, 31-32) e de 1520 e 1521 outras cartas do arcebispo (García Oro, 1994, 323, 340); de 1519 e 1520 contratos con mestres (*HIS*, VIII, 36-42); de 1521 o testamento de Dª Inés Martiz (*CDH*, III, 194-7); de 1521 e 1539 as ordenanzas dos correeiros (*CDH*, I, 323-9); de 1521 a anexión do mosteiro de Baíñas ó de San Martiño de Santiago (*CDH*, III, 207-9); de 1523 as ordenanzas dos acibecheiros (López Ferreiro, 1895, 496-8); de 1524 reconto das armas existentes nas fortalezas da dignidade arcebispal (*CDH*, II, 218-24) e carta do arcebispo Xoán de Tavera (*HIS*, VIII, 45-52); de 1526 do gremio dos teceláns e de 1527 do gremio dos feireiros (López Ferreiro, 1895, 646-7, 648-50); de 1527 un contrato (*HIS*, VIII, 56-58); de c. 1524 un libro co memorial de preitos do arcebispo Afonso de Fonseca III (Vázquez Bertomeu, 1999a) e de 1531 acta do cabido e testamento do arcebispo Afonso de Fonseca (*HIS*, VIII, 64-86).

15.6.1. Ademais, no *AHUS* hai moitísimos, nunha época en que se funda a Universidade e veñen xentes de fóra, como é o caso do catedrático Pedro de Vitoria. Da serie “bens” publicáronse de 1500, 1504, 1506, 1507, 1516 (de Ourense), 1523, 1524 (2), 1532 (2), 1536 (2) e 1537 (Justo/Lucas, 1991, 514-8, 519-23, 525-30, 534-6, 570-8, 580-5) e dos *Tombo*s podemos citar documentos de distintas décadas. Así, no antigo *Tombo 2º* do *Estudo Vello* hainos de 1508, 1509 (2), 1510, 1511 (2), 1514 (2), 1519, 1520 (2), 1523 (3), 1526, 1527 (2), 1528, 1530 (3), 1532, 1533, 1535, 1536 (3), 1538 (3) e 1539 (*AHUS*, A-74, núms. 1-2, 27, 34-37, 39, 42-46, 48-49, 53-55, 57, 65-66, 77, 80, 86, 102, 103; fols. 7-8, 12-16, 18, 19-20, 306-7, 414-21, 425-9, 432-3, 435, 450-1, 461-2, 464-6, 469, 473-4, 476-8, 486-9, 492-3, 510, 514, 518, 529, 605-6, 608-9, 659-60, 682-3, 728, 857-8, 861-2). No antigo *Tombo 3º* do *Hospital Vello* hainos de 1516, 1525 (3), 1527 (2), 1528 (3), 1532 (4) e 1534 (2) (*AHUS*, A-75, núms. 25-28, 30, 43-46, 53, 74, fols. 189-90, 192-4, 196, 199-201, 204-7, 211, 341, 346-8, 351-2, 387-8, 612-5) e no *Tombo 4º* do mesmo Hospital de 1520, 1525 (numerosos), 1526 (4), 1527 (3), 1528 (2), 1531 e 1532 (2) (*AHUS*, A-76, núms. 3-6, 10, 17, 20-22, 45, 48, 51, 55, 57, 59-60, fols. 20-21, 23-26, 31-92, 131, 325-31, 348-9, 351-2, 354-5, 481-2, 491-2, 499-500, 505-9, 513-4, 517-8, 520-1; faltan os núms. 58, 86, 95-98 e 100 de 1513, 1520, 1521, 1524, 1525, 1531 e 1532). No antigo *Tombo 8º* de *Sinecuras* hainos de 1514, 1515 (5), 1516 (3), 1520 (2) e 1522 (A-80, núms. 12-13, 47, fols. 338, 341-3, 346, 348-9, etc., 366-9, 977). No *Tombo 9º* aparecen de 1512, 1519, 1524, 1528, 1529, 1531, 1534 e varios de 1537 (A-81, núms. 1, 3, 68, 73, 77-78, fols. 11-12, 19-20, 1058-9, 1075-7, 1102, 1106-30). No *Tombo 10º* de 1508, 1518, 1519 (2), 1520, 1526 e 1536 (3) (A-82, núm. 8, 37-38, 58, 62, 86-88, fols. 31, 276-86, 495ss, 536, 988-91, 993-4, 996), así como outros de 1505, 1508, 1509, 1514, 1516, 1521 (2), 1424, 1525 (3), 1527, 1528 (2), 1529, 1531, 1535 (2), 1539, etc. (*AHUS*, Col. Blanco Cicerón, 1, 12, 25, 35, 37-38, 50, 55, 90, 107-8, 110, 116, 120, 176). En documentos correspondentes ó Hospital Real

hainos de 1509 (5), 1510 (7), 1511, 1513 (5), 1517, 1518, 1519, 1521, 1522, etc. (*CDGH*, 530-42, 555-65 e ss.) e nos correspondentes a San Martiño de 1501 a 1508 e de 1500 (29, un de Valladolid), 1501 (36), 1502 (23), 1503 (27), 1504 (93), 1505 (15), 1506 (35), 1507 (3), 1508 (9), 1509 (moitos), 1510 (10), 1511 (8), 1512 (3), 1513, 1514 (3), 1515 (4), 1516 (11), 1517 (7), 1518 (8), 1519 (13), 1520 (numerosísimos), 1521 (3), 1522 (4), 1523 (numerosos), 1524 (7), 1525 (9), 1526 (15), 1527 (13), 1528 (6), 1529 (bastantes), 1530 (5), 1531 (9) e desde 1532 en diante (*AHUS*, *San Martiño*, 465, fols. 25r-31v, 33rv, 37r-64r, 67r-68v, 114rv, 117v, 118v, 119v, 122rv, 123v-7v, 128r-9r, 130rv, 130bisv, 131v-9v, 143v-4v, 145v-8v, 149v-52v, 153v-4r, 155v, 156r, 156v, 157r-9r, 159v-60r, 161v-3r, 163v-7r; *id.*, 466, fols. 25r-27v, 28r-37v, 40r, 50r-51r, 55r-57r, 58r, 59r-77r, 79r-97v, 99r-100v, 103r-8v, 115r-6v, 121r-8v, 131r-40v, 142r-51r, etc.; *id.*, 674, fols. 78r-150v, 2 cadernos sen numerar [fols. 1r-46r e 1r-65r], 452r-3r, 458r-529r, tres cadernos sen numerar [fols. 2rv, 4r-5v, 6v-8r, 9r, 11rv, 12v-13r, 14rv], [fols. 1r-39v] e [fols. 15r-92v]; *id.*, 703, pezas 7-8, 11-12, 14-16, 18, 20, 23, 25-27; *id.*, 1154, fols. 138r-41r, 147r-53r, 156r-7r, 181r-90r, 193r-7r, 210r-28r, 297r-306v, 311r-3v; *id.*, mazo 680; *id.*, Col. Blanco Cicerón, 74, 83, 97-98; *id.*, c. 137.54-55, 58-59; *id.*, *Documentos en papel*, 6, 15 [fols. 37-39 e 622]; *id.*, *Arquivos Familiares*, c. 2, núms. 5-17; *AHD*, *San Martiño*, c. 9, fol. 90rv; *id.*, c. 10 completa; *id.*, c. 12, fols. 463r-8v, 471r-2v, 477r-9r; *id.*, c. 57.21, 30, 44, 52; *id.*, c. 58.6, 9/1-4, 56, 67; *id.*, c. 59.17-18, 39; *id.*, c. 60.6, 12-15, 17-30, 32-37, 40-41; *id.*, c. 61.1, 3-7, 10-14, 17-19, 21-22, 24, 26, 28, 31, 33-38, 41-43, 45-49; *id.*, c. 62.1-8; *id.*, c. 63.1; *id.*, c. 78.3-4, 6-9, 11, 14; *id.*, c. 84.2, 10; *ACS*, mazo 425, fols. 53r-54r, 96r-98r, 178r-80v, 272r-7v, 280r-4r, 315r).

15.6.2. Referentes a outros mosteiros da cidade, en Bonaval temos de 1500 e 1503 (*AHUS*, 674, fols. 152r-7v); en San Bieito do Campo de 1502, 1503, 1504 e 1516 (Fernández de Viana, 1995, 134-44); en Belvís de 1501, 1508, 1509, 1522 (7), 1528, 1534, 1540 (2), etc. (*AHUS*, *Belvís*, Pergameos, 14, 16-17, 19-20, 22-31, 38-39); en San Paio de Antealtares de 1500, 1501, 1504 (18), 1506, 1510, 1512, 1520 (3), 1526, 1529 (4), etc. (*AHUS*, *San Martiño*, 465, fols. 113v, 118r, 119r, 121rv, 123rv, 127v, 129v, 145r, 148v-9r, 153r, 154v-5r, 155v, 156r, 157r, 159v, 160v, 163rv; *id.*, 847, fols. 51r-55r, 63r, 115rv, 127r-222r; *id.*, Col. Blanco Cicerón, *Documentos en papel*, 15 [fol. 533]; *ACS*, mazo 425, fols. 119r-20v; *AHN* 523.19; *AHD*, *San Martiño*, c. 61.18/3); en San Pedro de Fóra de 1502, 1507 e 1509 (*ACS*, mazo 425, fol. 231v; *AHD*, *San Martiño*, c. 60.38; *AHUS*, *San Martiño*, 465, fols. 31v); en Santa María a Nova de 1500 (2), 1508 (2) e 1524 (*AHD*, *San Martiño*, c. 44, fols. 208rv, 233v, 234rv; c. 45.1; *ACOu* 5844); en Santa Clara de 1502 (do arcebispo Afonso de Fonseca), 1523 e 1534 (*AHD*, *San Martiño*, 3; Castro, 1983, 60-61). Outros documentos de Santiago son de 1505, 1515 (da Audiencia), 1517 (Conxo), 1526 (Santa María de Lira) e 1529 (García Oro/Portela, 2003, núms. 28, 32-35).

15.6.3. Este uso progresivo do castelán pódese documentar noutros lugares da xeografía galega. Así, na provincia da Coruña temos en 1507 o testamento de Rodrigo Oso-

rio de Moscoso e dos condes de Altamira e en relación con estes condes numerosos documentos desde 1504 (García Oro/Portela, 2000b, 509-15, 599-613, 650-4, 672-96, 712-7, 720-828, 833-96, 951-91); en 1506 documento de Rui Noguerol no nome do conde de Andrade, en 1506 (2) do conde e en 1507 concordia deste conde co conde de Altamira (García Oro, 1994, 270-3, 273-4, 278-9); en 1506 da Audiencia de Galicia (*id.*, 274-7); en 1507 unha alianza entre as cidades da Coruña e Betanzos e o conde de Andrade (García Oro, 1977, 278-81; 1994, 285-7); en 1501, 1518 e 1520 da zona de Betanzos (Pardo de Guevara, 1986, 29-30; *CDH*, III, 134-5, 335-8); en 1520 (4), 1521, 1522 (2), 1523 (8), 1528, etc. cartas das cidades de Betanzos e A Coruña, algunhas dirixidas ó rei (García Oro, 1994, 315-7, 322-3, 329, 333, 343-4, 346-52, 396); en 1515 o testamento de Martín Sánchez das Mariñas (García Oro, 1986, 22); en 1518, 1519 (19 notas), 1520 (4 notas), 1521 e 1524 (3) de Bergondo (*AHD, San Martiño*, c. 54, fols. 178r-83v, 228r-63v; *AHN* 489.16; *AHUS*, 703, peza 17; *id.*, 1154, fols. 205r-6r); en 1518, 1525, 1528, etc. de Bribes (*AHN* 490.5-7); en 1530 de Caaveiro (Porta, 1986, 257-8); en 1501, 1506 (4), 1507, 1509 (2), 1510, 1511, 1516 (2) e 1522 de Cis (*AHD, San Martiño*, c. 59.12, fols. 1r-12v; *ACS*, mazo 425, fols. 113r-4v, 132r-6r); en 1523, 1530, 1534, 1544 e 1548 da Coruña (Barral, 1998, 456-67; García Oro/Portela, 1999, 176, 177-8; *id.*, 2000a, 165, 166-8); en 1506 de Dormea e en 1504 de Moraima (*AHUS, San Martiño*, 465, fols. 130bis, 156v); en 1512, 1518 e 1521 de Monfero (López Sangil, 2002, núms. 949, 951-2)⁶²; en 1501 (contén documento de 1476), 1502, 1503 (2), 1505, 1509, 1511 (2), 1513 (2), 1515, 1517, 1518, 1519, 1523, 1524, 1533, 1534, 1537, 1539 e 1561 de Muros (*Libro da Colexiata*, fols. 44v-52r, 53v-54v; *Luminaria*, fols. 30v-37r; *Mazo 1*, fols. 2rv, 4rv, 6rv; *Mazo 2*, fols. 1r-2r, 4v, 6r, 11rv, 13r, 14r, 19r-21r; *Papeis*, fols. 19r, 49r); en 1500, 1501, 1502, 1504, 1505, 1506?, 1508, 1509, 1510 (5), 1511 (4), 1515, 1519, 1521 e 1523 (10) de Sobrado (*AHN* 549.10, 554.13,17,22, 555.1-3,9,11-15,17-19, 22; *ARG*, núms. 441-55; García Oro/Portela, 2003, núms. 29-30); en 1516 (3), 1520 (2), 1521 e 1530 de Toques (*AHUS*, 1154, fols. 169r-71v; *AHD, San Martiño*, c. 60.[51]; c. 62.10) e un de Toledo de 1511 (*AHN* 554.11).

15.6.4. Con referencia a nobres e ás súas disputas co arcebispado vemos como se presenta en Valladolid en 1512 un documento no nome do arcebispo de Santiago, en 1514 (3) un documento do procurador do conde de Andrade, coa resposta do procurador do arcebispo e a réplica do conde, e despois preséntanse documentos en 1527 (2), 1528 (2), 1529, 1531 (3) e posteriores (García Oro/Nóvoa Gómez, 2000, 82-120). Hai outro en castelán de 1512 (*id.*, 153-4) e de D. Fernando de Andrade e outros nobres pódense citar documentos de 1511, 1515, 1516 (2), 1517 (2), 1520 (2), 1521 (bastantes), 1525, 1528, 1529, 1530 (2), 1537 (3) (un deles o testamento de Ares Pardo das Mariñas e un codicilo), 1538 (2), 1540, etc., moitos do conde dirixidos ó rei ou a personaxes foráneos

⁶² Hai outros documentos de 1500, 1506, 1509, 1511, etc. que poden estar en castelán, pero López Sangil, 2002, núms. 935, 940, 945, 948, non indica a lingua. Cf. notas 14, 32 e 59.

ou estando el fóra de Galicia (Vaamonde Lores, 1915, 193-200, 202, 233-5, 244-50, 287-8, etc.; *íd.*, 1916, 183-4, 203-11, 230-8, 254-61, 286-90, 291-3; García Oro, 1994, 296, 306-8, 312, 314-5, 318, 329, 334-40, 341, 354-5, 398, 403-4, 409-17, etc.); en 1515 resposta dos procuradores de Galicia ó rei (García Oro, 1977, 282-3); en 1518 (e traslado en 1524) a sentenza de morte contra Pedro de Soutomaior e outros (*CDH*, I, 125-33); en 1520 carta da condesa de Lemos ó Emperador, no mesmo ano dos cabaleiros de Galicia, en 1522 de Diego Sarmiento, rexedor da Coruña, estando en Valladolid, ou en 1527 de Teresa de Andrade, filla do conde, feita nesta mesma cidade (García Oro, 1994, 324-8, 344-5, 392-4), e en 1523 o testamento de D. García Sarmiento e Meira, señor de Sobroso e Salvaterra (Domínguez Rodríguez, 1997, 204-14).

15.6.5. En Lugo hainos de 1509 (2), 1512 (2), 1513, 1514 (2), 1519, 1521, 1525, 1528, 1530, 1533 e posteriores (*CDH*, III, 222-4; *AHN* 1338.11,14-15,18-21, 1339.3-5,7, etc.); en Santa María a Nova de 1513 e 1515 (*AHN* 1125.12, 1324bis24); en Cervo un de 1527 (García Oro-Romaní, 1989, 247-9); en Chantada de 1510 (8), 1511, 1512 (2), 1513 (2), 1515 (2), 1516 (4), 1518 (5), 1519 (3), 1520 (2), 1523, 1524 (2), 1525, 1526, 1527 (4), 1528 (2), etc. (*AHN* 1079.15,17-22,24, 1080.1,3-20, 1081.3-15); en Ferreira de Pallares de 1502, 1529 e 1544 (Rey Caiña, 1993, núms. 648, 663, 674); en Ferreira de Pantón de 1528 (Fernández de Viana, 1994, 287-8); en Meira de 1505, 1508, 1509, 1510, 1511, 1514 e 1521 (Mariño Veiras, 1983, 193, 225, 231-2, 349, 350, 381, 423; *AHN* 1182.21; *ARG*, nº 63); en Mondoñedo aparece en 1506 unha carta do bispo Diego de Muros ó seu irmán (*HIS*, VIII, 6-7), sínodos de 1502, 1522, 1534, 1541 e 1547 (García, 1981, 43-87) e outros documentos de 1500, 1501, 1503, 1508, 1509, 1511 (2), 1516, 1522, 1523 e 1525 (*AHN* 1196.19-21; Cal Pardo, 1990, 92, 611-5); en San Vicenzo de Monforte de 1500 (4), 1503 (4), 1508, 1509 (3), 1512 (2), 1513 (6), 1514 (3), 1515 (3), 1516, 1517 (2), 1518 (2), 1520, 1521, etc. ata 1534 (*AHN* 1210.10-13,19-20, 1211.2-3, 11,13,16, 1212.1-2,5-15,19-20, 1213.2-4bis,6-18); en Penamaior (só dispoño dunha carpeta) de 1523 (2), 1525 (4), 1526 (3), 1527, 1528 (3), 1532 e 1539 (*AHN* 1237.5-18; os núms. 3 e 4, de 1515 e 1522 respectivamente, resultan ilexibles na fotocopia); en Pombeiro de 1508, 1510, 1511 (*AHPOu*, Pergameos, Pombeiro, núm. 39; *ACOu* 5581, 5614, que non citan Lucas/Lucas) e 1526 (Lucas/Lucas, 1996a, 354-5), ademais doutros de 1531 (2), 1536 e 1542 (*ACOu* 5894, 5897, 5942, 5977), que Leirós, 1951, atribúe falsamente a Santo Estevo de Ribas de Sil; en Samos de 1500 (3), 1502 (2), 1503 (8), 1504 (5), 1505 (15), 1506 (22), 1507 (35), 1508 (17), 1509 (28), 1510 (20), 1511 (14), 1512 (37), 1513 (3), 1514 (9), 1515 (7), 1516 (6), 1517 (8), 1518 (10), 1519 (6), 1520 (4), 1521 (5), 1522, 1523 (6), 1524 (8), 1526 (2), 1527 (8), 1528 (5), 1529 (4), 1530 (2), 1531 (7), 1532 (2), 1533 (5), 1534 (4), 1536 (7), 1537 (4), etc. (*AHN* 1301.2, 1302.8-10bis,18, 1303.1-20, 1304.1-5,7-22, 1305.1-21, 1306.1-20, 1307.1-21, 1308.1-20, 1309.1-19, 1310.1-21, 1311.1-18, 1312.1-20, 1313.1-21, 1314.1-3,5-13,16-20, 1315.1-23, 1316.1-9, 11-20, 1317.1-15,17-22, 1318.1-18, 1319.1-2), moitos deles con palabras ou frases en galego; en Sarria de 1502 e 1510 do conde de Lemos e 1527 da condesa (López Arias,

1996, 121-2, 124-5, 131-2) e outros de 1508, 1509, 1512, 1514 (é prior do mosteiro o licenciado frei Álvaro de Tojeros, “bachiller”), 1521 (2), 1524, 1525 e 1526 (2) (*id.*, 122-4, 125-31); en Torbeo de 1504, 1516, 1522, 1526, 1528, 1529, 1530 e 1532 (*AHN* 1324.6,8,10-15); en Vilanova de Lourenzá de 1505 e de 1510 en diante (*AHN* 1120.4, *AHN*, Códices, 181B, fols. 32 a 68); en Vilardonas un inventario sen data e visitacións de 1501 e 1503 (Novo Cazón, 1986, núms. 203, 206-7); en Vilourente de 1516 e 1522 (Graña, 1990, 460-4); en Viveiro moitos a partir de 1518 procedentes de Castela (García Oro/Romaní, 1989, 103 e ss.) e dos Franciscanos de 1524 (2) e 1538 (Castro, 1989, 572-85). Tamén en 1504 o conde de Lemos dá unhas ordenanzas ás súas terras (*CDH*, I, 97-100), en 1507 hai un concerto do conde de Lemos co conde de Caserta (García Oro, 1994, 277-8) e en 1515 e 1523 documentos do pazo de Ludeiro (Cabana Outeiro, 2003d, 49-52).

15.6.6. Na cidade de Ourense témo-los sínodos de 1501, 1509, 1510, etc. (García, 1981, 141-256) e documentos de 1500 (4), 1502 (3), 1503 (7), 1504 (3), 1505 (4), 1506 (2), 1509, 1510 (3), 1511 (3), 1512, 1515 (2), 1516, 1517, 1520, 1521 (5), 1522 (4), 1523 (6), 1524, 1525, 1526, 1527, 1528 (3), 1529, 1530 (3), 1531, 1532 (2), 1533, 1535, 1536 (3), 1539 (5), 1542, 1544, 1548 (2), etc. (*ACOu*, *Fábrica* II, 635-7, 641, 644; *Clérigos de Coro*, 5, 108, 124; *Fábrica e Capelas* I, 14, 59-60, 63-64; *Bispo e Dignidades*, 23, 83r-84r; *Escrituras* I, 38; III, 7-9, 11, 14, 20, 27-28; IV, 2; VII, 61r-62r; XI, 83r-89v, 106-7; XV, 14, 29, 37, 38; XVII, 22; XVIII, 32; XIX, 76, 480-1, 487; XX, 53, 84, 119, 120, 273, 274-8, 281; XXII, 184; XXIII, 2, 3, 142; XXIV, 240; *DACO*, 1917, 464-8; *DACO*, 1923, 6-11, 14-23, 23-53, 54; Ramón/Duro Peña, 1967, 553-4; Martínez Sueiro, 1911, 155-7; Seca, 1929, 417-8); en 1516 (en traslado de 1577) o testamento de D. “Donís” de Portugal, fillo do duque de Braganza (*CDH*, I, 165-76). Noutros lugares da provincia, en Allariz un de 1514 (Rodríguez Núñez, 1993c, 357-9); en Asadur un de 1523 e seguramente outros de 1522, 1523 e 1542 que se citan sumariados (Duro Peña, 1973b, 351-3); en Celanova de 1500 (14), 1501, 1502 (8), 1503 (9), 1504 (3), 1505, 1506 (4), 1507 (3), 1508 (4), 1509 (5), 1510 (4), 1511 (3), 1512 (6), 1513 (2), 1514 (4), 1515 (3), 1516, 1517 (2), 1518 (4), 1519 (5), 1520 (6), 1521 (2), 1522 (9), 1523 (7), 1524 (3), 1525 (4), 1526 (3), 1527, 1528 (6), 1529, etc. (Vaquero Díaz, 2004, 956.xxxvii-xlv, 961, 963, 965, 967-8, *ACOu* 5431, 5442-4, 5447-50, 5458, 5466, 5469-70, 5472-3, 5477-8, 5480-1, 5485, 5492, 5495, 5515, 5522, 5524, 5531, 5533, 5550, 5561, 5569, 5573, 5578, 5590, 5592, 5603-6, 5609, 5630, 5632, 5636, 5639, 5645, 5654, 5656, 5659, 5668-70, 5677, 5680, 5687, 5698-5700, 5703, 5708, 5712, 5721, 5738, 5745, 5755, 5757-9, 5763, 5766, 5768, 5770-1, 5773-5, 5779-81, 5784, 5792, 5797, 5799, 5802-6, 5808-9, 5812, 5814-20, 5836, 5842, 5847, 5849, 5852, 5855, 5858-60, 5865, 5867, 5871, 5874-5, 5877-8, 5882, 5885; Ferro, 1967, I, 214); en San Martiño da Cova de 1501, 1517 (3) e 1524 (*AHN* 1066.4,10-13); en Melón de 1502, 1503 (2), 1506 (2), 1507, 1508 (5), 1510, 1512, 1521, 1522, 1525, 1528 (2), 1538, etc. (*AHN* 1479.19; *ACOu* 5454, 5471, 5475, 5523, 5542, 5563, 5572, 5574-6, 5588, 5633, 5664, 5788,

5813, 5848, 5880, 5883, 5948); en Montederramo de 1503 (do meiriño e rexedor de Allariz), 1512, 1516, 1517, 1519, 1520, 1526, 1528, 1531, etc. (núms. 1810, 1845, 1849, 1851-54, 1856-7); en Santa Comba de Naves de 1500, 1503, 1504, 1507, 1511, 1513, 1515, 1520, 1522, 1523 (4), 1528, etc. (*ACOu* 5421, 5479, 5489, 5566, 5652, 5691, 5709, 5778, 5810, 5821-4, 5876); en Oseira varios de 1502, 1503, 1506, 1508, 1514, 1515, 1516, 1517, 1519, etc. (*ACOu* 5452, 5460, 5544, 5711, 5715, 5727-8, 5736, 5740-1, 5749, 5751, 5754, 5764, etc.; *AHN*, carpetas 1557, 1558; Cid, 1921, 304-7); en San Pedro de Rochas de 1501, 1517, 1525, 1532, 1533 (2), 1535, 1536 e 1539 (*ACOu* 5358, 5427, 5857, 5921-2, 5933, 5939, 5955); en San Clodio do Ribeiro de 1520, 1521 (2), 1524 (2), 1525, 1530, 1531 (3), 1532, 1533 (2), 1535 (2), etc. (*ACOu* 5776, 5886-7, 5796, 5834, 5837, 5850, 5887, 5892, 5899, 5915, 5919, 5923, 5930, 5935); en Santa Cristina de Ribas de Sil de 1534 (Fernández Suárez, 1974, núm. 139); en Santo Estevo de Ribas de Sil de 1509 (4), 1510, 1512, 1513 (2), 1514, 1515 (2), 1516, 1519, 1520, 1521 (2), 1523, 1524 (2), 1525 (3), 1528, 1529, 1530, 1531 (3), 1533 (3), 1534, etc. (*ACOu* 5595, 5608, 5610-1, 5618, 5675, 5685, 5694, 5707, 5716, 5719, 5734, 5746, 5769, 5782, 5791, 5798, 5825, 5835, 5853-4, 5879, 5886, 5893, 5906-7, 5917, 5920, 5924, etc.; *AHPou* 46-49); en Sobrado de Trives de 1512 (Martínez Sáez, 1989, núm. 409) e outros⁶³; en Vilaza de 1523 (Duro Peña, 1986, 448-53); en Xunqueira de Ambía de 1500, 1521, 1529, 1535. etc. (*ACOu*, *X. de A.*, núms. 77, 85-87); en Xunqueira de Espadañedo de 1511 (2), 1513, 1514, 1522, 1524 (7), 1526, 1530, 1531 (2), 1532, etc. (Pereira Ferreiro, 1979, núms. 95-96, 99, 101, 105-18; comprobei os de *ACOu* 5650-1, 5681, 5702, 5807, 5829-33, 5891, 5900-1, 5914, etc.). Engadamos en 1505 o segundo testamento do conde de Monterrei feito en Zamora e un traslado del (*CDGH*, 324-47; Vázquez López, 1997, 255-75); en 1500 unha carta dunha filla do conde feita en Valladolid, (García Oro, 1994, 263-4) e en relación con Ribadavia cartas procedentes de Castela de 1501 e 1503 (Fernández Suárez, 2002, 563-71); en 1508 o testamento de Juan Pimentel, señor de Viana e de Pobra de Seabra, feito en Benavente; no mesmo ano un documento de Juana de Castro, muller do anterior e nai da condesa de Ribadavia, feito en Valdeorras; en 1519 o testamento de María Pimentel de Castro, condesa de Ribadavia, tamén feito en Valdeorras (Fernández Suárez, 2002, 571-87) e un documento de Francisco de Zúñiga feito en Madrid en 1510 (Vázquez López, 1997, 278-85).

15.6.7. Na cidade de Pontevedra hai un documento de 1517 (“Documentos”, 1951, 143-5); en Santa Clara de 1520 (2) e 1524 (*AHN* 1857.7-9) e no Tombo do Hospital de Santa María do Camiño de 1501 (2), 1507, 1522, 1525 e posteriores (Comesaña, 1995, núms. 28-29, 39, 43-44, 46-51). Noutros lugares da provincia, en Aciveiro de 1513, 1534 e posteriores (Vaquero Díaz, 1999, núms. 9-10, etc.); en Carboeiro de 1503, 1520 e 1527 (*AHUS*, *San Martiño*, 465, fol. 116r; *ACS*, mazo 425, fols. 70r-71v, 260r-5r); en

⁶³ Martínez Sáez, 1989, núms. 383-4, 397, 399-400, 405, 407-8, di que están en castelán documentos de 1502, 1503, 1508, 1509 (3), 1511 e 1512, pero non os transcribe por estaren mal conservados. É probable que moitos deles sexan híbridos.

Oia de 1502 (6), 1503 (6), 1504 (2) e 1505 (2) (*AHN* 1850.5-9,11-17,19-22); en Poio de 1503, 1507, 1510, 1511, 1516, 1519 e 1532 (*AHN* 1872.12-13,15-17); en Tui de 1502, 1505, 1506 e 1507 (2) (Galindo Romeo, 1923, núm. XXVIII; Vila-Botanes, 2001, 313-6), así como sínodos de 1526, 1528, 1529 e 1530 (García, 1981, 391-538); en Vilagarcía en 1508 un foro do mosteiro de San Martiño ó señor de Vilagarcía, así como outro documento de 1534 (Bouza, 1965, 111-31). Tamén hai cartas de Diego de Muros III, bispo de Tui ou xa de Oviedo, dirixidas ó Consejo Real, ó rei, etc., moitas escritas fóra de Galicia, de 1506, 1510, 1512, 1513, 1514, 1515, 1516, 1517, etc. (García Oro, 1975 ou 1976, 115-35, 139-42).

15.6.8. Outra particularidade destacable é que, en confirmacións ou ampliacións de contratos feitas no XVI de documentos galegos anteriores, xa se utiliza como norma o castelán. Citarei só uns exemplos: en documentos de Lugo escríbese en 1506 en castelán a confirmación dun documento en galego de 1495, en 1526 e 1527 hai acrecentos a un documento de 1472, en 1517 a un híbrido de 1510 e en 1541 a outro en galego de 1488 (*AHN* 1337.15, 1336.14, 1338.12, 21); en Santa María a Nova nun en galego de 1484 hai un engadido de 1510 en castelán (*AHN* 1125.9); un de Castro de Rei de 1498 ten no dorso un documento en castelán de 1549 (Duro Peña, 1972b, 44-45); en Ferreira de Pallares a un de 1482 engádese algo en castelán en 1529 e a outro do mesmo ano algo en galego en 1501 e en castelán en 1586 (Rey Caiña, 1993, núms. 648, 650); un de Oia de 1493 leva unha nota de 1540 en castelán (*AHN* 1849.11); en Samos pónense notas en castelán en 1508 nun documento de 1468, en 1511 en documentos de 1480, 1488 e 1499 e en 1520 en documento de 1488 (*AHN* 1294.12, 1298.5, 1300.11-12,15, 1302.7), etc.

16. O paso ó castelán leva consigo a castelanización paulatina dos nomes, apelidos e topónimos, por máis que debemos ter en conta que esta castelanización se viña facendo desde o propio século XIII, que nela participaban os propios reis e que, ás veces se facía de maneira disparatada, como nunha carta de Henrique II a Pedro Ruiz Sarmiento, adiantado maior de Galicia, confirmada por Xoán I en 1379, onde se escribe “Rocos” por “Roucos” (González Pérez, 1983, 122). Esta castelanización lévana a cabo primeiramente os que mandan cartas en castelán desde fóra de Galicia, despois continúa os foráneos establecidos en Galicia e máis tarde os propios galegos. Só para indicar unhas mostras citarei unha carta de 1381 (nun traslado en galego de 1448) de D. Pedro, “conde de Trastamara, de Lemos et de Sarria, del Bollo et de Uiana et señor de Monforte” (Lucas/Lucas, 1996a, 101); outra de Pedro Ruys Sarmiento, adiantado maior, feita en “Puerto Marín” en 1372 (Portela/García Oro, 1997, núm. 720); unha de Sobrado de Trives de 1440 que empeza “En Lamaluenga, que es en tierra del Bolo”, aínda que máis abaixo di “Lamalonga” (Martínez Sáez, 1989, núm. 277); unha carta do arcebispo de Santiago feita nada menos que en “Redondiela” en [¿1385?] (González Balasch, 1987a, núm. 364) ou un híbrido de Bergondo de 1503 coa forma inventada “Verguendo” (*AHUS*, 466, fol. 42r). Pero tamén hai moitos casos de documentos escritos en castelán

que conservan o topónimo en galego, como nun de Celanova de 1498 que empeza “En la villa de Salvaterra” (Vaquero Díaz, 2004, núm. 946).

17. A substitución dunha lingua pola outra estivo repleta de problemas e deu lugar a un conflito lingüístico durante varias décadas, nas que abunda o bilingüismo e o hibridismo na documentación. A época máis trágica témola no reinado dos Reis Católicos (cf. § 3.3.1), cando penetra máis xente foránea na nosa terra e os notarios teñen que examinarse en castelán. Entón desenvólvese o proceso de inversión, que leva á desaparición do galego da escrita, pasando primeiramente por unha época de interferencia entre as dúas linguas. Lembrémo-lo que ocorre modernamente e comprenderémo-la situación á que se chegou na Idade Media. Hoxe, cando un galegofalante que non domina ben o castelán se quere expresar nesta lingua, comete moitos erros e inza a lingua allea de galeguismos. En sentido inverso, cando un galego castelanfalante (pois xa hai galegos que son monolingües nesta lingua) se quere expresar en galego, écheo de castelanismos ou inventa formas inexistentes. Algo semellante ocorreu ó final da época medieval, en que alternan as dúas linguas na escrita e se produce un feito paralelo ó que acontecera no século XIII coas interferencias entre o latín e o romance emerxente.

17.1. En textos do XV e comezos do XVI podemos atopar toda clase de combinacións, algunhas delas coñecidas xa de maneira esporádica no XIII ou no XIV. Hai notarios e escribas que aínda dominan ben a lingua e escriben nun galego bastante correcto, pero outros teñen dificultades. Así, por unha banda, cada vez con maior frecuencia, achámola presenza de castelanismos nos textos galegos, porque os escribas coñecen, máis ou menos, o castelán e introducen de cando en vez algunhas palabras ou frases nesta lingua nos seus textos ou porque se trata de documentos non orixinais, transmitidos por copias feitas nunha época en que xa dominaba o uso do castelán na escrita. Por outra, hai escribas e notarios que se queren instalar no castelán e se esforzan por utilizalo, sen chegaren a dominalo, razón pola cal aparecen nos seus textos palabras e frases en galego. Ademais, chega a darse o caso de que algúns escribas e notarios non son capaces de separa-las dúas linguas e o resultado é a existencia moi frecuente de documentos que presentan unha forma híbrida, coa mestura dos dous idiomas. Outras veces a combinación realízase poñendo unha parte do documento en galego e a outra en castelán. Un caso ben pintoresco témolo no manuscrito da *Crónica Xeral de 1404* conservado na *Hispanic Society of America* (ms. B. 2278), o coñecido como manuscrito *Vindel*, no que o escriba comezou por facer unha tradución ó castelán, con moitos erros e formas hipercharacterizadas, e despois de bastantes folios cansouse desta tentativa e seguiu copian-do o texto da Crónica en galego (Pérez Pascual, 1991; Lorenzo, 1993a; 2000). Vexamos sucintamente as distintas combinacións.

17.2. *Textos en galego con castelanismos*. Son numerosos e sería unha ousadía querer indicalos todos, polo que me limitarei a mostrar bastantes exemplos de toda a xeografía galega. En Santiago, nas *Actas Capitulares* da catedral hainos, entre outros, de

1467 (2), 1474 (6), 1476 (5), 1477, 1478, 1479 (2), 1480 (2) e 1481 (Vázquez Bertomeu, 1996, Apéndice, fols. 21r, 27v, 149r, 153v, 156r, 162r, 167v-8r, 193r, 194r, 195rv, 199v, 221r, 238r, 254v, 255v, 278r, 281r). En San Paio de Antealtares temos un de 1488, cunha concordia entre o mosteiro de San Paio e o representante do conde de Altamira (*AHUS*, Col. Blanco Cicerón, 64); outro de 1491, cun poder de Afonso Yanes d'España a favor da súa muller, no que o notario apostólico Fernán Suárez escribe no mesmo ano outro documento en castelán (*A-81*, núm. 75, fol. 1088 e 1089), e tamén de 1464 (trasladado en 1483), 1466 (trasladado en 1496?), 1478, 1480, 1481 (2, un trasladado en 1496 e outro máis tarde), 1483 (22), 1484 (2, copias), 1485 (copia), 1487, 1489 (3, copias), 1490, 1494, 1496, 1500 e 1505 (2) (*AHUS*, 674, fols. 52rv, 55r-56v, 57r-58r; *id.*, 897, fols. 15v, 16r, 20r, 25r, 27v, 37r, 65v, 79v, 81r, 99v, 113v, 116bisv, 129r, 142v, 144r, 145r, 147v, 148v, 149v-51r, 156v, 158v, 176r, 232r-8v, 242r-4v [ou 236-7], 289r-90r [ou 256]; 1154, fols. 107r-17r; *id.*, Col. Blanco Cicerón, 91, 94; Justo/Lucas, 1991, 513-4; *AHD*, *San Martiño*, c. 58.66,77; c. 86.19/2,28/2-3; *ACS*, mazo 425, fols. 121r-3r) e referentes a Noia de 1526 (2) e 1529 (*AHUS*, *Arquivos Familiares*, c. 1, núms. 23, 25). En San Bieito do Campo de 1475 e 1480 (Fernández de Viana, 1995, 119-20, 126-9). No mosteiro de Belvís documentos de 1486, 1493 e 1497 (*ACB*, mazo 22.1, 47.9; *AHUS*, *Belvís*, Pergameos, 50/3) e no de Bonaval de 1422 (en traslado de 1500) e 1503 (*AHUS*, 674, fols. 152r-7v; *AHD*, *San Martino*, c. 48.27). No de San Martiño de 1404, 1421 (3), 1423, 1424, 1425, 1430, 1432, 1434, 1442, 1462, 1465, 1467, 1476, 1485, 1486, 1487, 1489 (2), 1490, 1493 (3), 1494 (26), 1495 (23), 1496 (73), 1497 (19), 1498 (3), 1499 (4), 1501 (2), 1503 (6), 1505, 1508 e 1512, moitos deles copiados posteriormente (*ACS*, mazo 425, fols. 85r, 177rv, 188r; *AHD*, *San Martiño*, c. 9, fol. 88r; c. 58.9/13,23,29,58,75; c. 60.36; 61.3; c. 84.13/3-4,6,8,14-16,18-22; c. 88/7, fols. 29v, 30rv, 31v-32v, 32v-33r, 36v-37r, 38rv, 40v, 42rv, 43v-44r, 47v-48r, 49r, 50rv, 51v-52v, 53v-54r, 55rv, 58rv, 59v, 61v-62r, 63v-64v, 66r, 66v-67r, 68v-69r, 70r, 74r, 74v, 79v-80r, 80r-81r, 81v-82r, 104r, 104v, 106r-9r, 109v-10v, 111rv, 111v-2v, 113rv, 114r-6r, 117r-8r, 119rv; *AHUS*, Col. Blanco Cicerón, *Documentos en papel*, 15[fols. 1-2,15-22,24-27],17; *AHUS*, *San Martiño*, 465, fols. 35rv, 104r, 105v-6r, 107rv, 108r, 140r, 141v, 142v-3r, 168r-9v, 171v-3r, 182r-6v, 189v-90v, 194r-203v, 215r-7v, 225v-6v, 229v-30v, 255v-6v, 258v-9v, 266r-8v; *id.*, 466, fols. 1v-7v, 9r, 9v-11v, 12rv, 13v-14r, 14v-16v, 19r, 19v-20r, 20v-21r, 39rv, 40rv, 46r-47r; *id.*, 897, fols. 199r-200r, 217r-20r, 240rv [ou 235], 245r-6r [ou 238], 270rv [ou 252], 275r-86v [ou 255]; 1154, fols. 142r-4r). En San Pedro de Fóra de 1470 (é copia), 1472, 1473 (2), 1483, 1484 (3), 1485, 1486, 1488, 1490 (é copia) e 1492 (*AHD*, *San Martiño*, c. 9, fols. 22r-24r, 34v-35r, 78rv, 122r-3r, 125r-6v; c. 57.19; c. 58.62,84,89-90; c. 86.6,28/2; *AHUS*, *San Martiño*, 465, fols. 180v-2r).

17.2.1. Noutros lugares da provincia da Coruña temos no mosteiro de Bribes de 1497 e 1498 (*AHD*, *San Martino*, c. 54, fols. 470r-1v); no de Caaveiro un de 1495 e outro de 1502 (Fernández de Viana/González Balasch, 2002, 403-4, 406-7); no de Ber-

gondo de 1503 (*AHUS*, 466, fol. 40r); no de Cis de 1472, 1474 (é copia), 1481 (é copia e contén carta dos Reis Católicos e do abade en castelán), 1482, 1488 e 1502 (*ACS*, mazo 425, fols. 88r-89r, 134r-6r; *AHD*, *San Martiño*, c. 54. fols. 26r-27r, 60rv, 86r-89v; c. 60.31; Lucas, 2004, 723); no de Monfero un de 1501 (López Sangil, 2002, 936); en Montefaro de 1500, 1504, 1506 (2) e 1512 (2, un con partes híbridas) (*AHN* 511.13-14; Souto Cabo, 1998, 219-25); en Muros un de 1490 (*Libro da Colexiata*, fol. 32v) e un traslado dun documento de 1479 (*Papeis*, fol. 74r); en Muxía un de 1493 (*CDH*, IV, 73-76); no mosteiro de Soandres un de 1470 (copia) (*AHUS*, 897, fol. 272rv [ou 253]); no de Sobrado de 1488, 1489 e 1500 (Martínez Salazar, 1911, 159-61; *AHN* 553.20, 554.15) e no de Toques de 1493 e 1496 (*AHD*, *San Martiño*, c. 58.76,78).

17.2.2. En Lugo nos referentes á catedral hainos de 1440, 1479 (2), 1480, 1482 (7), 1483 (2), 1484, 1485, 1486 (3), 1487, 1488, 1490 (2), 1491 (4), 1492, 1495 (3), 1496 e 1499 (2) (Portela, 1998, 202-2, 477-8, 483-4, 501-3, 523-32, 536-8, 547-8, 558-60, 564-6, 572-5, 578, 582-5, 604-6; *AHN* 1337.4-13, 15, 1338.6) e en mosteiros no de Castro de Rei de 1482 e 1491 (Duro Peña, 1972b, 40-41, 43-44); no de Chantada de 1492 (3), 1494, 1499 (2), 1504, 1506 e 1510 (3) (*AHN* 1078.5-7,10,17-18, 1079.4,7,13, 16,23), en ocasións con formas estrañas como “mandamos a lo notario”, “çynquo días andados *delo* mes de *yanero*” en 1499 (*AHN* 1078.16); en San Martiño da Cova de 1414 e 1479 (*AHN* 1065.6,14); no de Ferreira de Pallares de 1463 (en traslado sen ano escrito en castelán con galeguismos), 1509 e 1514 (Rey Caña, 1993, núms. 640, 667, 670); no de Ferreira de Pantón varios de finais do XV e do XVI (cf. § 14.2), en Meira, por exemplo, de 1488 (Mariño Veiras, 1983, 226); na catedral de Mondoñedo de 1456, 1473, 1483 e 1485 (2), un deles cunha carta do oidor da Audiencia en castelán (Cal Pardo, 1999, 318-24, 404, 417-8, 421-3; Mayán, 1960, 105-6); en Monforte de 1488, 1515, etc. (*AHN* 1209.1, 1212.17); no de Pedroso un de 1506 (Cal Pardo, 1984, 311-3); en Órrea de 1487, 1490, 1491, 1492, 1493 (3) e 1494 (Cal Pardo, 1985, 69-79); en Pombeiro de 1506, 1509 e 1512 (Lucas/Lucas, 1996a, 352-4); en Torbeo de 1494 e 1495 (*AHN* 1324.4-5); en Vilanova de Lourenzá de 1481, 1484, 1492 e 1495 (*AHN* 1117.12, 1119.17, 1120.7, 19); en Vilaronas de 1496 e noutros (Novo Cazón, 1985, 156-7; 1986, núm. 192) e en relación con Viveiro de 1478, 1487 e 1488 (Cal Pardo, 1991, 217-9, 222-5). Ademais, hai un de 1492 co testamento de Diego de Lemos, moi castelanizado por estar nun traslado realizado posteriormente por notario de Chantada (Martínez Sueiro, 1915, 109-11, 121-8, 135-43), no pazo de Ludeiro (Lugo) un de 1502 (Cabana Outeiro, 2003d, 52-53) e nos Dominicos de Lugo escríbese en 1514 un en castelán con galeguismos que reproduce outro do mesmo ano en galego con castelanismos (*AHN* 1125.18).

17.2.3. Na catedral de Ourense, entre outros, de 1459 (castelanizado porque está trasladado en 1512), 1478, 1479, 1480, 1484, 1498, 1499, 1500, 1502, 1503, 1504, 1506, 1508 (2), 1511 (3), 1513 (5), 1514, 1516 (2), 1525 e en documentos de 1486 e 1487 que un notario saca das notas doutro en 1495 (*ACOu*, *Clérigos de Coro*, 2, 94, 110; *Escrituras* VII, 7, 8, 10, 13; XIV, 127-8; XVIII, 6, 8, 9, 11, 18; XIX, 372; XX, 1, 5, 63, 80, 87, 311;

Fábrica e Capelas I, 33, 34, 40-41, 49; *DACO*, 1923, 14; Leirós, 1953-1954, 60-61, 99-101), así como en *Padróns* de Ourense (cf. §§ 14.3, 17.9.4) de 1490 e 1496 (López Carreira, 1995, 170-7, 246-55; 1998a, 697-8) e textos de 1484 (14) e 1487 (Ferro Couselo, 1967, II, 160-1, 199, 201, 235-7, 365-9, 476-7). En mosteiros, no de Celanova de 1481, 1491 (6), 1493, 1494, 1496, 1497 (2), 1498, 1499 (2), 1500 (5), 1501 (2), 1502, 1504, 1505, 1506 (2), 1509 (2), 1518 e 1521 (Vaquero Díaz, 2004, núms. 724, 840-3, 845-7, 863, 892, 918, 924, 928, 950, 957-9, 962, 964, 966; *ACOu* 5415, 5428, 5432, 5445, 5493, 5516, 5521, 5532, 5597, 5600, 5760, 5795), así como de 1519 e 1520 (Ferro Couselo, 1967, I, 220-4), do mesmo notario que fai documentos híbridos (cf. § 17.8); en Melón de 1496 e 1497 (2) (*AHN* 1479.7-8; *Tombo de Fr. L. Pérez*, fol. 99r; Cambón, 1958, núm. 990); en Montederramo de 1465, 1484 (2) e 1499 (núms. 1688, 1767, 1768, 1807) e tamén en documentos escritos polo notario apostólico Rodrigo (ou Roí) Díiz de Neira de Jusao en 1494, 1495 (2), 1498 (5) e 1499 ou por Fernando Gonçalves Ougea en 1513 (núms. 1794-6, 1800-4, 1806, 1846); en Santa Comba de Naves de 1484, 1492, 1493 (2), 1494 e 1513 (*ACOu* 5099, 5266, 5302, 5304, 5306, 5697); en Oseira de 1492, 1495, 1500, 1502, 1503, 1504, 1506 e 1507 (2) (*ACOu* 5284, 5346, 5422, 5435, 5461, 5567; *AHN* 1556.15-16,18); en San Domingos de Ribadavia de 1494 (ten parte en galego con castellanismos e parte híbrida), 1503 (incluído en documento en castelán de 1522) e 1507 (2: un moi castellanizado e outro en traslado posterior en castelán) (Enríquez Paradela, 1987, 93-99); en Santa Cristina de Ribas de Sil de 1482 (Fernández Suárez, 1974, núm. 131); en San Clodio do Ribeiro de 1494, 1502, 1507, 1510, 1511, 1512 (3), 1513, 1514, 1515 (3), 1516 (3), 1517 (3) e 1532 (Lucas/Lucas, 1996b, 723; *ACOu* 5312, 5546, 5620, 5672, 5679, 5682, 5705, 5714, 5724-5, 5735, 5737, 5739, 5743, 5756; *ACOu* H.7; Ferro Couselo, 1967, I, 215-7, 227-8); en San Pedro de Rochas de 1497, 1500, 1501, 1504 (3), 1505 (3) e 1506 (*ACOu* 5370, 5412, 5427, 5486-7, 5494, 5507, 5509-10, 5518); en Samos de 1486, 1487, 1488 (4), 1489 (2), 1490 (2), 1493 e noutros (*AHN* 1300.6-7,10-12,16,19, 1301.3,4bis-5,7); en Sobrado de Trives de 1442 e 1477, de non seren malas lecturas (Martínez Sáez, 1989, núms. 281, 353); en Vilaza de 1489 (Duro Peña, 1986, 446-8) e en Xunqueira de Espadañedo de 1490 (3), 1491, 1492, 1493 (2, un en copia do XVII), 1494, 1496, 1505 (2), 1507 (8) e 1510 (*ACOu* 5218-20, 5252, 5272, 5303, 5321, 5355, 5512-3, 5553-60, 5623; Pereira Ferreiro, 1979, núms. 55-57, 59-61, 64, 68, 76-77, 80-87, 91).

17.2.4. En Pontevedra en 1439 o testamento de Tareixa Pérez, fundadora de Hospital “Corpo de Deus” (Armas Castro, 1992, 349-53), un de 1505 que traslada as ordenanzas e posturas antigas de Pontevedra de 1496, con numerosos castellanismos (Armas Castro, 1992, 382-8), e no Tombo do Hospital de Santa María do Camiño de 1487, 1489, 1492 (2), 1500 (2), 1502 e 1503 (2) (Comesaña, 1995, núms. 26, 31, 33, 35-38, 40, 45). Tamén no mosteiro de Armenteira un de 1488 que traslada un documento latino de 1271 (*AHN* 1762.6), no de Aciveiro de 1509 e 1511 (Vaquero Díaz, 1999, núms. 7-8), no de Carboeiro un de 1463 (*ACS*, mazo 425, fols. 68r-69r) e no de Poio de 1519 e 1529 (*AHN*

1872.18,21) e o foro dos lugares de Poio Pequeno de 1517 (“Documentos”, 1951, 145-9). Ademais, en Cangas un de 1493 (López Carreira, 1999, núm. 25), en Tui un de 1471 (Domínguez Fontela, 1922, 468-73), o testamento de Pai Gómez de Soutomaior de 1454 conservado nunha copia de finais do XVI (*CDGH*, 460-71), un de 1454 de Lope Sánchez de Ulloa (Vaamonde Lores, 1915, 10-11); un de 1474 en que fan as paces o arcebispo Afonso de Fonseca e Pedro Álvarez de Soutomaior, mariscal de Baiona e vizconde de Tui (García Oro, 1977, 253-5); unha copia do testamento deste conde de 1476 moi castelánizada (Lis Quibén, 1950, 131-5) e outra copia do traslado en 1504 doutro testamento do conde de 1486? (Simancas, Consejo Real, mazo 478, fols. 127r-31r).

17.2.5. A interferencia pode darse xa nos primeiros tempos, como ocorre nun documento de Mondoñedo de 1284 do meiriño maior de Galicia (Cal Pardo, 1999, 69-70); noutro do mosteiro da Colleira no que está o traslado dun documento de 1099 feito entre os séculos XIII-XIV cun galego moi contaminado de castelán (Cal Pardo, 1983, 93-97); en Ferreira de Pallares en documentos de 1266 e 1272 (este feito por notario de Palas de Rei) que mesturan galego e castelán (Rey Caíña, 1993, núms. 226, 249) e noutros de 1271 e 1272 en galego con palabras en castelán (Rey Caíña, 1993, núms. 241, 252); en Lugo en 1341, 1358 (do adiantado do rei en Galicia, feito en “Outero de Rey”) e 1363 (do pertegueiro maior de terra de Santiago) (Portela/García Oro, 1997, núms. 415, 622, 651); en Monfero nun de 1310 do adiantado maior (*AHN* 505.7); en Montederramo nun de 1331 (núm. 980); en Santa María de Ribeira dúas sentencias do alcalde maior de 1362 (Sáez Sánchez, 1944, 200-3)⁶⁴; en Samos nalgúns de finais do XIII (*AHN*, Carpeta 1247), especialmente nun de 1291 (*AHN* 1247.19). Un de Ferreira de Pallares en galego de 1278 empeza “In era de mjll e de trezientos e diez e vj años, iij días andados do mes de junio. Conoszuda cousa seia...” (Rey Caíña, 1993, núm. 298). Tampouco é infrecuente que moitos documentos comecen coa forma castelá “sepan”, que algúns empecen coa fórmula “Sepan quantos esta carta de fuero vieren”, ou parecidas, para continuar en galego, como un de 1484 de Santa a María a Nova de Lugo (*AHN* 1125.9), e que a finais do XIV e no XV teñan artigos e pronomes en castelán (como en 1382: *AHN* 1103.11). Ademais, moitas veces nos últimos tempos empezan coa data híbrida, despois poñen en castelán “Sepan quantos este contrabto de foro çensual vieren”, ou fórmulas parecidas, e logo continúan en galego, como en Santa María do Camiño de Pontevedra en 1500 ou 1502 (Comesaña, 1995, núms. 37-38). Un de San Pedro de Fóra de 1474 empeza “Ano do nasçemento do Noso Señor Ihesu Cristo de mjll et quatroçientos et setenta et quatro años, dies et syete días do mes de febrero. Sabian quantos este contrabto de aforamjento vieren como nós, don Afonso Mosqujra, abad do moesterio de Sant Pedro de Fóra dos muros da çibdad de Santiago” e despois continúa en galego (*AHD*, *San Martiño*, c. 57.10). De maneira semellante empezan unhas longas notas de 1496 (3) e outra de 1495 de San

⁶⁴ Sáez di que son de difícil lectura por estaren borrosos. Por iso non sei se os castelanismos están nos documentos ou se trata de interpretacións do editor.

Martiño que despois continúan en galego, algunhas con palabras en castelán (*AHD, San Martino*, c. 88/7, fols. 61v-62r, 71v-72v, 80rv). Lembremos que moitos dos documentos de San Pedro de Fóra copiados na c. 9 do *AHD* (§ 14.1) teñen a data en castelán.

17.3. *Textos en castelán con galeguismos*. De igual maneira que temos moitos documentos en galego que conteñen palabras ou frases en castelán, tamén é bastante coñecido o caso contrario, é dicir, que documentos escritos en castelán conteñan palabras ou frases en galego. Poderíamos indicar numerosísimos exemplos, pero limitareime a pór unha ampla mostra. En Santiago, nas *Actas Capitulares* da catedral hainos de 1466, 1468, 1476, 1479, 1481 e 1482 (Vázquez Bertomeu, 1996, Apéndice, fols. 192v, 250v, 288r, 293v-4r, 295v) e nas de 1489 e 1494; ademais, o *Libro do Subsidio* (de 1500), aínda que está escrito en castelán, conserva en galego o nome de numerosas freguesías e ten palabras en galego (Vázquez Bertomeu, 2003, 63-120); en San Paio de Antealtares de 1441, 1480, 1487, 1488, 1491, 1492, 1498 (é copia moi posterior), 1504 (8) e 1512 (*AHUS, San Martiño*, 465, fols. 35v-36v, 145r, 153r, 156r, 156v, 159v, 160v-1v; *id.*, 703, peza 5; *id.*, 847, fols. 43r e ss., 51r-55r; *ACS*, mazo 425, fols. 37, 206rv, 268rv; *AHD, San Martiño*, c. 86.28/4); en San Pedro de Fóra de 1487, 1488 (2), 1491, 1503 e 1506 (*ACS*, mazo 425, fols. 100r-1r, 210rv; *AHD, San Martiño*, c. 9, fols. 44v-45r, 103r-4v, 117r; c. 60.38); en San Martiño de 1494 (3), 1495 (14), 1496 (31), 1497 (24), 1498 (8), 1499 (24), 1500, 1501 (2), 1503 (2), 1504 (18), 1507, 1509, 1519, 1525 (2) e copias posteriores de 1491, 1494 e 1495 (*AHUS, San Martiño*, 465, fols. 30r-31r, 42v-43r, 86r-90r, 101r-3v, 104v-5v, 106v, 110v-3r, 132v-4r, 142v, 143r, 146r, 147r-8v, 149v-51r, 152v, 155v, 156v, 157rv, 158r-9r, 162r, 170v-1v, 186v-7v, 192v-4r, 203v-15r, 217v-25v, 226v-8r, 230v-4v, 236r-8v, 240v-3r, 244v-5r, 249v-50v, 251v-2r, 262r-4r, 265r-6r, 268v-72v, 273v-4v; *id.*, 466, fols. 7v, 14v, 17r, 17v-18r, 18rv, 19rv, 20rv, 24rv, 41r, 58r; *id.*, 674, fol. 24r, 25rv, 45rv, 73r-73v; *id.*, 703, peza 18; *id.*, 1154, fols. 156r-7r, 311r-3v; *ACS*, mazo 425, fols. 291r-2v; *AHD, San Martiño*, c. 9, fol. 89r; c. 54, fols. 10rv, 395rv, 396v-8r; c. 58.9/14,72,74; c. 84.13/1-2,9; c. 88/7, fols. 27rv, 28rv, 45r, 50v-51r, 53rv, 56r-57v, 59r, 60v-61v, 65v, 66r, 70v, 82rv, 103v, 104rv, 113v-4r, 120r, 120v); en Santa Clara hai un de 1505 e outro de 1523 con palabras e frases en galego no que o notario dá fe en galego con castelanismos e despois un engadido de 1534 en castelán con palabras en galego (*AHD, San Martiño*, c. 46.3; c. 47.1). No *AHUS* hainos de 1504, 1505 e 1414 (Col. Blanco Cicerón, 93-94, 150), un de 1495 (do licenciado frei Pedro de Aragón, administrador perpetuo do Hospital Vello), de 1498, 1499, 1516 (*A-75*, núms. 18, 68, fols. 77, 579-80; *A-76*, núms. 6, 57, fols. 95, 513-4) e 16 documentos procedentes de Ourense de 1516 (Justo/Lucas, 1991, 534-70). En Santiago tamén temos unha sentenza do alcalde maior do reino de 1405 (Rodríguez Núñez, 1993c, 334-5), en c. 1487 un preito de Dª Orraca de Moscoso coa igrexa de Santiago e en 1493 un documento con formas hipercaracterizadas como “maravedís vejos” (García Oro/Portela, 2000b, 639-645). Noutros lugares da provincia, en Bergondo hai dous de 1518 (*AHD, San Martiño*, c. 54, fols. 195r-215r); en Bribes un de 1502 con moito gale-

go (*AHD, San Martiño*, c. 54, fols. 321r-7v); en Cis de 1491 (*AHD, San Martiño*, c. 57.22); en Corcubiión de 1499 (Barreiro, 1995, 148-50); en Muros de 1511 e dous de 1518 (*Papeis*, fols. 77v-79r; *Mazo 2*, fols. 15rv, 17r-18r); en Sobrado de 1500, 1503, 1504 e 1507 (2) (*AHN* 554.13, 555.1,7-8) e en Toxos Outos de 1494 (*AHN* 557.8).

17.3.1. Na provincia de Lugo podemos citar na capital un de 1401 con moitos galeguismos, porque reproduce diferentes testemuños nos que mestura galego e castelán (Portela, 1998, 18-24) e de 1434, 1442 (2), 1443 (estes 3 do bispo feitos polo notario Pedro Sanches de la Cruña); despois de 1479 (2), 1480 (20), 1481 (3), 1482 (2), 1486 (5), 1487 (4), 1488 (2), 1489, 1490, 1493 (2) e 1494 do bispo Alfonso Enríquez, con poucas palabras en galego, e de 1497 do cabido (Portela, 1998, 180-1, 203-5, 206-8, entre as pp. 481-582, 585-6), así como de 1482 e 1497 (*AHN* 1337.14,16); nos Dominicos de 1506, 1512, 1514 e outro de 1522 con moita interferencia do galego, sobre todo na indicación dos lugares (*AHN* 1125.17-18bis). Noutros lugares, en San Salvador de Chantada de 1326 (do adiantado maior), 1510 (8), 1512, 1513 (2), 1515 (2), 1516 (2), 1518 (2), 1520 (2), 1524 (2), 1525, 1527 (4), 1528 (2) e 1537 (González Balasch, 1987b, 73-74; *AHN* 1079.15,17-22,24, 1080.3,5-8,11-12,14,17, 1081.1,2,4-6,9-14); en San Martiño da Cova de 1524 (*AHN* 1066.13); en Ferreira de Pallares nun engadido de 1512 a un documento galego de 1492, nun de 1505 recollido nun en galego con castelanismos de 1509 e nun de 1507 (Rey Caíña, 1993, núms. 658, 666-7⁶⁵); en Ferreira de Pantón un de 1526 (Fernández de Viana, 1994, 285-6); no pazo de Ludeiro (Lugo) un de 1523 (Cabana Outeiro, 2003d, 51-52); en Meira, entre outros, de 1492, 1505, 1506, 1512, 1514 e 1516 (Mariño Veiras, 1983, 192, 225, 227, 231, 346, 385; *ARG*, núm. 63); en Mondoñedo de 1454, 1462, 1468, 1469 (Tombo da catedral, fols. 227v-32v), 1479, 1485, 1486, 1491 (Cal Pardo, 1999, 310-1, 344-5, 376-9, 420-1, 423-4, 443-4; 1993, 803-4), 1500 e 1501 (2) (*AHN* 1196.15,17-18), así como nun Sínodo de 1462 en traslado de 1489 (Cal Pardo, 1999, 340-3; García, 1981, 36-39) e un documento feito en Santiago en 1488 que ten numerosos nomes de freguesías e mosteiros en galego (Cal Pardo, 1999, 426-39); en San Vicenzo de Monforte de 1499, 1506, 1511 (3), 1512 (3), 1515, 1516, 1517 e 1519 (*AHN* 1210.6, 1211.8,17-20, 1212.3-4,16,18, 1213.1,5); en Órrea de 1496 (Cal Pardo, 1985, 79-81); en Penamaior de 1523 (2) e 1526 (*AHN* 1237.8-9,12); en Samos de 1434, 1456 (2 feitos en Vilafranca polo notario Rodrigo Afonso de Samos), 1485 e 1492 (*AHN* 1269.10, 1285.12-13, 1299.20-22, 1301.6); en Sarria de 1509 (López Arias, 1996, 123-4); en Torbeo de 1504 (*AHN* 1324.6); en Vilanova de Lourenzá de 1492 (2), 1493 (5), 1494, 1495 (2) (*AHN* 1120.5,8-10,12-15,17-18) e 1510 (*AHN*, Códices, 181B, fol. 44); en Vilourente de 1500, 1501, 1505 e 1511 (Graña, 1990, 453-60); en relación con Viveiro de 1489 (Cal Pardo, 1991, 225-6) e en San Francisco

⁶⁵ Rey Caíña, 1993, non le o de 1507 (*AHN* 1106.7) por consideralo ilexible (núm. 666) nin o engadido de 1512 (núm. 658). En Pallares xa hai un de 1287 con algunha palabra en galego e outro de 1341 con galeguismos porque o traslada no mesmo ano un notario de Lugo que escribe en galego (Rey Caíña, 1993, núms. 338, 511).

de Viveiro un de 1538 en castelán que contén unha carta de 1503 bastante híbrida e unha ratificación dela de 1509 en castelán con galeguismos (Castro, 1989, 582-5).

17.3.2. En Ourense hainos de 1430, 1487 (3), 1488, 1489, 1491, 1494, 1499 (3), 1500, 1501, 1502, 1503 (3), 1504, 1506 (2), 1509 (2), 1512, 1515, 1521, 1522 (2), 1523 (3), 1528, 1530 (2) e 1539, este último aínda con palabras e frases en galego (Alonso, 1904, 278-80; *id.*, 1907, 111-2; *DACO*, 1917, 411-3; *DACO*, 1923, 17, 21-24; Ferro Couselo, 1967, II, 238-40; *ACOu*, *Clérigos de Coro*, 108; *Bispo e Dignidades*, 23, 83r-84r; *Escrituras* III, 20, 28; VII, 19, 62r-63v, 106; XI, 26-34, 67r-69v; XIX, 451, 480; XX, 84, 123, 126, 273, 274-8; XXI, 99; XXII, 184; XXIII, 3; *Fábrica e Capelas* I, 59, 60, 63, 64). En lugares da provincia, en Allariz un de 1482 nun traslado en castelán de 1514 (Rodríguez Núñez, 1993c, 357-9); en San Miguel de Bóveda de 1497 (*ACOu* 5374); en Celanova de 1490 (empeza coa data en galego), 1491 (en apeo feito no XVI), 1496, 1498 (15), 1499, 1500 (4), 1502 (3), 1503 (3), 1504, 1506, 1509, 1511, 1514, 1516, 1517, 1518, 1522 e 1525 (Vaquero Díaz, 2004, núms. 830, 852, 922, 933-43, 945, 948, 951-2, 955, 961, 965, 967-8; *ACOu* 5442, 5444, 5449, 5459, 5466, 5469, 5495, 5533, 5609, 5645, 5703, 5738, 5745, 5759, 5812, 5849); en Melón de 1502, 1503 (2), 1506 (2) e 1508 (5) (*ACOu* 5454, 5471, 5475, 5523, 5542, 5572, 5574-6, 5588); en Montederramo de 1465 (2), 1506, 1508 e 1527 (núms. 1689, 1690, 1822, 1827, 1855) e en dous de 1515 do abade Juan de Horuña, feitos por Alonso de la Vega, nos que se tenta escribir en castelán sen dominalo totalmente (núms. 1847, 1848); en Santa Comba de Naves de 1491, 1492, 1504, 1507, 1511, 1515, 1522 e aínda de 1543 (*ACOu* 5242, 5263, 5489, 5566, 5652, 5709, 5810, 5983); en Oseira de 1503, 1517 (4), 1521, 1523 (*ACOu* 5460, 5741, 5749, 5751, 5754, 5789, 5828) ou 1529, documento no que se escribe “testamjento”-xunto a “vinte” (*ACOu* 5884); en San Clodio do Ribeiro un de 1486, do conde de Ribadavia, adiantado maior no reino, con frases en galego (Lucas/Lucas, 1996b, 712-3), e outros de 1508, 1520, 1521 (2), 1524 (2), 1525, 1531 e 1532 (*ACOu* 5583, 5776, 5786, 5796, 5834, 5837, 5850, 5899; Ferro Couselo, 1967, I, 228); en San Pedro de Rochas de 1489 (incorpora carta dos Reis Católicos), 1519, 1520 e 1524 (Vázquez Núñez, 1903, 197-202; *ACOu* 5769, 5782, 5846); en Santo Estevo de Ribas de Sil de 1508, 1516, 1517 e 1528 (*ACOu* 5582, 5753, 5881; *AHN* 1563.7); en Sobrado de Trives de 1490 e 1512 (Martínez Sáez, 1989, núms. 367, 409); en Xunqueira de Espadañedo de 1511 (2), 1513, 1514 e 1424 (6) (*ACOu* 5650-1, 5681, 5702, 5829-33; Pereira Ferreiro, 1979, núms. 95-96, 99, 101, 106-12). Tamén o procurador do conde de Ribadavia (chamado Alfonso de Carrión) fai un requirimento ó concello da vila e nel aparecen palabras en galego, lingua na que dá fe o notario (Fernández Suárez, 2002, 489-92).

17.3.3. En Pontevedra hai unha sentenza do concello de 1488, con bastante galego na parte correspondente ó notario (Armas Castro, 1992, 374-5) e no Tombo do Hospital de Santa María do Camiño en documentos de 1501 (2: o primeiro contido nun documento de 1503 en galego e o segundo, con bastantes galeguismos, contén tamén un documento de 1509 en galego con castelanismos), 1522 e 1525 (Comesaña, 1995, núms. 28, 39,

43-44). Ademais, en Aciveiro un de 1513, con bastante galego (Vaquero Díaz, 1999, núm. 9); en Carboeiro un de 1492 trasladado en 1527 (*ACS*, mazo 425, fols. 260r-5r); en Olives (na aldea de Fraíz) un de 1527 (*CDH*, III, 150-2); en Poio un de 1495 (*AHN* 1872.7); en Tui trasladados en castelán (un deles en 1481) de cartas de Fernando de Acuña e o licenciado Chinchilla que están galeguizadas e outras cartas con galeguismos en 1481, 1506 e 1507 (2) (Vila-Botanes, 2001, 302-5, 307-9, 314-6).

17.3.4. Estes documentos escritos en castelán son moi variados e a presenza neles de palabras en galego non é idéntica en tódolos casos, pois nalgúns documentos só aparecen unhas poucas e noutros son abundantes e mesmo chegamos a atoparnos con frases máis ou menos longas. Xunto ós exemplos citados indicarei a continuación outros onde podemos ver diferentes casos de uso do galego. Así, en Santiago en relación co conde de Altamira hai un de 1459 que empeza “Ena çibdade de Santiago, viinte e quatro días do mes de abril, ano del nasçimento...” e despois continúa en castelán (García Oro/Portela, 2000b, 912-21), nun de 1491 de Iohán de Montemayor, bacharel en decretos, cóngo, provisor oficial e vigairo xeral, achamos “nasçimento” e “nouenta et hũu anos. Testigos que forom presentes” (*A-81*, núm. 16, fol. 268), noutro do mesmo ano (*A-82*, núm. 36, fols. 272-3) “año del nasçimento ... de mjll e quatroçentos e noventa e hũu años, seys días del mes de nouiembre” (fol. 272r) e dous de 1486 empezan “ano do nasçimento de Noso Señor Ihesu Cristo de mjll et quatroçentos et oytenta et seys años, a nove días do mes de junjo” (*A-81*, núm. 37, fol. 621r) e “año do nasçemjento de Noso Señor Ihesu Cristo de mjll et quatroçentos et ochenta et seys años, quatro djas del mes de abril. Sábean todos” (*A-82*, núm. 57, fol. 490r) e despois continúan en castelán. O núm. 78 do *Tombo 9º*, con varios documentos, temos “año del senor de mjll e qujñentos e trinta e sete años”, “sete días del mes de abril ... de mjll e qujñentos e trinta e sete años”, “mjll e qujñentos e trynta e quatro anos”, “mjll e qujñentos e trinta e quatro”, “en la felegresía de San Gíao dAlmeyxas, jurdiçión de la çibdad de la Cruña, a trynta días del mes de nobienbre”, “jurdiçión de la çiudad de la Cruna ... a vynte e ocho días del mes de agosto ... de mjll e qujñentos e vynte e quatro”, “año del senor de mjll e qujñentos e trynta e vn años”, “San Gíao dAlmeyxas, jurdiçión de la çiudad de la Cruña ... mjll e qujñentos e trinta e vn años”, “dez (riscou “siete”) días ... mjll e qujñentos e trinta e sete años” (*A-81*, núm. 78, fols. 1107r, 1108v, 1110r, 1111r, 1113r, 1115r, 1128r, 1128v, 1129r). De maneira semellante un de San Martiño dos Piñeiros de 1496 empeza “ano do nasçemjº de Noso Señor Ihesu Cristo de mjll et quatroçentos e noventa et seys anos, des e oyto djas do mes de mayo, en la vjlla de Mogía, dentro das casas de morada de Álluario Cordero, vº da dña vila” para continuar en castelán (*AHUS*, 674, fol. 20r); en 1517 podemos ler “mill e qiñentos e diez e sete”; en 1523 “mjll e qujñentos e vjnte e tres”; en 1524 “mjll e qujñentos e vynte e quatro”; en 1526 “dez e seys djas ... mjll e quynºs e vinte e seys” (*AHUS*, 466, fols. 27v, 70r, 83v, 85r, 87v); nun de 1523 (*AHUS*, 1154, fols. 191r-2v) “año del nasçemjº de noso señor ihu xpo. de mjll e qujºs e vynte et tres años, vynte y seys días” (fol. 191r); en 1527 (*id.*, fols. 288r-92v) “mjll e qjºs e vjnte

e septe” (fol. 288r); noutro do mesmo ano (*id.*, fols. 293r-6v) “a vjnte días del mes de julio del año del señor de mjll e quj’s et vjnte y septe” (fol. 293r); nun de 1528 “a vinte et vn días del mes de setembre, año del Señor de mjll et qujntos et vinte et ocho años” (*AHD, San Martiño*, c. 57.44); nun de 1535 “mjll et qujntos et trinta et çinco anos”, noutro de 1547 “qujntos” e noutro de 1548 “mjll et qujntos et corenta et ocho” (*AHUS*, Col. Blanco Cicerón, 41, 120). No *AHUS* son numerosísimos estes casos ata a década dos trinta. Vexamos algúns máis: en 1508 “qujntos et ocho” (*A-82*, núm. 62, fol. 536), en 1519 “a vynt et quatro djas del mes de marçio ... mjll et q. et diez et nove”, “posisión” e “et outros” (*A-82*, núm. 86, fols. 990v, 991r), en tres de 1520 “vjnte et ocho djas”, “et vjnte años”, “nobrebre”, “vinte” e “veynte e vñ djas ... mjll e q. et vjnte años” (*A-80*, núm. 13, fols. 367v, 369r; *A-82*, núm. 88, fol. 996v), en 1528 “veynte et sete días del mes de nobembre” (*A-75*, núm. 74, fols. 613v), en 1529 “a dez días do mes de agosto del año de mjll e q. e bjnte e nove años” (*A-81*, núm. 3, fol. 20r), en 1534 “trjnta et quatro anos” (*A-74*, núm. 66, fol. 608r), en 1532 e 1534 “trinta” (*Archivos Familiares*, c. 2, núm., 7; *A-81*, núm. 77, fol. 1102), en 1536 “qujntos e treynta e seys” (*A-82*, núm. 38, fol. 279r). Algo semellante ocorre noutros lugares, como nun de Bergondo de 1503 que empeza “enno ano do nasçemento de Nro. Señor Iesu Cristo de mjll e qujntos e tres anos, estando enno lugar de Castro” e despois continúa en castelán con galeguismos (*AHD, San Martiño*, c. 54, fols. 219r-26v); un de Ferreira de Pallares de 1490 que comeza “Enno anno do nasçemento de Noso Señor Ihesu Cristo de mjll e quatroçentos e nobeenta annos, dous días do mes de febrero” e despois continúa en castelán con galeguismos (Rey Caiña, 1993, núm. 654); un de Samos de 1501 que comeza “Año do nasçimento do Noso Senor Ihesu Cristo de mjll e qynentos et vn anos, o primeyro dja del mes de febreyro” e continúa en castelán con galeguismos (*AHN* 1302.6); un de Soandres de 1481 que empeza “año do nasçemento de Noso Señor Ihesu Cristo de mjll e quatroçentos e ohenta (sic) e vn años, vijnte e ocho días” (*AHUS*, 897, fol. 231rv) ou en documentos de San Clodio do Ribeiro de 1531 e 1533 (*ACOu* 5899 e H, sen numeración), nun de Ramirás de 1494, que traslada un privilexio de Sancho IV (*Arq. Antealtares*, caixón 6, mazo 1-B, núm. 30) ou nun de San Francisco de Viveiro de 1498 que contén frases en galego, especialmente na indicación da data e testemuñas, e no que o notario se decide máis polo galego (*AHN* 1324.21). Como feito destacable podemos citar un documento da catedral de Ourense de 1438, no que o escribán puxo primeiramente “mjll et quatroçientos et treynta et ssiete” e despois riscou “ssiete” e escribiu sobre a liña “oyto” (*Escripturas* XII, 89).

17.3.5. A presenza de galeguismos ocasionais é frecuente en moitísimos documentos do século XVI escritos en castelán, debido a que os notarios e escribas estaban tan familiarizados con certas palabras galegas que non encontran as palabras castelás correspondentes ou non as queren utilizar, tal como ocorre hoxe cando escoitamos por ignorancia frases como “tenía el hijo en el *colo*” ou “el pan está *reseso*”. Vexamos máis casos de Santiago: en 1506 temos “millo” e “setembre” (*AHUS*, 466, fol. 27v), en 1539 “febreyro”

(A-74, núm. 2, fol. 19r); en 1500 e 1501 “quinentos”, “quyñentos”, “quiñentos” ou “quijñentos”; en 1501, 1508 (2), 1509 e 1515 “qujñentos”; en 1515 “qujñentos” e “dez e ssete días”; en 1523 (2) “quijñentos”; en 1523 “mjll e quijñentos e vjnte e tres”; en 1523 “vynte e tres”; en 1517 “diez et septe”; en 1526 “vinte y seys”; en 1532 e 1533 “trinta”; en 1544 “corenta e quatro” (dúas veces) (*AHD, San Martiño*, c. 44, fols. 208rv, 233v; c. 60.32-34,40; c. 61.28,33,39,41,43,46,48; c. 62.49; c. 78.9,14/2-10); en 1504, 1520 e en numerosos documentos das primeiras décadas do século “vinte”, igual que ocorre coa expresión “a montes e a fontes” (cf. *AHUS, San Martiño*, carpetas 465, 466 e 674, fols. 452v e caderno sen numerar de 674, fols. 2rv, 4v, 12v). Esta exemplificación poderíamola estender a tódalas catedrais e mosteiros de Galicia, pero só indicarei uns cantos casos máis. Así, en moitísimos documentos do século XVI de Samos podemos ver algunha palabra en galego, ou mesmo frases, como *foro, convén a saber, a jur e a mao, San Martiño de novembro*, etc., especialmente nos de 1503 (2), 1508 (4), 1509, 1510 (2) (*AHN* 1303.8-9, 1307.4-7, 1308.3, 1309.8,12) e aínda nalgúns de 1521, 1527, 1531 (“castineyras ... ljnpio de po et da palla, medido per tega real”), 1532 (“Santa María de su a Proba ... formays, montes e fontes”) e 1536 (2) (“formays, a montes e a fontes”, “árbores e formays, a montes e fontes”) (*AHN* 1315.19, 1316.15bis, 1317.20,22, 1318.11-12). En Oia o notario Afonso Álvares, racioneiro na igrexa de Baiona e notario apostólico público xurado no bispado de Tui, xa se pasa ó castelán en documentos de 1495 e 1496 (*AHN* 1489.14-16,18-19), pero escápanlle frases ou palabras en galego por ignorancia, como en 1495 “por son de campana tangida” (*AHN* 1489.14, liña 3), “que sean aquellos que nomearen et sy nomeados non fueren que seyan aquellos que por derecho heredaren sus byenes” (liña 8), “las dichas esmonlas” (liña 14), “sy la ende ovyeren feyta” (liña 15), etc. Inclusive chega a inventar palabras, como en 1496 “seys días del mes de *genero*” (*AHN* 1489.18, liña 1), disparate que se repite noutros textos, como en Santiago en 1501 e 1512 “del mes de *janero*” (*AHUS, A-81*, núm. 68, fols. 1058r e 1059r; *íd.*, *San Martiño*, c. 465, fol. 43r) ou en Ferreira de Pallares en 1505 (Rey Caiña, 1993, núm. 667). En cambio, na catedral de Ourense hai un de 1532 coa palabra “janeyro” (*Clérigos de Coro* 5). Unha invención curiosa témola nun de San Martiño de 1496 que di “çenteno ljnpo del polo et de la paja” (*AHUS, San Martino*, 465, fol. 265v), no que se transforma o galego *poo* nun inexistente *polo* en lugar de *polvo*. Importante é que ben avanzado o século XVI aínda continúa a presenza de galeguismos en documentos casteláns, como nun preito contra Dª Leonor de Moscoso por falsificación de documentos, no que hai textos de 1527 en castelán con bastantes palabras en galego (Simancas, Consejo Real, mazo 478, fols. 87rv, 88v-89r, etc.), ou nas ordenanzas antigas de Viveiro reformadas polo Rexemento en 1551 (García Oro/Romaní, 1989, 249-66), nun de Monfero de 1561, no que podemos ler “rogelos” e “potros y anellos” (*ARG, Sección XI, Códice* 276) ou nun de Ortigueira de 1587 coa palabra “chousa” (*ARG, Sección XI, sen núm.*).

17.4. Ós exemplos citados nos §§ 17.2, 17.2.1-5 debemos acrecentar outros que presentan certas particularidades. Así, hai documentos escritos en galego con castelanismos

nos que os notarios (que moitas veces mandaron escribi-los documentos) adoptan distintas posturas. Nuns dan fe en castelán, como en documentos do *AHUS* de 1505 (2) (Col. Blanco Cicerón, 94), de Belvis de 1489 (*ACB*, mazo 50.7), de Santa María a Nova de Santiago de 1506 (*AHD*, *San Martiño*, c. 44, fols. 236v-7r), de San Paio de Antealtares de 1490 (*AHUS*, 1154, fols. 107r-17r), de San Pedro de Fóra de 1484 (*AHD*, *San Martiño*, c. 58.84), de Celanova de 1494 e 1510 (2) (Vaquero Díaz, 2004, núm. 899; *ACOu* 5637-8), de Chantada de 1499 (2), 1506 e 1510 (*AHN* 1078.17-18, 1079.7,16), de Lugo de 1488, 1490, 1497 e 1498 (3) (Portela, 1998, 566, 569-70, 586-7, 592-3, 594-5; *AHN* 1337.17), da Casa de Lemos de 1474 (Pardo de Guevara, 2000, II, 201-3), de Melón de 1496 (*ACOu* 5362), de Mondoñedo de 1489 (Cal Pardo, 1999, 440-2), de Santa Comba de Naves de 1493 (2) (*ACOu* 5302, 504), de Noia de 1503 (Barreiro, 1995, 151-2), de Oseira de 1500, 1502, 1504 e 1507 (*ACOu* 5422, 5435, 5502, 5567), da catedral de Ourense de 1489, 1498, 1504, 1513 e 1525 (*Clérigos de Coro*, 2, 94; *Escrituras* XIX, 116; XX, 80, 87), de Pontevedra un Santa Clara de 1492 (*AHN* 1856.6) e outro do Hospital de Santa María do Camiño de 1503 (Comesaña, 1995, núm. 31), de Samos de 1493, 1494 (3), 1495 (2) e 1496 (*AHN* 1301.7bis,11-12,14-16), de San Clodio do Ribeiro de 1513 (*ACOu* 5682), de San Pedro de Rochas de 1497, 1504 (3), 1505 e 1506 (*ACOu* 5370, 5486-7, 5494, 5509, 5518), de Toxos Outos de 1496 (*AHN* 557.9) ou oito de Xunqueira de Espadañedo de 1507 (*ACOu* 5553-60; Pereira Ferreiro, 1979, núms. 80-87). Noutros dan fe en castelán con galeguismos, como nun da Coruña de 1492 no que o notario é Francisco García de Tordesillas (Barral, 1998, 444-5), en textos de Lugo de 1479, 1497 e 1498 (Portela, 1998, 479-80, 587-90), nun de Chantada de 1510 (*AHN* 1079.13), nun de San Clodio do Ribeiro de 1496 (Lucas/Lucas, 1996b, 732-3) e noutro de Toxos Outos de 1516 (*AHN* 557.13). Noutros dan fe en galego correcto, como en catro de Lugo de 1480 (Portela, 1998, 496-7, 500-1, 503-4, 513-4), en dous de 1482 de Diego de Muros, bispo de Tui e administrador do mosteiro de San Martiño dos Piñeiros (*AHD*, *San Martiño*, c. 57.16; c. 58.28), nun de San Paio de Antealtares de 1487 e outro de Toques de 1493 (*AHD*, *San Martiño*, c. 57.77-78). Noutros dan fe en galego con castelanismos, como en documentos de Lugo de 1479 (2) e 1485 (Portela, 1998, 457-8, 464-5, 542-3) e de Samos de 1485 (*AHN* 1299.15). Noutros dan fe mesturando as dúas linguas, como en Lugo en 1484 e 1498 (4) (Portela, 1998, 539-40, 595-8; *AHN* 1338.3), nun de Chantada de 1500 (*AHN* 1078.19), nun de Oseira de 1503 (*ACOu* 5461), nun de Poio de 15..? (*AHN* 1872.11) e en dous de Samos de 1489 e 1493 (*AHN* 1301.1,7).

17.5. Pero aínda podemos atopar outras combinacións, como ocorre en documentos escritos en galego sen castelanismos nos que os notarios presentan distintas solucións. Uns dan fe en castelán, como no testamento de Dª María de Limia de 1442 (Suárez Fernández, 2002, 366-7), en Castro de Rei en 1481 (*ACOu* 4978), en Celanova en 1470 e 1489 (Vaquero Díaz, 2004, núms. 600, 821), en Chantada nun traslado dun documento de 1501 en galego (*AHN* 1078.22), en San Martiño da Cova en 1481 (*AHN* 1065.16), en Lugo en 1438, 1440, 1446 e 1451 (Portela, 1998, 192, 197, 212-3, 232-3), en San Do-

mingos de Viveiro en 1472 (2) (García Oro, 1987, 113-5), en Melón en 1413 –o notario chámase “Gutierre Fernández de Salamanca”– (*ACOu* 3531), en Ourense en 1428, 1429, 1430 (2) e 1435 –o notario é “Pedro Sánchez de Baeça”– (*Escrituras* II, 21; III, 26; VII, 110; XIII, 57; XX, 113) e en 1393, 1428, 1454 (2), 1455, 1464, 1471 (2), 1474, 1477, 1478, 1480, 1481, 1486, 1488, 1492, 1494 (2), 1495 (2), 1496 (3), 1499, 1500, 1503 e 1511 (*Clérigos de Coro*, 133; *Escrituras* III, 2, 3; VII, 1, 9, 21, 23, 72r-74r, 76-77; XV, 6, 17, 33; XVII, 88; XVIII, 50 (2); XIX, 450, 481; XX, 86, 90, 95, 113; XXI, 48; XXIV, 243, 246; *Fábrica e Capelas* I, 15, 35; López Carreira, 1998a, 651-2, 663-4; Seca, 1926, 472-5), en Montederramo en 1418 (2) (núms. 1511-2), nunha “carta de obrigaçón” de 1480 dos procuradores da Coruña, Betanzos, Lugo, Ourense e Viveiro (Ferro Couselo, 1967, II, 474-6), en Muros en 1490, 1499, 1501, 1502, 1506, 1507 (2) e 1510 (*Mazo 1*, fols. 9rv, 12r-18v; *Libro da Colexiata*, fols. 41v-43r; *Mazo 2*, fol. 9rv; ms. do concello), en Oseira en 1498, 1505 e 1507 (2) (*AHN* 1556.10; *ACOu* 5506, 5545, 5564), en San Pedro de Rochas en 1495 (5), 1496 (3), 1498 e 1514 (*ACOu* 5329-33, 5353, 5357-8, 5389, 5704), en San Pedro de Fóra de Santiago en 1493 (*AHUS*, 897, fols. 251v-2v [ou 241]) ou en Santa Comba de Naves en 1473, 1474 (3), 1475 (2), 1477, 1478 e 1479 (*ACOu* 4717, 4747, 4749-50, 4803-4, 4859, 4864, 4904). Outros dan fe en castelán con galeguismos, como nun da catedral de Santiago de 1405 (Sánchez Sánchez, 2000, núm. 61), en Ferreira de Pantón en 1483 e 1484 (Fernández de Viana, 1994, 254-7), en San Pedro de Rochas en 1500 (*ACOu* 5412), en Samos en 1499 (*AHN* 1302.7), en San Domingos de Viveiro en 1473 (García Oro, 1987, 117-8) ou en Xuvia en 1491 (Pena Graña, 1992, 597-8). Outros dan fe en galego con castelanismos, como en San Martiño da Cova en 1504 (*AHN* 1506.7), en Lugo en 1343, 1470 e 1474 (Portela/García Oro, 1997, núm. 448; Portela, 1998, 353-4, 396-8), en Muros en 1494 (*Papeis*, fol. 73rv), en Oseira en 1503 (*ACOu* 5465), en Pombeiro en 1502 (*ACOu* 5437; falta a fe en Lucas/Lucas, 1996a, 350-1) ou en Toques en 1493 (*AHD*, *San Martiño*, c. 57.25). Outros mesturan as dúas linguas cando dan fe, como en Chantada en 1506 (*AHN* 1079.9), en San Martiño da Cova en 1485 e 1504 (2) (*AHN* 1065.17, 1066.5-6), en Montederramo en 1482 (núm. 1755), en Muros en 1496 (*Papeis*, fols. 74v-75r), en Oseira en 1496, 1497 (3) e 1500 (*ACOu* 5361, 5364, 5366-7, 5409), en San Clodio do Ribeiro en 1502, 1508 e 1511 (*ACOu* 5455, 5594, 5655) ou nun de Xuvia de 1484 (Pena Graña, 1992, 594-5). Nun de Chantada de 1502 o notario dá case toda a fe en castelán, pero ó final pásase ó galego (*AHN* 1079.1). Como particularidade podemos citar a un notario de Lugo que dá fe en castelán, ou en castelán con galeguismos, ou que fai formas híbridas, e que se chama a si mesmo de varias maneiras: García López das Camoyras en 1497 e 1499 (Portela, 1998, 587-9, 603-4), García das Camoyras en 1498 (4) (*id.*, pp. 595-600), García de las Camoyras en 1498 (*id.*, pp. 594-5) e García de las Camueras en 1498 (2) (*id.*, pp. 589-90, 592-3).

17.6. De maneira semellante, xunto ós casos citados nos §§ 17.3, 17.3.1-5, hai documentos escritos en castelán con galeguismos nos que os notarios dan fe adoptando va-

riados criterios. Nuns dan fe en galego, ás veces porque non foron eles quen escribiron os textos, como en Celanova en 1490 (Vaquero Díaz, 2004, núm. 830), en Santa María a Nova de Santiago en 1496 (*AHD, San Martiño*, c. 44, fols. 206v-7v), en Sobrado xa nun de 1289 do abade (*AHN* 544.9), en Ferreira de Pantón en 1408 (Fernández de Viana, 1994, 128-30), en Lugo en 1351, 1447, 1479 e 1492 (2) (Portela/García Oro, 1997, núm. 578; Portela, 1998, 217-20, 475-6, 575-6; *AHN* 1338.19), en Montederramo en 1331 e 1342 (núms. 978, 1164), na catedral de Ourense en 1487 (*Escrituras* xi, 67r-68r), en San Pedro de Fóra de Santiago en 1485 –nunha sentenza de Juan de Vargas, bacharel en decretos e alcalde da “Hermandad” en Santiago e provincia– (*AHD, San Martiño*, c. 57.19), en San Martiño de Santiago en 1495, 1496 (3) e 1497 (*AHUS*, 674, fols. 5rv, 24r, 25rv, 41r-42r, 45rv; *AHD, San Martiño*, c. 58.72), en Vilardonas en 1497 (Novo Cazón, 1986, núm. 196) ou no *AHUS* en 1486 (*A-80*, núm. 45, fols. 971-2) e 1501 (Justo/Lucas, 1991, 518-9). Noutros dan fe en galego con castelanismos, como nun de Noia de 1494 (non é 1484, como pon Barreiro, 1995, 130-2), de Lugo de 1478, 1479 e 1484 (2) (*AHN* 1337.1; Portela, 1998, 474-5, 540-2) ou nun dos Dominicos de Lugo de 1506 (*AHN* 1125.17). Noutros mesturan as dúas linguas, como nun de Vilanova de Lourenzá de 1488 (*AHN* 1119.19), noutro de Mondoñedo de 1489 (Cal Pardo, 1999, 439-40) ou de Lugo de 1492 e 1499 (Portela, 1998, 576-8, 600-2). Tamén os hai escritos en castelán sen, practicamente, galeguismos nos que os notarios poden dar fe mesturando galego e castelán ou en galego con palabras en castelán, como nun de 1478 (García Oro/Portela, 2000b, 924-6) e noutro de 1495 de Santiago (*AHUS, A-82*, núm. 84, fol. 983), aínda que con moita frecuencia dan fe en galego correcto, como en documentos de 1409 e 1493 de Belvís (mazo 1.26, 47.8); de 1293 de Celanova (do adiantado maior), no que dous notarios (un de Allariz e outro de Monterrei) dan fe (Vaquero Díaz, 2004, núm. 86); de 1481 de Chantada (*AHN* 1076.22); de 1496 de Cis (*AHUS*, Col. Blanco Cicerón, 101); de 1326 do bispo e do cabido da catedral de Lugo, onde se di “su gienrro” e no que dan a fe en galego os dous notarios que o mandaron escribir (Portela/García Oro, 1997, núm. 217), e de 1472 feito polo bispo de Lugo en Valladolid (Portela, 1998, 384-5); de 1454 (do bispo), 1483 (o notario escribe o documento), 1488 (traslado de texto latino no que dous notarios dan fe en galego) e dous de 1492 que trasladan bulas da catedral de Ourense (*Fábrica* II, 510; *Escrituras*, XVIII, 31; *Cad. Unións*, XXII, 110-1; *DACO*, 1917, 449-51); de 1477 de Samos (*AHN* 1297.6); de 1498 de San Pedro de Fóra de Santiago (*AHD, San Martiño*, c. 57.29); de 1463 de Mondoñedo (Cal Pardo, 1999, 345-7); de 1407 de Montederramo (núm. 1481); de 1446 (en traslado posterior) e 1499 de Santa María a Nova de Santiago (*AHD, San Martiño*, c. 44, fols. 235v, 264v-5v); de 1512 de San Martiño, no que un notario de Caldas de Reis e terra de Salnés escribe 11 liñas en galego (*AHUS*, 703, peza 6); nunhas cláusulas do testamento de Dª Orraca de Moscoso de 1498, no que o notario dá fe no traslado con 10 liñas en galego (*AHD*, c. 86.13). Engadamos que nun documento en castelán de 1424 do arcebispo Lope de Mendoza hai tres notarios que dan fe en galego (*AHUS*, Col. Blanco

Cicerón, 36); noutro en galego de Poio de 1519, dun notario de Pontevedra, a mesma man escribe a continuación outro documento en castelán, dando fe o mesmo notario en galego (*AHN* 1872.17); nun do conde de Camiña feito en Cangas en 1495 asinan dous notarios, o primeiro en castelán e o segundo mestura castelán e galego, con máis galego (López Carreira, 1999, núm. 26), e noutro de Lugo de [1471] (Portela, 1998, 354-6) o notario Pedro Fernández de San Jullao escribe en castelán e transcribe en castelán con galeguismos unha nota e rexistro que achou do seu antecesor Gonçalo Dourado; como a fe deste está case toda en galego, é probable que o primeiro castelanizase o texto do segundo ó transcribilo.

17.7. Fórmulas máis estrañas témolas en Ferreira de Pantón, como nun documento en galego de 1481 no que o notario dá fe mesturando latín, galego e castelán: “Et eu, Gil Tholosa, clérigo de San Mamede de Mañente, diocesis Lucensis, notario autoritate apostolica, esta carta de foro por mano de outro, occupato negocii, por mano de otro bien et fielmente la fysy scripvir, en un con los dichos testigos presente foy et a rogo de las dichas partes meu sygno et firma aquí fiis en testimoio de verdade, que tal he” (Fernández de Viana, 1994, 253). Igual fai noutros de 1487 e 1489 (*id.*, pp. 261 e 264). Referente á catedral de Lugo hai un en latín de 1434, do xuíz, no que o notario dá fe en galego (Portela, 1998, 179-80) e nun de Ribas de Sil de 1479, escrito en galego, o notario dá fe en latín (*ACOu* 4887).

17.8. *Formas híbridas*. O hibridismo aparece na poesía da escola galego-castelá, de mediados do XIV a mediados do XV, na que participan na corte de Castela, xunto a escritores galegos, autores doutras zonas da Península (Lapesa, 1953; Polín, 1994; *id.*, 1997; Mariño Paz, 1998, 176-9), pero tamén en moitos documentos xurídicos achamos verdadeiros textos híbridos, nos que se constrúen frases mesturando as dúas linguas, con máis presencia unhas veces do galego e outras do castelán, como, por exemplo, “et obljgamos os bñes del dicho mosteiro” nun de Oia de 1495 (*AHN* 1489.13, liña 24). Os exemplos son numerosísimos e só poñerei uns cantos casos. Así, hai documentos híbridos en *Actas Capitulares* de Santiago de 1469, 1474 (2), 1476 (4), 1480 (4) e 1481 (2) (Vázquez Bertomeu, 1996, fols. 87r-87v, 153v, 159v, 188v-9r, 190r, 193r, 267rv, 276v, 288r, 295v); no *AHUS* en documentos de 1490, 1496 (Justo/Lucas, 1991, 492-3, 512), 1498, 1509 (*A-75*, núm. 24, fol. 186; *A-74*, núm. 29, fols. 317-21), 1526, documento que ó final traslada unhas liñas dun documento de 1496 que están en galego (*Archivos Familiares*, c. 3, núm. 42) e 1530 (Col. Blanco Cicerón, c. 137.57); en San Martiño copias de documentos ou foros pequenos e notas de 1495 (12), 1496 (48), 1497 (24), 1498 (20), 1499 (66), 1503 (14), 1505, 1506, 1520 (*AHD*, *San Martiño*, c. 48.90; c. 54, fols. 1r-8v, 11r-16v; c. 58.9/5-11, 15-16 [trasladados no XVI polo notario Fernando de Lema, que escribe en castelán] e c. 58.25-26,69-70; c. 88/7, fols. 29rv, 30r, 33rv, 35v-36v, 37v, 39r, 41rv, 43rv, 44v, 45r, 45v-47v, 48v, 53r, 54rv, 58v-59r, 60r, 60v, 62v-63v, 73rv, 75v-76v, 77rv, 78rv, 82v, 103r, 105rv, 109rv, 110v-1r; *AHUS*, *San Martiño*, 465, fols. 103v, 106v-7r, 107v-8r, 108v-10v, 129v, 131r, 140r-1r, 169v-70v,

173r-80v, 188r-9v, 190v-2v, 234v-6r, 238v-40r, 243v-4v; 245v-9v, 250v-1v, 252v-5v, 256v-8v, 259v-62r, 264r-5r; *id.*, 466, fols. 9v, 11v-12r, 12v-13v, 14r, 14v, 17r, 17v, 18r, 18v, 21v-23v, 41r-45v, 78r; *id.*, 897, fol. 262rv [ou 246]); *id.*, 1154, fols. 118v-37r; *id.*, Col. Blanco Cicerón, 88, 89) e outros de 1518, 1520, 1522, 1525 (4), 1528 e 1529 nos que se tenta escribir en castelán e presentan palabras e frases en galego, especialmente na transcripción das declaracións que fan as testemuñas (*AHUS*, 1154, fols. 154r-5r, 164r-8r, 172r-7r, 207r-9r, 240r-87v, 314r-23v); en Santa María a Nova de Santiago nun de 1463, do bacharel Fernán Pérez de Requena, e noutro de 1502 (*AHD*, *San Martiño*, c. 44, fols. 181v-2v, 236r); en San Paio de Antealtares de 1483 (12) e 1499 (*AHUS*, 897, fols. 17r, 18v, 28v, 34r, 38r, 47v, 49r, 127r, 130v, 137v, 139v, 169v, 321r-4v [ou 289]); en Santa Clara de Allariz en dous de 1483 (*ARG*, núms. 461-2; Rodríguez Núñez, 1993c, 360-1); en Armenteira de 1494 e 1515 –neste hai sete traslados de documentos latinos– (*AHN* 1749.1bis,10,13,15-16, 1750.2,13, 1780.6; García Miraz, 1984, 283-4); en Bergondo de 1516 (*AHUS*, 703, peza 10); en Caaveiro de 1520 (Fernández de Viana/González Balasch, 2002, 407-8)⁶⁶; en Castro de Rei de 1504 (*ACOU* 5482); en Celanova de 1350 (conservado nunha copia), 1435, 1437, 1486 (o notario que traslada unha carta dos Reis Católicos), 1488, 1492, 1494, 1495, 1499, 1501, 1502, 1503 (2), 1504 (2), 1505, 1506 (3), 1507, 1508, 1510 (3), 1511, 1512, 1513, 1515, 1516 (Vaquero Díaz, 2004, núms. 144, 299, 305, 785, 807-II, 854, 903, 909, 954; *ACOU* 5429, 5441, 5467-8, 5496, 5503, 5511, 5525, 5535-6, 5548, 5591, 5622, 5631, 5641, 5649, 5674, 5690, 5718, 5732), así como de 1519 (Ferro Couselo, 1967, I, 219-20), nun inventario de 1519 do mesmo notario (cf. § 17.2.3) no que a parte expositiva é híbrida, pero o inventario está case todo en galego (*id.*, pp. 218-9), en catro de 1520 (*id.*, pp. 225-7) e nun de 1491 (feito en “San Cloyo do Ribeiro d’Avia”) que contén unha pesquisa e comeza en galego con palabras en castelán, despois continúa en castelán con palabras en galego e despois segue alternando as dúas linguas segundo quen sexa a persoa interrogada (Vaquero Díaz, 2004, núm. 849); en [c. 1514-1515] o memorial das herdades de Cira negadas ó conde de Andrade (García Oro/Nóvoa Gómez, 2000, 68-75); en Cis de 1495 (*AHD*, *San Martiño*, c. 54, fols. 98r-104v); en Colleira de 1485 (Cal Pardo, 1983, 100-1); en Ferreira de Pallares de 1477, 1494 (copiado por un notario das notas dun antecesor seu), 1495, 1496, 1506 (2), 1511 e 1513 (Rey Caíña, 1993, núms. 659, 660, 662, 664-5, 669; *AHN* 1105.9, 1106.8⁶⁷); en Ferreira de Pantón de 1513, 1514, 1515 e 1516 (Fernández de Viana, 1994, 279-85); en Franqueira de 1511 (3) (*AHN* 1786.8-10); en Lugo de 1330 (do bispo e cabido) e 1352 (do adiantado maior) (Portela/García Oro, 1997, núms. 266, 586) e de 1498, 1499 (2), 1510, 1512, 1515 e 1516 (*AHN* 1338.4-5,12-13, 1339.1; Portela, 1998, 602-3; Otero/Antonio, 2004, 95-97), así como nun de 1462 co

⁶⁶ Non se ve no microfilm en que lingua están escritos dous de 1526 e 1537 (*AHN* 493.17-18). Están en castelán os de 1540 e 1544 (Fernández de Viana/González Balasch, 2002, 408-12).

⁶⁷ Rey Caíña, 1993, non transcribe os de 1477 e 1511 (*AHN* 1105.9, 1106.8).

testamento de Álvaro de Taboada (Taboada Roca, 1960, 99-105); nos Dominicos de Lugo de 1510 (AHN 1125.17); en Meira, entre outros, de 1486, 1495, 1496, 1505 e 1512 (Mariño Veiras, 1983, 138, 350, 356, 362, 392, 423); en Melón de 1495, 1499, 1503 (2) e 1505 (2) (ACOu 5324, AHN 1479.12,17-20); en Mondoñedo de 1464, 1473 e 1496 (Cal Pardo, 1999, 349-60; García Oro, 1977, 252-3; AHN 1196.14); en Monforte de 1486 (AHN 1208.17); en Montederramo de 1429 (2), 1481, 1508, 1509 e 1510 (8) (núms. 1545-6, 1745, 1825, 1830, 1834-6, 1839, 1841-4); ademais, o notario Blas Moreiro (ou Morero) fai documentos híbridos, ó principio con máis galego e nos últimos con máis castelán, sobre todo na fe, como en 1505, 1506 (8), 1508 (2), 1509 e 1516 (núms. 1815-21, 1823-4, 1826, 1828-9, 1849); en Muros de 1495 e 1539 (2) (*Libro da Colexiata*, fols. 34v-35r; *Outes*, fols. 17r-20r); en Oseira de 1507 e 1515 (ACOu 5547, 5717); en Ourense de 1467, 1482 e 1484 (López Carreira, 1998a, 697; Ferro Couselo, 1967, II, 364-5; Fernández Gil, 1940, 333) e de 1486, 1499, 1503 (3), 1506, 1507, 1516, 1520 e 1538 (2) (ACOu, *Clerigos de Coro* 109; *Escrituras* III, 17; XV, 1, 42; XIX, 281, 385; XX, 279; XXIV, 224; *Confraría do Crucifixo*, 12; *Fábrica e Capelas*, 39; *DACO*, 1923, 11-14); en Pedroso de 1498 (Cal Pardo, 1984, 309-10); en Santa Clara de Pontevedra de 1497 (AHN 1856.5); no Hospital de Santa María do Camiño de 1509, 1520 e 1527, o último sacado posteriormente das notas, sen indica-lo ano, por un notario que escribe en castelán (Comesaña, 1995, núms. 34, 41-42); en Samos de 1498 e 1521 (AHN 1301.18, 1315.21); en San Clodio do Ribeiro de 1474, 1490, 1497 e 1517 (Lucas/Lucas, 1996b, 700, 718-9, 734; ACOu 5744); en San Pedro de Fóra de 1468, tres notas de 1488 e de 1503 (AHD, *San Martiño*, c. 9, fols. 19v, 26v, 42r, 149r-50r; c. 60.38); en San Pedro de Rochas de 1507, 1508, 1509, 1511, 1512 (3), 1513 (3), 1515 (2) e 1517 (3) (ACOu 5568, 5571, 5601, 5643, 5650, 5662, 5667, 5692-3, 5696, 5722-3, 5746-8); en Soandres de 1496 e 1520 (AHUS, 703, peza 13; *id.*, 1154, fols. 96r-99v); en Sobrado de 1488, 1497, 1498 e 1500 (5) (AHN 553.18, 554.9,21; ARG, núms. 422, 435-8, 440); en Sobrado de Trives de 1476, 1481, 1502, 1508 e 1509 (Martínez Sáez, 1989, núms. 350, 355, 382, 395, 402)⁶⁸; en Torbeo de 1491, 1504 e 1516 (AHN 3,7,9); en Tui de 1498 (Vila-Botanes, 2001, 321); en Vilanova de Lourenzá de 1453, 1488 e 1493 (AHN 1118.6, 1119.20, 1120.11); en Vilourente de 1492, 1494 e 1496, así como de 1497 e 1498, estes con máis castelán e o notario con fórmulas híbridas (Graña, 1990, 444-52); en Xunqueira de Espadañedo de 1492, 1509 (2), 1510 (4), 1512 (2), 1514 e 1521 (3) (ACOu 3445⁶⁹, 5271, 5602, 5624-5, 5701, 5790, 5793-4; Pereira Ferreiro, 1979, núms. 58, 88-90, 92-94, 97-98, 100, 102-4).

17.8.1. Cando se copian cláusulas de testamentos, os notarios poden escribi-los textos mesturando as dúas linguas, como ocorre en Muros con documentos de 1481 e 1499

⁶⁸ Martínez Sáez non transcribe o núm. 390 de 1506 nin di en que lingua está. Véxase o que digo nas notas 51, 61 e 63.

⁶⁹ Leirós, 1951, di erroneamente que é de 1409, pero é de 1509.

(*Papeis*, fols. 76r-77v). Interesante é o caso dun libro escrito en 1492 para trasladar moitos documentos en galego, porque o que se escribe en 1492 presenta mestura das dúas linguas, e doutro documento de c. 1514-1515, que está maioritariamente en castelán, pero con moita interferencia do galego, e con pasaxes en galego ou en galego con interferencia do castelán (García Oro/Portela, 2000b, 541, 654-67), así como o traslado en 1482 dun documento de Sarria de 1475 en castelán, onde o que escribe en 1482 mestura as dúas linguas, aínda que transcribe correctamente o documento castelán (García Oro/Portela, 2000a, 170-1). Hai outros documentos dignos de mención, como un dos Franciscanos de Viveiro de 1493 con partes híbridas, partes en castelán con galeguismos e partes en galego con castelanismos, no que o notario (que o manda escribir), dá fe en castelán con galeguismos e utiliza a forma “Vivero” (Castro, 1989, 569-72)⁷⁰, e un de Tui de 1494 (acordo entre o bispo e a cidade) que empeza en galego, despois é híbrido e finaliza outra vez en galego (Vila-Botanes, 2001, 295-7).

17.8.2. As combinacións son múltiples, pois hai documentos híbridos nos que os notarios dan fe en castelán, como en documentos de Chantada de 1498 e 1504 (2) (*AHN* 1078.15, 1079.2-3), de Ferreira de Pallares de 1495 (Rey Caíña, 1993, núm. 660), de Lugo de 1503 e 1504 (*AHN* 1338.8-9), de Mondoñedo de 1454 (Cal Pardo, 1999, 313-4), de Montederramo de 1509 (núm. 1831); de Montefaro de 1516 (Martínez Salazar, 1911, 161-8), de Oseira de 1507, 1508, 1511 (3) e 1513 (*ACOu* 5549, 5586, 5642, 5647-8, 5684), de San Pedro de Rochas de 1507, 1512 (3), 1513 (3), 1515 (2), 1517 (3) (*ACOu* 5568, 5660, 5662, 5667, 5692-3, 5696, 5722-3, 5746-8), de Samos de 1500 (*AHN* 1302.10), de San Paio de Antealtares de 1499 (*AHUS*, 897, fols. 321r-4v [ou 289]), de Santa María a Nova de Santiago de 1500 (*AHD*, *San Martiño*, c. 44, fols. 233v-4r), de Sobrado de 1500 e de Xunqueira de Espadañedo de 1507 (8) e 1510 (*ACOu* 5553-60, 5623). Noutros híbridos os notarios dan fe en galego, como en documentos de Belvís de 1495 (*ACB*, mazo 26.1), de Mondoñedo de 1464 (Cal Pardo, 1999, 360-2), de Melón de 1499 (*AHN* 1479.12), de Montederramo de 1461 (reproduce o testamento de Afonso García de Seabra de 1379 e ten bastante hibridismo, sobre todo na parte final despois da reprodución do testamento) (núm. 1682; Deaño, 2004, 195-8), de San Martiño de Santiago de 1497 (*AHD*, *San Martiño*, c. 58.70). Noutros híbridos os notarios dan case toda a fe en galego, como en documentos de Chantada de 1497 (*AHN* 1078.12), de Lugo de 1478 (Portela, 1988, 448-9) e de Mondoñedo de 1481 (Cal Pardo, 1993, 748-9). Lembremos aínda outros casos: un documento de San Martiño dos Piñeiros de 1499, que é híbrido con máis castelán, ten a fe de erratas en galego (*AHD*, *San Martiño*, c. 58.25); un de Montefaro de 1504 presenta un texto híbrido, nunhas partes con máis castelán e noutras con máis galego, e coa fe do notario en castelán con galeguismos (Souto Cabo, 1998, 218-9); un de San Domingos de Ribadavia de 1494 ten

⁷⁰ Nun de 1485 en castelán Cal Pardo adopta un criterio diferente, pois en Cal Pardo, 1993, 725, transcribe “Çeleyro de Vyueyro” e en Cal Pardo, 1999, 420, “Çelero de Vyueiro”.

unha parte en galego con castelanismos, outra híbrida e a fe do notario en castelán con galeguismos (Enríquez Paradela, 1987, 93); un de Oia de 1495 mestura as dúas linguas, aínda que ten máis galego, e nel o notario decídese polo castelán ó dar fe (*AHN* 1489.13); un de Santa a María a Nova de Lugo de 1495 (en traslado) presenta unha lingua híbrida e o notario, que tenta escribir en castelán, ten palabras e unha frase en galego (*AHN* 1125.10) e nun de Santa María a Nova de Santiago trasládase en 1490 un documento de 1486 e o que escribe faino en galego, pero o notario dá fe mesturando galego e castelán (*AHD*, *San Martiño*, c. 44, fol. 206rv). Xa dixen que todas estas combinacións se deben moitas veces a que os notarios mandan escribi-los documentos e eles só escriben unhas liñas para dar fe.

17.9. O hibridismo únese ó que ocorre con outros documentos, sínodos ou nalgún *Libro*, onde se practica un verdadeiro bilingüismo, que non se presenta en tódolos textos da mesma maneira, pois pode alternar entre os casos en que domina o galego e hai unhas liñas en castelán, ou viceversa, e os casos en que están, máis ou menos, á par os dous idiomas. Así, en Ourense un de 1385, que fala dos agravios que presenta o concello contra o bispo e das respostas deste, está escrito maioritariamente en galego, con algunha interferencia do castelán no encabezamento e na fe do notario, pero as respostas do arcebispo ós agravios están sempre en castelán, se ben o significativo é que non se trata de textos escritos polo bispo en castelán, senón que o notario, que utiliza o galego, cando reproduce as interrogacións que se lle fan ó bispo non as traduce ó galego e déixaas na lingua foránea (Martínez Sueiro, 1911, 38-43; Monteagudo, 1985, 102-3; Ferro Couselo, 1967, II, 243-50; Mariño Paz, 1998, 190). Noutro da mesma cidade de 1441 o concello responde ós pedidos do rei en galego, pero o recadador do rei (Rodrigo Afonso de Çamora) exprésase en castelán, e noutro de 1456 hai unha boa parte escrita en galego con castelanismos e despois unha parte en castelán con galeguismos (López Carreira, 1998a, 668-9, 680-2); tamén están presentes as dúas linguas nun libro que recolle un preito entre o bispo e o concello da cidade (López Carreira, 1998b). En Lugo un de 1351 do pertegueiro maior de Santiago, feito en Sevilla, está en galego, pero ten as últimas liñas, a data, a indicación das testemuñas e a fe do notario en castelán (Portela/García Oro, 1997, núm. 571); outro de 1498 comeza de forma híbrida, despois pasa un pouco ó castelán e xa continúa en galego con castelanismos, mesturando o notario na fe as dúas linguas, e outro de 1499 comeza utilizando máis o castelán e despois pasa ó galego con castelanismos, dando fe o notario en castelán con galeguismos (Portela, 1998, 598-600, 603-4). Na Coruña nun de 1491, cunha doazón ó mosteiro de Santa Bárbara, unha parte está en galego e outra en castelán (Barral, 1998, 439-43). Outro caso está na copia de documentos de Cis de finais do XV (non se indica o ano), na que temos unha pesquisa do bacharel Álvaro González de León, xuíz e pesquisador comisario dado polo rei, que se expresa en castelán, lingua na que tamén están as respostas (*AHD*, *San Martino*, c. 54, fols. 111r-20v), mentres que ó final o abade do mosteiro utiliza o galego (fol. 121r). En Celanova hai un documento de 1487 referente ós dereitos do mos-

teiro en certas igrexas que está en castelán, pero o que o saca dun memorial faino en galego con palabras en castelán (seguramente porque se trata dunha copia); no mesmo ano aparece unha copia dun interrogatorio que ó principio ten galego e despois castelán e en 1491 un documento en galego que contén a resposta ó requirimento en castelán (Vaquero Díaz, 2004, núms. 796, 798, 851). En Ferreira de Pallares un de 1482 ten un engadido de 1529 en castelán, coa utilización da forma *Ferrera*⁷¹, pero coa intercalación dunha pasaxe en galego: “Pero Rrodrigues, v^o de San Biçenso de Villa Merelle, fillo de Lope de Casaes” (Rey Caíña, 1993, núm. 648). En San Salvador de Ferreira temos un mazo cunha sentenza e compromiso de 1487 en castelán que ten as dúas liñas finais en galego e na última folla as catro primeiras liñas están en castelán, a quinta empeza en castelán e continúa en galego, as dúas seguintes están nesta lingua e xa a oitava e seguintes en castelán (*AHN* 1081.26). Na catedral de Mondoñedo nun de 1458 en galego hai unha carta de compromiso entre os cóngos e o rector de Cabarcos, no que dá a sentenza en castelán Roí Díaz de Luaces, bacharel en decretos e tesoureiro de Ourense (Cal Pardo, 1990, 588); outro de 1473 do cabido contén unha primeira parte en galego con castelanismos e despois unha carta de compromiso en castelán con galeguismos (Cal Pardo, 1999, 380-3) e outro de 1489 comeza en castelán con galeguismos e remata en galego con castelanismos e nel trasládase unha carta de 1462 en castelán con galeguismos e outra de 1437 en galego con castelanismos (Cal Pardo, 1999, 340-3). En Noia un de 1450 en galego, perante García Prego, xurado da vila e tente ás veces do xuíz Fernán de Fonteveiros, e perante Pero Carneiro, xurado e rexedor da vila, e en presenza dun notario, García Prego e Pero Carneiro dan unha sentenza: todo o documento está en galego, agás a sentenza, que está en castelán (Barreiro, 1995, 99-101). En Poio en 1456 nun preito entre o abade e Elvira Oanes escríbese en galego, pero a sentenza intercalada do xuíz comisario (o licenciado e mestrescola Francisco Rodríguez de Toledo) está en castelán (*AHN* 1778.16; García Miraz, 218-20). En San Martiño dos Piñeiros hai textos de 1496, 1503 e 1506 que empezan en castelán, despois pasan ó galego e rematan en castelán (*AHUS*, *San Martiño*, 465, fols. 228r-9r; *id.*, 466, fols. 46r, 52r-54v), igual ca en dous de Bergondo de 1503 (*AHUS*, *San Martiño*, 466, fols. 48r-49r), e en 1495 o abade de San Martiño, xunto co prior e outros frades, danlle a casa de San Paio a Lope Gómez de Marçoa para facer un colexio de estudantes, ó cal este dota cunha serie de bens; no documento a parte referente á doazón da casa polo mosteiro está escrita en castelán con moi poucas palabras en galego e a parte referente os bens que doa Lope de Marzoa está en galego con bastantes castelanismos (Justo, 1995, 106-7). Tamén en San Paio de Antealtares en presentacións de documentos anteriores feitas en 1483 hai algunhas (20 en total) que empezan en castelán e continúan en galego (*AHUS*, 897, fols. 46r, 62r, 63r, 64r, 66v, 68r, 84r, 84v, 86v, 89r, 90r, 91r, 95v, 98v, 100v, 154v, 156r, 159bisv, 161r, 163v). En Santiago o arcebispo Lope de Mendoza confirma en 1443 en castelán as

⁷¹ A forma *Ferrera* aparece con frecuencia no XVI, tanto en textos casteláns, como nun de 1544, coma en textos latinos procedentes de Roma de 1534 (3), 1556, etc. (Rey Caíña, 1993, núms. 671-5).

ordenanzas do gremio dos acibecheiros, que están en galego (López Ferreiro, 1895, 491-6). En Samos temos un de 1494 no que se empeza a escribir en castelán, para pasar despois ó galego, lingua na que está case todo escrito, dando fe o notario en castelán (*AHN* 1301.9); o mesmo ocorre noutro de 1497, se ben o notario dá fe en castelán con galeguismos (*AHN* 1301.17). En Sobrado nun de 1451, no que comparece o abade perante o alcalde e rexedor da Coruña e que contén privilexios de Afonso IX, Fernando III, Afonso X, Sancho IV e Xoán II, a primeira parte está en castelán (González Garcés, 1987, 639) e despois de inseri-los privilexios está en galego (*id.*, 642), e no mesmo mosteiro hai varias follas con varios documentos: de 1501 con partes en galego e o resto en castelán, de 1503 e 1504 en castelán con moitos galeguismos e de 1442 en galego (*AHN* 555.1). Digno de mencionar é o que ocorre nun libro de *Actas Capitulares* da catedral de Santiago, onde abundan os casos. Así, un de 1466 ten a primeira parte en galego e despois en castelán; en dous de 1471 a primeira parte está en castelán e a segunda en galego; nun de 1476 a primeira parte en galego e a parte final en castelán con galeguismos; un de 1477 ten unha parte en galego con castelanismos e outra en castelán; un de 1479 está maioritariamente en castelán, pero remata con nove liñas en galego; un de 1480 ten a maior parte escrita en galego, pero remata en castelán con galeguismos; no mesmo ano un comeza en galego e remata en castelán e outro ten primeiro galego e despois castelán e galego; en 1481 hai un que empeza en galego (8 liñas), pasa despois ó castelán (2 liñas), volve ó galego (15 liñas) e a continuación o notario empeza en galego con algún castelanismo (5 liñas) e logo continúa en galego ata o final (24 liñas); outro de 1481 empeza en galego (2 liñas) e continúa en castelán (33 liñas), pero di ó final “e outros”; outro do mesmo ano ten partes en galego e partes en castelán e partes híbridas; ademais en 1462, despois dun longo documento en galego, vén a referencia ós bens que deixa Xoán Arias, coa primeira parte en castelán con galeguismos (12 liñas) e despois en galego con castelanismos (17 liñas) (Vázquez Bertomeu, 1996, fols. 9v, 103v, 108v, 194r, 207v-8r, 249r-50v, 263r-4r, 264v, 266v, 281v-4r, 287v, 292v-3r). Tamén en Tui hai un documento de 1480 escrito na súa maior parte en galego con castelanismos e ó final en castelán con galeguismos e outro de 1498 en parte híbrido e en parte bilingüe (Vila-Botanes, 2001, 306, 321-2). O bilingüismo tamén se pode dar entre o galego e o latín. Véxase §§ 9, 10, 10.1-2.

17.9.1. Nos Concilios ou Sínodos hai algunhas mostras interesantes. No Concilio Compostelán xxxvii de 1416 temos unha parte en galego, pero unha constitución do arcebispo en castelán (*HIS*, VII, 35-36; García, 1981, 319-20); o xxxviii de 1431 empeza en galego e despois alterna na reprodución das constitucións do arcebispo: I-VII en castelán e VIII-IX en galego (*HIS*, VII, 42-45; García, 1981, 320-2). Igual ocorre no xxxix de 1435, que empeza en galego e despois as constitucións I-V están en castelán, a VI en galego, a VII en castelán e as VIII-XVI en galego (*HIS*, VII, 58-64; García, 1981, 322-7).

17.9.2. Pasando ós libros, o *Tombo Vermello* de Santiago (Rodríguez González, 1995), feito posiblemente en 1435, ten unha parte, máis ampla, en castelán e outra en

galego, pero de vez en cando pon algunha palabra en galego na parte castelá e nalgunha ocasión é totalmente híbrido, como nas pp. 40-43. Están en galego con castelanismos as últimas liñas da p. 43 e a maior parte da 44 e despois en castelán ata a p. 77. A continuación di “Este he o libro das rendas do arçobispado de Santiago en Galiza” e está en galego (*id.*, pp. 79-96), igual ca “Estas son as visytacões que eu vicario visytey depois que se meu señor o arçobispo foy aa fronteyra” (*id.*, pp. 97-116). As cinco últimas liñas da p. 116 e a 117, así como “las rentas que mi señor, el arçobispo, ha en su arçobispado” (*id.*, pp. 119-21) e o “Libro de remembrance so breve suma de las rentas e derechos” (*id.*, pp. 123-62) están en castelán. Ó final hai un apéndice en galego cun memorial da renda e servicio que pagaban antigamente en Covas, Ames e o Xiro da Rocha (*id.*, pp. 163-75). Tamén alternan as dúas linguas nun códice do Arquivo arcebispaal citado por López Ferreiro, 1895, 529-31, 535-6, 537, 538-9, 545-7, 548, 553-4.

17.9.3. No *Libro do Concello de Pontevedra* (Rodríguez González, 1989), inclúense numerosas cartas en castelán (cf. §§ 14.4, 15.4.7). Esta constante intercalación leva a que en dúas ocasións se produza un despiste do escriba e que rompa o esquema narrativo en galego. Así, na p. 83, despois dunha carta do arcebispo Lope de Mendoza, non pasa ó galego e continúa en castelán con 11 liñas: “la qual carta asy presentada e leyda ... Testigos que fueron presentes ... Juan Maçeyno e outros”. Máis adiante comete o mesmo despiste na p. 106, escribindo en castelán 22 liñas tras reproducir unha carta do mesmo arcebispo e outra de Rui Martínez de Carvallido.

17.9.4. Nos *Padróns* de Ourense (cf. 14.3, 17.2.3) temos bastantes casos de bilingüismo nos máis modernos. O de 1487 utiliza o castelán na introducción, pero deixa os nomes das rúas e das persoas en galego; o de 1488 usa o castelán na introducción e mestura galego e castelán nos nomes das rúas e dos oficios; o de 1491 está case todo en galego e o colofón final en castelán; os de 1492, 1493 (2), 1494 e 1497 están en galego, pero a introducción e o colofón en castelán (López Carreira, 1995, 153-69, 178-215, 255-64); un de 1493 e outro de 1495 teñen o comezo en castelán e despois seguen en galego e outro de 1495 comeza a introducción en castelán e remátaa en galego, estando o resto en galego (*id.*, pp. 215-46). A estas hai que sumar outras combinacións. Así, nun de 1497 a introducción está en castelán cun galeguismo e o resto en galego con castelanismos e noutro de 1498 a introducción está en castelán con galeguismos e o resto en galego (*id.*, pp. 265-82). Finalmente, o de 1504 mestura bastante as dúas linguas, sobre todo na exposición, pero os nomes, polo xeral, están en galego (*id.*, pp. 284-95).

17.10. A presenza de castelanismos en textos galegos e de galeguismos en textos casteláns, así como de formas híbridas, é normal que se dea desde as últimas décadas do XV polas razóns aducidas, pero non debemos esquecer que a chegada de documentos en castelán a Galicia comezou no século XIII (cf. §§ 15, 15.1, 15.2) e que os notarios galegos estaban, máis ou menos, familiarizados con eles, porque moitas veces tiñan que reproducir ou facer traslados de documentos reais ou particulares escritos nesta lingua. Por iso parece razoable que, por unha banda, introduzan de vez en cando algunhas pala-

bras en castelán nos seus documentos e que, pola outra, nos traslados que fan actúen con certa impericia e substitúan as palabras castelás polas correspondentes en galego. Os documentos galegos que conteñen traslados de documentos en castelán son innumerables e teñen contido moi variado: unhas veces o documento castelán está incluído nunha carta escrita en galego, outras só se fai o traslado reproducindo o texto en castelán e o notario que o traslada pon en galego as circunstancias polas que o fai, a data (non sempre) e a fe, aínda que hai veces en que se limita a pór en galego a fe. Abonda con citar uns cantos casos destes traslados: en Allariz hai un traslado de carta de Sancho IV de 1293 (*AHN* 1429.9); en Celanova en 1338 (Vaquero Díaz, 2004, núm. 130) hai un traslado dun privilexio de Sancho IV de 1291, que á súa vez confirma outro privilexio de Afonso X de 1274 (*id.*, núms. 67, 83) e un traslado sen data doutro privilexio de 1292 (*id.*, núm. 84); en Chantada un de Afonso X de 1259 en traslado de 1330, dous de Sancho IV de 1290 en traslados de 1328 e 1345, de Afonso XI de 1331 (2), 1332 (5) e 1338 en traslados posteriores do XIV, de Pedro I de 1351 en traslado de 1379 e de Henrique II de 1371, 1393 (2) e 1395 (2) (*AHN* 1067.12,22-23, 1068.21, 1069.4-9,20, 1070.11, 1071.3,15-16,19-20); en Cis un documento en galego de 1433 que reproduce unha carta real de 1432 (*AHD*, *San Martiño*, c. 54, fols. 123r-6r); en Ferreira de Pallares un de Afonso X de 1268 en traslados de 1307 e de 1341 e un de Xoán I de 1380 en traslado de 1383 (Rey Caíña, 1993, núms. 399, 511, 570); en Lugo un traslado dunha carta do infante D. Filipe de 1327, numerosos traslados de privilexios reais no XIV e documentos de 1438, 1468, 1472 e 1474 (2) que reproducen delegacións dos bispos de 1437, 1467, 1472, 1473 e 1474 (*CDH*, I, 77-79; *CDH*, III, 55-56; Portela/García Oro, 1997, núms. 26, 228, 283, 416, 469, 602, 610, 642, 705-6, 716, 727, 744-5, 791, 802-3, 814, 816, 824, 830; Portela, 1998, 192, 337-8, 372-3, 393-4, 396-8); en Melón traslados de cartas de Afonso X de 1258, 1265 e 1281, de Gutier Pérez de 1281 e o testamento de Xoán Núñez Churri-chao de 1298 trasladado posteriormente (*AHN* 1453.3; Cambón, 1958, núms. 588, 655, 803, 805, 961; Villa-Amil, 1909, 400-1) e tamén de Sancho II, unha cando era infante de 1276 e outras dúas de 1286 e 1287, xa rei (*AHN* 1452.12, 1453.20, 1454.3; Cambón, 1958, núm. 858); unha carta de 1347 contén outra do alcalde e meiriño maior do rei (*AHN* 1464.14) e en 1422 un notario autentica en galego unha carta escrita en castelán que achou nas notas e rexistros do notario Gutierre Fernández de Salamanca, na que introduce algún galeguismo (*ACOu* 3534); en Mondoñedo un de Afonso X de 1261 en traslado de 1293, en 1291 nun testemuño dun notario de Viveiro reproducécese unha carta de Sancho IV do mesmo ano galeguizada e outra de Sancho IV de 1292 en 1419, en 1336 un privilexio de Fernando IV de 1305, en 1372 e 1384 cartas de Henrique II de 1372, en 1380 e 1381 cartas de Xoán I de 1379 e 1381, en 1413 unha do adiantado maior de 1411, en 1454 e 1464 cartas do bispo de 1453, en 1485 unha sentenza do oidor da Audiencia dos Reis Católicos do mesmo ano (Cal Pardo, 1990, 28-29, 35, 39-41, 57, 58-59, 59-60, 65-66, 85; 1991, 219-22; 1999, 60, 74-80, 92-97, 185-8, 194-5, 200-3, 239-47, 311-3, 347-9, 421-3) e en relación con Viveiro traslados de privilexios de Sancho IV de 1289,

1291 e 1292, de Henrique II de 1372 e de Henrique III de 1404 (2) (Cal Pardo, 1991, 90-91, 92-93, 148-9, 175-8); en Monfero un de 1286 e outro de 1299 conteñen, respectivamente, cartas de Sancho IV de 1285 e 1294, outro de 1347 unha de Afonso XI de 1331 e outros de 1358 e 1380 cartas de Pedro I de 1351 (*AHN* 502.14, 503.10, 506.10,17-18); en Montederramo traslados de cartas de 1330, 1338 e 1341, en 1348 do adiantado maior do rei en Galicia do mesmo ano e o traslado dunha carta de Xoán I de 1381 (núms. 1152, 1179, 1250, 1404); en Moraimo hai diversos traslados de cartas reais (*AHUS*, Pergameos, 15-16,18,21-23,26-27), un traslado en 1403 de carta do conde D. Fadrique do mesmo ano (Pergameo 28) e traslados feitos en 1375 de cartas de Gómez Fernández, alcalde e meiriño do rei en Galicia, de 1361, e de Rodrigo Alfonso de Mansiella, adiantado maior en terra de León e Asturias e meiriño maior de Galicia, de 1363 (Lucas, 1975b, 635-7; 1999, 1104-5); en Santa Comba de Naves traslados de documentos de Afonso X de 1255 e 1278, así como unha carta de 1308 trasladada en 1328 e unha de Xoán I de 1380 trasladada en 1386 (Vázquez Núñez, 1905, 354-6; *AHN* 1506.10-11,18, 1507.8); en Oia un de 1268 nun traslado de 1276 e outros de 1272 e 1273 en copias ou traslados (*AHN* 1803.3,13-14,18); en Oseira un traslado en 1326 dun privilexio de Xoán I do mesmo ano, en 1352, 1354 e 1360 de privilexios de Pedro I de 1351 (2) e 1359 e en 1378 e 1379 de Henrique II de 1376 e 1379 (*AHN* 1543.4, 1547.16-17, 1548.15, 1550.2,11); na catedral de Ourense un documento reproduce dous de 1270 feitos en Badajoz (Duro Peña, 1996, 324), en 1395 e 1396 (3) hai documentos en galego que conteñen cartas do bispo en castelán dos mesmos anos (*DACO*, 1917, 372-5, 377-8, 380-3; Duro Peña, 1973a, núms. 980, 982) e tamén moitos traslados de privilexios reais (cf. *DACO*, 1917, 217-8, 222-3, 271-5, 285-7, 430-3; López Carreira, 1998a, 694; *Escripturas* VIII, 330r-5v; XIII, 17; XV, 32/1-2; *Privilexios* III, 31, 33-34, etc.); en Pombeiro en 1448 unha carta do conde D. Pedro de 1381 (Lucas/ Lucas, 1996a, 101-3); en San Pedro de Rochas faise en 1345 o traslado dunha carta de Fernando IV de 1305 (*AHN* 1566.6); en Sobrado traslados de cartas de Sancho IV de 1286, de Fernando IV de 1300, 1304, 1307 e 1309 e de Afonso XI de 1315, en 1469 traslado dunha carta en latín e doutra en castelán e en 1484 dunha de Diego de Muros (*AHN* 544.3,19-20, 545.20, 546.2,5,9,13; 553.2,13); en Tui varios privilexios reais trasladados en 1393 e un albará do adiantado maior de 1418 trasladado en 1422 (Vila-Botanes, 2001, 261-75, 276-7); en Vilanova de Dozón unha carta de Sancho IV de 1286 trasladada en 1338 (*AHUS*, Col. Blanco Cicerón, 109) e en Vilanova de Lourenzá traslados de documentos de Afonso X, Sancho IV, etc. (*AHN* 1108.1,5,19).

17.10.1. En Santiago pódense citar moitos: un de 1311 inclúe unha carta de Fernando IV na que se manda entrega-lo señorío da cidade ós arcebispos (López Ferreiro, 1895, 319-24); nun de 1369 o concello cumpre o mandado de Henrique II, que os obriga nunha carta escrita na mesma cidade (*id.*, pp. 416-8); en 1421 Xoán II comunicalles a tódalas autoridades de Santiago e a todo o clero unha decisión en contra das medidas tomadas polo arcebispo e, unha vez lida a carta no Consistorio, transmíteselle ó cabido en galego (López Ferreiro, 1895, 449-51); no *AHUS*, nun longo documento en galego de

1432 (Justo/Lucas, 1991, 308-27), recóllense dous textos en castelán, un dun notario de Santiago de 1429 e outro do arcebispo Lope de Mendoza de 1430, así como un en galego do pertegueiro maior da terra de Santiago de 1432 (*id.*, pp. 310-4); en 1346 trasládase unha carta do arcebispo D. Pedro de 1344 e reproducéase unha do arcebispo Rodrigo de Luna de 1450 nun longo documento en galego de 1451 (Rodríguez González, 1992b, núms. 4, 34); no Tombo H da catedral de Santiago temos en 1395, 1396 (6) e 1397 (7) traslados ou inclusión de cartas do arcebispo Xoán García Manrique dos mesmos anos e sen data traslados de albarás do arcebispo Lope de Mendoza de 1404 e 1406 (Cabana Outeiro, 2001, núms. 1-2, 4-6, 9-11, 13-15; 2003a, núms. 169, 226, 4-5inv, 9inv, 11-12inv, 15inv, 18inv, 83inv; 2003b, núms. 168, 4-5inv, 9inv, 11-12inv, 15inv, 18inv, 83inv); tamén hai un traslado en 1394 de documento castelán de 1388, en 1395 traslado de carta do Mestre da Orde de Santiago de 1292, procedente de Mérida, e traslados de dúas cartas reais de 1407 (Cabana Outeiro, 2003ab, núms. 1-2inv, 84-85inv). Ademais, en Belvís trasládanse en 1376 e 1470 cartas dos arcebispos, en 1379 do rei Pedro I de 1351, en 1463 de Henrique IV de 1456, en 1444 de Xoán II de 1408, en 1379 de Afonso I de 1337 e un documento de 1385 trasladado o mesmo ano (*ACB*, mazo 1.2,6,14,16-17, 24; Rodríguez Núñez, 1990, 158-9; 1993c, 331-2; *AHN* 525.2); en San Martiño hai varios traslados de privilexios reais (*AHUS*, Clero, S. M., perg. núms. 60, 71-72, 76, 78; Lucas, 2003, 333-5); en San Paio de Antealtares un traslado sen ano de carta de Afonso X de 1270 e tamén unha carta de Sancho IV de 1287 seguida doutra do executor do rei con galeguismos (*AHN* 521.19, 522.8); en San Pedro de Fóra un do conde D. Fadrique de 1418 (*AHUS*, Clero, S. M., perg. núm.. 79).

17.10.2. Máis destacables son outros documentos pola súa complexidade. Na catedral de Ourense hai un documento que contén un privilexio de Xoán I de 1379, o cal confirma privilexios dados á igrexa de Santiago por Fernando III en 1238 (en latín) e confirmados por outros reis. O privilexio de Xoán I reproduce o de Fernando III, dous de Afonso XI de 1336 (o segundo inclúe cartas de Sancho IV de 1291 e 1294) e 1340, dous de Henrique II de 1372 e unha carta do despenseiro do rei de 1372, pero o importante é que este privilexio de Xoán I atópase nun traslado de 1380 feito en Santiago e este traslado á súa vez noutro traslado feito en Ribadavia en 1489 e nestes traslados os notarios escriben en galego (*DACO*, 1917, 155-62). Outro documento aínda máis complexo é un de 1364, no que se presenta ante un notario de Ribadavia, que escribe en galego, un traslado feito en Santiago en 1363 por un notario que tamén escribe en galego dun privilexio de Pedro I de 1351 que contén o privilexio que acabo de citar de Xoán I e tamén se presenta unha carta de 1364 de Rodrigo Alfonso de Mansiella, adiantado e meiriño maior, escrita en castelán, e outra do mesmo ano de Gil Vaasques, deán de Ourense e alcalde maior polo rei das Irmandades do reino de Galicia, que está en galego (*DACO*, 1917, 162-67; Duro Peña, 1973a, núms. 862-3). Vexamos outro caso. En 1404 o bispo de Mondoñedo actúa como árbitro entre as sés de Santiago e Oviedo no contencioso pola cantidade que debe pagar Oviedo polo voto de Santiago. O bispo escribe en galego

estando en Valladolid e o documento reproduce un escrito do bispo de Oviedo en castelán galeguizado. Despois en 1410 fíxose un traslado deste documento en Santiago no que o notario escribe en galego e máis tarde, en 1427, a condesa Dª María manda facer un documento en castelán en Valencia de D. Juan (León) que reproduce o documento de 1404 (Sánchez Sánchez, 2000, núms. 58, 68, 72). En cambio, nun documento de 1452 de Rochas trasládanse varios documentos reais e o que os traslada escribe en castelán (*AHN* 1565.8). Outros casos interesantes témolos nun documento de 1345, no que o rei Afonso XI confirma un privilexio de Fernando IV e este outro de Afonso X de 1270 (*CDGH*, 161-9), pois nel os límites dos lugares van postos en galego (*CDGH*, 163-4), e noutro de Lugo que contén unha carta de Afonso XI de 1341 trasladada en 1502 en castelán con galeguismos, na que dous notarios dan a fe en galego e o terceiro en galego con castelanismos (Portela/García Oro, 1997, núm. 414). Tamén pode ocorrer que se copien documentos a finais do XV e que o escriba os galeguice. Así, hai unha copia dun documento do mosteiro de Cis presentado ante o Consejo Real en 1464 que ten palabras en galego e unha copia galeguizada doutro documento do mesmo mosteiro (no que falta o ano debido a que desapareceu unha folla) escrito polo alcalde maior do reino que inclúe cartas reais de 1380 e 1401 e onde podemos ler “vinte et oycho días de dezenbre, era de mjjl et quatrocentos et des et oycho anos” (fol. 139v) na carta real de 1380 (*AHD*, *San Martiño*, c. 54, fols. 62r-64r, 136v-9v).

17.11. O caso contrario témolo en documentos escritos en castelán que incorporan ou trasladan cartas anteriores en galego e as castelanizan e en copias posteriores de documentos galegos que aparecen, en xeral, tamén castelanizadas: en Allariz en 1541 trasládase un documento en galego de 1384 (*AHN* 1430.6); en Belvís en 1487 un de 1463 (*ACB*, mazo 47.7); en Celanova documentos de 1276 e 1392, este traducido ó castelán, e tamén de 1453 (2), 1454, 1455, 1468, 1481, 1489 (contido nun preito de 1525), 1493 (3), 1494 (7), [1491-1494], 1500 (2), etc. (Vaquero Díaz, 2004, núms. 70, 200, 405-6, 413, 427, 588, 727, 820, 870, 878-9, 882-3, 885-6, 888-91, 905, 964, 966); en Carboeiro un de 1493 trasladado en 1521 no que se escribe *Carboero* (*AHD*, *San Martiño*, 57.24); en Cis dous de 1482 trasladados en 1516 (*ACS*, mazo 425, fols. 132r-6r); en San Martiño da Cova hai un que traslada un de 1517 poñéndoo en castelán, pero deixando moitas palabras en galego (*AHN* 1066.10); en Ferreira de Pallares un de 1463 contido nun traslado posterior en castelán con galeguismos (Rey Caiña, 1993, núm. 640); en Lugo un feito en Vilafranca en 1434 reproduce outro en galego do mesmo ano (Portela, 1998, 180-1); en Melón nun de 1406, no que se actúa ante o Dr. Pero Alfonso, correxedor e alcalde maior do reino, trasládase un documento en galego de 1348, que á súa vez traslada unha carta en castelán do mesmo século (*AHN* 1473.12); en Mondoñedo documentos de 1462 e 1536 trasladan outros en galego de 1454 e 1486 e un en castelán de 1510 traslada un documento do bispo de 1421 en castelán con galeguismos, no que parece que o autor do traslado fixo unha tradución a esta lingua (Cal Pardo, 1990, 76-77; 1993, 733-4; 1999, 250, 336-40, 423-4); en Muros un de 1456 trasladado hibri-

damente en 1523 (*Outes*, fol. 12r-14r); na catedral de Ourense un de 1453 insire unha carta en galego do mesmo ano (*Libro Grande*, 249) e hai un de 1480 en copia moi castellanizada (Leirós, 1953-1954, 99-101); en Ribadavia un notario que escribe en castelán traslada un en galego de 1507 (Enríquez, 1987, 98-99); en Samos nun trasládase unha carta de 1468, noutro de 1484 unha de 1433 e noutro de 1508 unha de 1489 (*AHN* 1294.9, 1299.5, 1301.2); tamén documentos de 1509 e 1512 transcriben en galego os textos tomados das notas e rexistros de notarios anteriores (*AHN* 1308.14, 1312.20); en Santiago un en castelán de 1403 contén varias cartas, unha delas de 1402 en galego do bispo de Mondoñedo Álvaro de Isorna (*HIS*, VII, 9-17), un foro de 1487 trasládase posteriormente (*AHUS*, A-82, núm. 35, fols. 266-8) e un de 1423 aparece incorporado nun de 1491 (*AHUS*, Col. Blanco Cicerón, 44); en San Martiño dos Piñeiros un de 1494 está contido nun documento de 1525, outro de 1443 nun de 1528 e outro de 1467 moi castellanizado nun de 1501 (*AHD*, *San Martiño*, c. 57.28,44; c. 59.11); en San Pedro de Fóra un de 1484 incorporado nun de 1566, un de 1488 está incorporado noutro en castelán do mesmo ano (*AHD*, *San Martiño*, c. 57.15; c. 86.6) e un de 1485 foi trasladado en San Martiño en 1522 (*ACS*, mazo 425, fols. 178r-80v); en San Paio de Antealtares hai un de 1459 trasladado posteriormente, outro de 1468 trasladado en 1520, documentos de 1460 e 1461 trasladados en 1520 e case completamente castellanizados ou documentos de 1485, 1489 e 1491 (*ACS*, mazo 425, fols. 64r-66r, 119r-20v; *AHD*, *San Martiño*, c. 61.18/3; c. 86.19/2,28/2-3); en Santa Cristina da Pena un sen ano traslada un en castelán de 1490, que á súa vez traslada un en galego de 1455 e o castellaniza (*AHD*, *San Martiño*, c. 48.104); en Sobrado un de 1348 (Daviña Sáinz, 2003, 149); en Viveiro un dos Franciscanos de 1538 en castelán contén unha carta de 1503, que posiblemente estivese en galego, pois mestura galego e castelán, e unha ratificación dela de 1509 en castelán con galeguismos (Castro, 1989, 582-5). Outros casos son a copia do testamento de Roi Xordo das Mariñas, rexedor da Coruña, de 1457 (González Garcés, 1987, 648-51), un de 1454 de Lope Sánchez de Ulloa, moi castellanizado ó estar incluído noutro documento posterior en castelán (Vaamonde Lores, 1915, 10-11), unha cláusula do testamento do mariscal Sueiro Gómez de Soutomaior, de 1500, trasladada posteriormente (*AHUS*, A-80, núm. 46, fol. 974), en 1467 o testamento de Ruy González de Ribadeneira e en 1471 un documento do abade de Samos (García Oro/Portela, 2002, 168-70), en 1492 o testamento de Diego de Lemos trasladado posteriormente por notario de Chantada (Martínez Sueiro, 1915, 109-11, 121-8, 135-43). Con máis motivo hai castellanización cando os traslados se fan fóra de Galicia, como nun de 1358 (con carta do bispo de Mondoñedo de 1357) feito en León e noutro de 1435 (inclúe dous documentos en galego de 1434) feito en Sevilla (Cal Pardo, 1999, 169-72, 262-85).

18. É pena que se chegase a esta situación porque no século XV o galego acadara unha elevada perfección e nel podían escribirse pezas xurídicas de grande altura, como ocorre nun longo documento do 13 de xullo de 1430 do *Liuro das posisoas do Espital dos*

pobres de Muros (fols. 15r-16r), no que se dirime un preito entre Rodrigo Ares de Fistera, procurador e administrador do Hospital, e Xoán Martís Mourello, mercador, que tiñan “palabras e contendas e debates” sobre a metade de “dúas moradas de casas” que Lourenzo Afonso mandara a Xoán Martís en súa vida e que fixera despois un “coudjillo”, no cal “mandou tódasllas ditas casas emteyramente” ó Hospital, razón pola cal Rodrigo Ares lle demanda a Xoán Martís “que me desembargedes as ditas moradas de casas e me pagedes os alugeyros e foros que dellas leuastes o *tempo* que as teustes”, cousa á que se opón o demandado:

Por ende, e por quitar e ebjtar de nós e de cada hũu de nós e de nosas bozes e do dito espital e proues del et bjremos sobre ello a bõ amorío e pas e concordja, de nosos plazer es et ljbres *vontades*, sem outra premja e costrengemento algũu, *conprometemos* em poder de Esteuõo Rrodrig es, ljbçençiado em decretos, alcalle da çidade de Santiago, asý como⁷² em noso ome bõo, árbjtro arbjtador posto por nós, ánbasllas ditas partes, asý como⁷² em noso ome bõo e jujs de avjñçaa, árbjtro arbjtador, amjgávelle *conpoedor*, ao qual damos e outorgamos todo noso ljbre e *conprido* poder para que ontre nós ... ljbre e determjne tódosllos pl[e]jtos⁷³ e contendas que ontre nós abjamos e poderíamos auer sóbrella dita rrazom ata oje este presente dja, asý que quanto o dito noso ome bõo ontre nós ... mandar, lijbrar, determjnar per sentença ou per sentenças, segundo *dereyto*, ou abjndo et *conpoendo* como⁷² el quiser e por *bem* teuer, tomando o que he da húa parte / (fol. 15v) e dándoo á outra, asý grande contía como⁷² pequena, firme e estáuelle seja ontre nós ... e da sentença e julgo e mando que o dito noso ome bõo em hũu acordo e em húa contía ontre nós ... der e julgar e mandar e determjnar e loar e aver e *composer* sóbrella dita rrazom ... segundo *dereyto*, ou avjndo e *conpoendo* como el quiser e por *bem* teuer, sendo ou estando partes presentes ou *nom* presentes, a húa parte presente et a outra ausente, dja feriado ou *nom* feriado, a órdçe e rregla do *dereyto* agardada ou *nom* agardada, nós ... *nom* auemos de apellar *nem* sopljcar dello, *nem* nos chamar *nem* rrecorer sobre ello arujdro de *bom* barom, ante o prometemos e outorgamos de o teer e *conprir* e agardar e *nom* yr contra ello ... em jujsõ *nem* fõra del, per juramento que ende fazemos em este sinal de crus † em lugar dos Santos Auangeos, que *com* nosas mãos *dereytas* tanjemos, e so pena⁷² de seer emfames e fepejuros e menos valler, e so pena⁷² de quinentos frolijs d’ouro, que dé e page por pena⁷² e em nome de pena⁷² et emterese a parte de nós que o *nom* teuer e *conpljr* á outra parte agardante; e a pena⁷² pagada ou *nom* pagada, todavja esta carta de *conprimso* e sentença que per vertude del for dada fijque firme e balla para todo senpre.

Por esta razón, Estevo Rodríguez presenta ante o notario un “escrito de sentença arbjtaria”, da que transcribo algũns parágrafos:

E eu, o ljbçençiado Esteuõo Rrodrig es, árbjtro arbjtador, amjgáuelle *conpoedor* e jujs de abjñçaa tomado e escoljdo ... sóbrellos pl[e]jtos⁷³ e demandas e contendas, quis-

⁷² Cun trazo sobreposto.

⁷³ Está escrito *pljtos*.

tõos e avções que ... avjã e emtendjã auer e mober sobre hũas casas ... segundo que may largamente som expresas e declaradas e letimadas emno comprimjso que pasou porante Gomes Afonso, notario ... e açeptado em mjm o dito poderio e bjsto e exsemjnado as escripturas e dereytos das ditas partes e de cada hũa dellas, e oýdo todo quanto ante mjm quiserom djzer e rrazoar e alegar, e avjdo sobre todo ello meu acordo e consello com madura deljbraçom, por quitar as ditas partes de pleytos e custas e contendas e as trager a bõa pas e amor e concordja, / (fol. 16r) arbjtrando, loando, avjndo e comp[o]endo⁷⁴, mando que o dito Johãn Martís leijxe e desembarge ljbrememente e com efeyto as ditas casas e cada hũa dellas ao dito espital ... por quanto acho segundo dereyto em mja conçiencia que as ditas casas som do dito espital.

O autor desta sentençia era irmãn do pai do bispo Diego de Muros III e escribe na lingua propia de Galicia, pero a finais do xv estãbase a produci-lo cambio do galego pola lingua invasora e isto podémolo constatar en dous documentos de grande importancia en relación con este bispo. Un deles é o testamento de Catalina Gómez, nai de Diego de Muros e cuñada do citado licenciado Estevo Rodríguez, feito en 1497 en Cee (*AHUS, A-74*, núm. 24, fols. 227-30), que está en galego. O outro é o testamento do escudeiro Fernán Casquiço, segundo marido de Catalina Gómez e, polo tanto, padrao do bispo, feito en 1493 no mesmo lugar, con engadidos de 1495 (*A-74*, núm. 23, fols. 215-24; *A-81*, núm. 64, fols. 1029-37), pero por diferente notario (Juan Ferrnandes de Ribadese-lla), que está en castelán⁷⁵, lingua á que se pasou, como tantos outros clérigos, facendo traizón á lingua dos seus proxenitores, o bispo de orixe muradá que tanto tivo que ver coa fundación da Universidade de Santiago de Compostela.

BIBLIOGRAFÍA, ABREVIATURAS E SIGLAS

Abad Mitrado de Samos, “Monasterio de San Salvador de Lorenzana. Apuntes para su historia”, *BCMLugo*, I, 1942, nº 3, 49-55.

ACB = Arquivo do Convento de Belvís de Santiago de Compostela.

ACOu = Arquivo da catedral de Ourense.

ACS = Arquivo da catedral de Santiago de Compostela.

ACT = Arquivo da catedral de Tui.

ADT = Arquivo Diocesano de Tui.

AHD = Arquivo Histórico Diocesano de Santiago de Compostela.

AHN = Archivo Histórico Nacional de Madrid.

AHPOu = Arquivo Histórico Provincial de Ourense.

AHUS = Arquivo Histórico da Universidade de Santiago de Compostela.

AHUS, A-74 = Arquivo Histórico da Universidade de Santiago de Compostela, *F. Univ., Serie H^a, libros* (antes *Tombo 2. Estudo Vello*).

⁷⁴ Está escrito *cõpendo*.

⁷⁵ Publicados, lamentablemente con moitos erros, por García Oro, 1975 ou 1976, 142-53. Hai máis de 15 anos que os teño transcritos para publicar xuntamente co *Livro das posisoos do Espital dos pobres*.

- AHUS, A-75 e A-76 = *Arquivo Histórico da Universidade de Santiago de Compostela, F. Univ., Serie Hª, libros* (antes *Tombos 3º e 4º. Hospital Vello*).
- AHUS, A-80, A-81 e A-82 = *Arquivo Histórico da Universidade de Santiago de Compostela, F. Univ., Serie Hª, libros* (antes *Tombos 8º, 9º e 10º. Sinecuras da Universidade e dos seus Colexios*).
- AHUS, *Belvis*, Pergameos, 1-50/1-3 (antigo mazo 249 de Clero).
- ALGa = Instituto da Lingua Galega, *Atlas Lingüístico Galego*, vol. I, 1-2, *Morfoloxía verbal* (coordinado e redactado por Francisco Fernández Rei), A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1990 // Vol. II, *Morfoloxía non Verbal* (coordinado por Rosario Álvarez Blanco), *id.*, 1995.
- Alonso, Benito F(ernández), “Documentos históricos”, *BCMO*, I, nº 3, 1898, 53-55; II, nº 39, 1904, 276-280; III, nº 54, 1907, 111-112; nº 57, 157-160; IV, nº 72, 1910, 21-22; nº 73, 45-46; nº 74, 69-71; nº 88, 1913, 263-265.
- Álvarez, Rosario / Rodríguez Montederramo, Xosé Luís, “Escrita poética en galego a fins do século XVI: a «Canción galega en loor de Don Diego das Mariñas Parragués»”, *BRAG*, núm. 364, 2003, 249-305.
- Álvarez, Rosario / Santamarina, Antón (eds.), *(Dis)cursos da escrita. Estudos de filoloxía galega ofrecidos en memoria de Fernando R. Tato Plaza*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza [Biblioteca Filolóxica Galega / Instituto da Lingua Galega], 2004.
- Álvarez Maurín, Mª del Pilar, “El registro lingüístico especial de los documentos notariales medievales”, *Estudios Humanísticos*, 15, 1993, 23-41.
- Andrade Cernadas, José M., *O Tombo de Celanova*, 2 tomos, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1995.
- ARG = *Arquivo do Reino de Galicia* (A Coruña).
- Arias, Maximino, “El monasterio de Samos desde el año 1200 hasta el de 1490”, *Archivos Leoneses*, XXXVIII, 1984, 299-342.
- Armas Castro, José, *Pontevedra en los siglos XII a XV. Configuración y desarrollo de una villa marinera en la Galicia medieval*, A Coruña, Fundación «Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa», 1992.
- Arq. Antealtares = *Arquivo do Mosteiro de San Paio de Antealtares* (Santiago de Compostela).
- Barral Rivadulla, Mª Dolores, “Dos documentos para ampliar la historia del desaparecido monasterio de Santo Domingo de La Coruña”, *Archivo Dominicano*, XIII, 1992, 245-251.
- “La documentación medieval del Archivo de las Clarisas de A Coruña”, *Archivo Ibero-Americano*, LIV, 1994, 83-95.
- *La Coruña en los siglos XIII al XV. Historia y configuración urbana de una villa de realengo en la Galicia medieval*, A Coruña, Fundación «Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa», 1998.
- Barral Rivadulla, Mª Dolores / Velo Pensado, Ismael, “Colección de pergameos do arquivo da Igrexa Colexial de Santa María do Campo (A Coruña)”, *Estudios Mindonienses*, 10, 1994, 476-489.
- Barreiro García, Mª del Carmen, *A documentación notarial do concello de Noia (séculos XIV-XVI). Lectura, edición e léxico*, Universidade de Santiago de Compostela, 1995 (tese de doutoramento inédita).
- BCMLugo = *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Lugo* (Lugo).
- BCMO = *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Orense* (Ourense).
- Bechara, Evanildo, “As fases da língua portuguesa escrita”, en Dieter Kremer (ed.), *Actes du XVIIIe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes. Université de Trèves (Trier) 1986*, III, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1991, 68-76.
- Bello Rivas, Mª Xesús, “O paso do latín ó galego na documentación medieval. Achegamento a unha sociolingüística histórica”, en Benigno Fernández Salgado (ed.), *Actas do IV Congreso Internacional de Estudos Galegos. Universidade de Oxford, 26-28 setembro 1994*, Oxford, Centro de Estudos Galegos, I, 1997, 505-518.

- Bispo = Señor Bispo. Arquivo da catedral de Ourense.*
Bispo e Dignidades = Arquivo da catedral de Ourense.
 Bouza-Brey Trillo, Fermín, *El Señorío de Villagarcía desde su fundación hasta su Marquesado (1461-1655)*, Santiago de Compostela, CSIC, Instituto P. Sarmiento de Estudios Gallegos [CuEG, Anexo xv], 1965.
 BRAG = *Boletín de la Real Academia Gallega* (A Coruña).
 Brocardo, María Teresa, “Sobre o portugués médio”, en Eberhard Gärtner / Christine Hundt / Axel Schönberger (eds.), *Estudos de história da língua portuguesa*, Frankfurt am Main, TFM, 1999, 107-126.
 Cabana Outeiro, Alexandra, “Documentos do arcebispo Xoán García Manrique no Tombo H da Catedral de Santiago”, *A Trabe de Ouro*, t. II, a. XII, núm. 46, 2001, 241-257.
 --- *Santiago de Compostela do século XIV ó XV: O Tombo H da Catedral de Santiago. Edición e estudio histórico*, Universidade de Santiago de Compostela, 2003 (tese de doutoramento inédita) (= a).
 --- *O Tombo H da Catedral de Santiago. Documentos anteriores a 1397*, [Valga], Concello de Valga, 2003 (= b).
 --- “Documentos arcebispais no Tombo H da Catedral de Santiago: Gómez Manrique e Lopo de Mendoza”, *CuEG*, I, fasc. 116, 2003, 79-89 (= c).
 --- “A Casa Gótica de Ludeiro. Notas históricas, descrición e colección documental dun pequeno pazo do século XV non catalogado”, *Murguía. Revista Galega de Historia*, 1, 2003, 35-54 (= d).
 Cad. Unions XXII = *Caderno de Unions*. Caixón XXII. *Arquivo da catedral de Ourense*.
 Cal Pardo, Enrique, *El Monasterio de San Miguel de la Isla de la Colleira (Historia y Leyenda). Colección documental*, Madrid, 1983.
 --- *San Salvador de Pedroso en tierras de Trasancos*, La Coruña, Diputación Provincial, 1984.
 --- “El Monasterio de «Dueñas» de Santa Comba de Órrea”, *Estudios Mindonienses*, 1, 1985, 13-81.
 --- *Catálogo de los documentos medievales, escritos en pergamino, del Archivo de la Catedral de Mondoñedo (871-1492)*, Lugo, Diputación Provincial, 1990.
 --- “De Viveiro en la Edad Media”, *Estudios Mindonienses*, 7, 1991, 11-226.
 --- “Parroquias del Ayuntamiento de Viveiro”, *Estudios Mindonienses*, 9, 1993, 625-819.
 --- *Colección Diplomática medieval do Arquivo da Catedral de Mondoñedo. Transcripción íntegra dos documentos*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1999.
 Cambón Suárez, Segundo, *El monasterio de Santa María de Melón (siglos XII-XIII)*, Universidad de Santiago de Compostela, 1958 (tese de doutoramento inédita).
 Castro, Ivo, *Curso de história da língua portuguesa*, Lisboa, Universidade Aberta, 1991.
 --- (ed.), *Actas do XII Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Linguística (Braga - Guimarães, 30 de Setembro a 2 de Outubro de 1996)*. Volume II: *Linguística Histórica. História da Linguística*, Lisboa, Associação Portuguesa de Linguística, 1997.
 --- “O Português Médio segundo Cintra (nuga bibliográfica)”, en Isabel Hub Faria (org.), *Lindley Cintra. Homenagem ao Homem, ao Mestre e ao Cidadão*, Lisboa, Edições Cosmos - Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa, 1999, 367-370.
 --- *Introdução à História do Português. Geografia da Língua. Português Antigo*, Lisboa, Edições Colibri, 2004.
 Castro, Manuel, “Documentos Históricos”, *BCMO*, IV, nº 90, 1913, 307-314.
 Castro, Manuel de, “El Real Monasterio de Santa Clara, de Santiago de Compostela”, *Archivo Ibero-Americano*, XLIII, 1983, 3-61.
 --- “Los franciscanos de Viveiro y Gómez Pérez das Mariñas”, *Estudios Mindonienses*, 5, 1989, 533-585.
Catalogación = Consello da Cultura Galega, Catalogación Fondo López Ferreiro. Arquivo Catedralicio de Santiago, Santiago de Compostela, 2001 (inédito).
 CDGH = *Colección Diplomática de Galicia Histórica*, I, Santiago de Compostela, 1901.

- CDH = *Colección de Documentos Históricos* publicada polo *Boletín de la Real Academia Gallega*, A Coruña, tomo I, 1915; t. II, 1931; t. III, 1969; t. IV, 1970.
- Cid, Cándido, “Documento raro y curioso. Fuero otorgado por el Abad de Osera...”, *BCMO*, VI, nº 138, 1921, 304-308.
- Cintra, Luís F. Lindley, “Les anciens textes portugais non littéraires. Classement et bibliographie”, *Revue de Linguistique Romane*, XXVII, 1963, 40-58 (= a).
- “Observations sur l’orthographe et la langue de quelques textes non littéraires galiciens-portugais de la seconde moitié du XIIIe siècle”, *Revue de Linguistique Romane*, XXVII, 1963, 59-77 (= b).
- “Observations sur le plus ancien texte portugais non littéraire: la *Notícia de Torto* (Lecture critique, date et lieu de rédaction)”, *Actele celui de-al XII-lea Congres Internațional de Lingvistică și Filologie Romanică*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, II, 1971, 161-174.
- “Sobre o mais antigo texto não-literário português: a *Notícia de Torto* (leitura crítica, data, lugar de redacção e comentário linguístico)”, *Boletim de Filologia*, XXXI, 1986-1987 [1990], 21-77.
- Clérigos de Coro* = *Arquivo da catedral de Ourense*.
- Comesaña Martínez, Mª Ángela, *O Tombo do Hospital e Ermida de Santa María do Camiño de Pontevedra*, Pontevedra, Museo de Pontevedra, 1995.
- Confraría do Crucifixo* = *Arquivo da catedral de Ourense*.
- Corrales Lorenzo, Mercedes, *Estudio de la producción agraria a través de los protocolos de la Catedral de Tuy en la primera mitad del siglo XV (1426-1448)*, Universidade de Santiago de Compostela, 1981. Tomo II, *Apéndice documental* (tese inédita).
- Costa, P.^o Avelino de Jesus da, “Os mais antigos documentos escritos em português. Revisão de um problema histórico-linguístico”, *Revista Portuguesa de História*, XVII, 1979, 263-341 (recollido en *Estudos de Cronologia, Diplomática, Paleografia e histórico-linguísticos*, Porto, Sociedade Portuguesa de Estudos Medievais, 1992, 167-256).
- Coutinho, Ismael de Lima, *Pontos de Gramática histórica*, 7^a ed., Rio de Janeiro, Ao Livro Técnico, 1976.
- CuEG* = *Cuadernos de Estudios Gallegos* (Santiago de Compostela, Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos).
- DACO* = *Documentos del Archivo Catedral de Orense*, vol. I, Orense, 1917 // *Boletín Arqueológico de la Comisión de Monumentos de Orense, Documentos del Archivo de la Catedral de Orense publicados por la Comisión de Monumentos de la Provincia*, vol. II, Orense, Imp. La Popular, 1923.
- Daviña Sáinz, Santiago, “El monasterio de las Cascas (v/vi)”, *Anuario Brigantino*, 25, 2002, 103-150; 26, 2003, 133-188.
- Deaño Gamallo, Carlos A., *Ribadavia y su comarca en la Baja Edad Media*, Sada - A Coruña, Edición do Castro, 2004.
- Divers.* = *Diversarum rerum*. Tomo I. *Arquivo da catedral de Ourense*.
- “Documentos”, *EMP*, 22-23, 1951, 136-150.
- “Documentos relativos al Convento de San Francisco de esta ciudad”, *BCMO*, VI, nº 140, 1921, 339-343.
- Domínguez Casal, M^a de las Mercedes, *El Monasterio de Santa María de Meira y su colección diplomática*, Universidad Central, Madrid, 1952 (tese de doutoramento inédita).
- Domínguez Fontela, Juan, “Real Cédula de los Reyes católicos amparando al Monasterio de Celanova...”, *BRAG*, V, 1911-1912 (a. VII, 1912, nº 58), 248-250. Outro documento nas pp. 250-251.
- “Documento del Archivo Catedral de Tuy”, *BCMO*, VI, nº 146, 1922, 468-473.
- “Real Cédula de los RR. Católicos revocando las usurpaciones del Conde de Camiña...”, *BCMO*, VII, 1923-1926 (nº 154, 1924), 137-151.
- “Privilegio del rey Fernando IV de Castilla y León...”, *BCMO*, XI, nº 234, 1937, 193-199.

- “El vizcondado de Tuy”, *BCMO*, XI, nº 238, 1938, 297-302.
- “Jalones para la historia”, *BCMO*, XII, nº 248, 1939, 169-176.
- “Documentos arcaicos gallegos del Códice de minutas del notario de Bayona de Miñor, Álvaro Eans das Eiras o Álvaro Yans da Seira, a principios del siglo XV”, *BCMO*, XII, 1939-1940, 116, 233-240, 257-261.
- Domínguez Rodríguez, José, “Don García Sarmiento y Meira (III Señor de Sobroso y Salvatierra). Notas biográficas a la luz de su testamento”, *Soberosum*, 2, Ponteareas, 1997, 191-214.
- Duarte, Luiz Fagundes, *Documentos em português da Chancelaria de D. Afonso III (Edição)*. Dissertação de Mestrado inédita. Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa, 1986.
- Duro Peña, Emilio, “El monasterio de San Salvador de Sobrado de Trives”, *Archivos Leoneses*, XXI, 1967, 7-86.
- “El monasterio de San Pedro de Vilanova de Dozón”, *Archivos Leoneses*, XXII, 1968, 7-62.
- “El monasterio de San Pedro de Ramiranes”, *Archivos Leoneses*, XXV, 1971, 9-74.
- *El monasterio de San Pedro de Rocas y su colección documental*, Orense, Instituto de Estudios Orensanos “Padre Feijoo”, 1972 (= a).
- “El monasterio cisterciense de Santa María de Castro de Rey”, *Archivos Leoneses*, XXVI, 1972, 4-45 (= b).
- *Catálogo de los documentos privados en pergamino de la Catedral de Orense (888-1554)*, Orense, Instituto de Estudios Orensanos “Padre Feijoo”, 1973 (= a).
- “El monasterio de Santa María de Asadur”, *Archivos Leoneses*, XXVII, 1973, 309-365 (= b).
- *El monasterio de San Esteban de Ribas de Sil*, Orense, Instituto de Estudios Orensanos “Padre Feijoo”, 1977 (= a).
- “El monasterio de San Miguel de Bóveda”, *Archivos Leoneses*, XXXI, 1977, 107-179 (= b).
- “El monasterio de San Salvador de Villaza (Orense), en *Estudios en Homenaje a Don Claudio Sánchez Albornoz en sus 90 años*, vol. IV, Buenos Aires, Facultad de Filosofía y Letras [Anejos Cuadernos de Historia de España. Instituto de Historia de España], 1986, 419-453.
- *Documentos da Catedral de Ourense*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1996.
- Dworkin, Steven N., “Latín tardío y romance temprano: implicaciones léxicas de una hipótesis controvertida”, en Maurilio Pérez González (ed.), *Actas I Congreso Nacional de Latín Medieval (León, 1-4 de diciembre de 1993)*, León, Universidad de León, 1995, 489-494.
- Emiliano, António, “A língua notarial latino-bracarense e a reforma gregoriana”, en Castro, 1997, 91-109.
- “O mais antigo documento latino-português (882 a. D) -edição e estudo grafémico-”, *Verba*, 26, 1999, 7-42.
- *Latim e romance na segunda metade do século XI. Análise scripto-linguística de documentos notariais do Liber Fidei de Braga de 1050 a 1110*, Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian - Fundação para a Ciência e a Tecnologia, 2003 (adaptación da tese de doutoramento de 1995) (=a).
- “Sobre a questão d’«os mais antigos textos escritos em português»”, en Ivo Castro e Inês Duarte (eds.), *Razões e Emoção: Miscelânea de estudos oferecida a Maria Helena Mateus pela sua jubilação*, Lisboa, Departamento de Linguística Geral e Românica, Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa, 2001 [www.fl.ul.pt. Edición electrónica]. Depois como libro: *Razões e Emoção: Miscelânea de estudos em homenagem a Maria Helena Mira Mateus*. Vol. 1, Lisboa, Imprensa Nacional - Casa da Moeda, 2003, 261-278 (= b).
- “Observações sobre a «produção primitiva portuguesa». A propósito dos dois testemunhos do Testamento de Pedro Fafes de 1210”, *Verba*, 30, 2003, 203-236 (= c).
- Emiliano, António / Pedro, Susana, “De Notícia de Torto. Aspectos paleográficos e scriptográficos e edição do mais antigo documento particular português conhecido”, *ZRPh*, 120, 2004, 1-81.
- EMP = El Museo de Pontevedra (Pontevedra).*

Enríquez Paradela, M^a del Carmen, *Colección diplomática del Monasterio y Convento de Santo Domingo de Ribadavia*, Ourense, Museo Arqueológico Provincial [*Boletín Avriense*, anexo 8], 1987.

Escrituras (tomos I-XXIV) = *Arquivo da catedral de Ourense*.

Fábrica II = *Arquivo da catedral de Ourense*.

Fábrica e Capelas (= *Fábrica e Capelas do Santísimo*. Tomo I) = *Arquivo da catedral de Ourense*.

Fernández de Viana y Vieites, José Ignacio, “La Feligresía Portuguesa de Correlhã y la Sede Compostelana (notas y documentos)”, *Compostellanum*, xv, 1970, 599-631.

--- “Documentación monástica en el «Tumbo C» de la catedral de Santiago”, *Historia, Instituciones, Documentos*, 16, 1989, 233-254.

--- “Nuevos documentos del Monasterio de San Xián de Moraime”, *Historia, Instituciones, Documentos*, 19, 1992, 161-170.

--- *Colección diplomática del Monasterio de Santa María de Ferreira de Pantón*, Lugo, Diputación Provincial, 1994.

--- *Tumbillo de San Bieito do Campo (Santiago)*, Granada, Servicio de Publicaciones de la Universidad, 1995.

--- “Del ‘Tumbo C’ de la catedral de Santiago”, *Cisterciwm. Revista Monástica*, XLIX, núm. 208, 1997, 371-377.

Fernández de Viana y Vieites, José Ignacio e outros, “El Tumbo de Caaveiro (1ª parte)”, *Cátedra. Revista eumesa de estudios*, Pontedeume, nº 3, 1996, 267-437; nº 4, 1997, 221-385. Reproducido en *El Monasterio de San Juan de Caaveiro*. Carlos de Castro Álvarez, *Historia y Arte*; José Ignacio Fernández de Viana y Vieites e Mª Teresa González Balasch, *Tumbo*, A Coruña, Deputación Provincial, 1999.

Fernández de Viana y Vieites, José Ignacio / González Balasch, Mª Teresa, “Documentos sobre derechos y posesiones de la Iglesia Compostelana en tierras portuguesas en los Tumbos “B” y “C” y en el “Tumbillo de Concordias” de la Catedral de Santiago”, *Cuadernos de Estudios Medievales y Ciencias y Técnicas Historiográficas*, 17, 1992, 359-397.

--- “Pergamiños soltos do mosteiro de Caaveiro”, *Cátedra. Revista eumesa de estudios*, 9, 2002, 337-447.

Fernández Gil y Casal, Juan, “Fianças debiantris (*sic*) Machon”, *BCMO*, XII, nº 252, 1940, 287-288.

--- “Aportaciones históricas”, *BCMO*, XII, nº 254, 1940, 329-336.

Fernández Rei, Francisco, *Dialectoloxía da lingua galega*, Vigo, Edicións Xerais de Galicia, 1990.

Fernández Suárez, Elisa, “El monasterio de Santa Cristina de Ribas de Sil”, *Boletín Avriense*, 4, 1974, 7-66.

Fernández Suárez, Gonzalo Francisco, “La nobleza gallega entre los siglos XIV-XV: Los Sarmiento condes de Ribadavia”, Santiago de Compostela, Ed. El Eco Franciscano [*Liceo Franciscano*, Año LIV (2ª época)], 2002.

Fernández Villamil, Enrique, “Privilegios reales del Museo de Pontevedra”, *EMP*, I, 1942, 31-56, 79-106, 132-174.

--- “Documentos medievales del Museo de Pontevedra. Siglos XII-XIII”, *EMP*, II, 1943, 111-120.

Ferreira, Esperança, “Elementos para uma caracterização da obra de J.-M. Piel”, en Ivo Castro (org.), *Sete ensaios sobre a obra de J. M. Piel*, Lisboa, Publicações do Instituto de Linguística da Faculdade de Letras, 1988, 4-56.

Ferro Couselo, Xesús, *A vida e a fala dos devanceiros. Escolma de documentos en galego dos séculos XIII ao XVI*, tomo I: *Terra de Ourense*, 2 volumes, Vigo, Galaxia, 1967 (edición facsimilar, 1996).

Filgueira Valverde, Xosé, “O galego escrito, entre o latín e o castelán, no Medievo”, en Kremer-Lorenzo, 1982, 127-130.

- Frank, Barbara / Hartmann, Jörg, *Inventaire systématique des premiers documents des langues romanes*, vol. v, Tübingen, Gunter Narr Verlag, 1997.
- Galindo Romeo, Pascual, *Tuy en la Baja Edad Media. Siglos XII-XV* [Suplemento al Tomo XXII de la España Sagrada, del P. Flórez], Madrid, CSIC, Instituto «Enrique Flórez», 1923.
- Gallego, Olga, “Tumbo de las viñas de Ribadavia”, *Boletín Avriense*, 16, 1986, 157-176.
- García y García, Antonio, *Synodicon Hispanum*. I: *Galicia*, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 1981.
- García Leal, Alfonso, “Lengua hablada y lengua escrita en el Reino de León”, en Manuel Antonio Marcos Casquero (coord.), *Estudios de tradición clásica y humanística (VII Jornadas de Filología Clásica de las Universidades de Castilla y León)*, León, Universidad, 1993, 29-43.
- García Miraz, M^a del Pilar, *El monasterio de Santa María de Armenteira en el Siglo XV: Colección Documental y Estudio de sus Datos acerca de la Evolución Dominical*, Memoria de Licenciatura inédita, Universidade de Santiago de Compostela, 1984.
- García Oro, José, *Diego de Muros III y la cultura gallega del siglo XV*, Vigo, Galaxia, 1976 (antes en *Liceo Franciscano*, 2ª Época, Año XXVIII, núms. 82-84, 1975, 5-181).
- *Señorío y nobleza. Galicia en la Baja Edad Media*, Santiago de Compostela, Colegio Franciscano [Liceo Franciscano, 2ª Época, Año XXX, núms. 88-90], 1977.
- “San Salvador de Cecebre. ¿Un coto de Betanzos? Un episodio de la confrontación entre Betanzos y sus «caballeros»”, *Anuario Brigantino*, 9, 1986, 11-22.
- “Viveiro en los siglos XIV y XV. La Colección Diplomática de Santo Domingo de Viveiro”, *Estudios Mindonienses*, 3, 1987, 11-131.
- *Don Fernando de Andrade, Conde de Villalba (1477-1540). Estudio Histórico y Colección Documental*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1994.
- García Oro, José / Nóvoa Gómez, M^a de los Ángeles, *La tierra de Deza en la Edad Media y en el Renacimiento. Del anonimato al pleito. Estudio histórico y Colección Diplomática*, Lalín, Concello, 2000.
- García Oro, José / Portela Silva, Mª José, “La Casa de la Moneda de A Coruña en los siglos XV y XVI (I/II/III)”, *Anuario Brigantino*, 21, 1998, 119-132; 22, 1999, 169-178; 23, 2000, 161-199 (= a).
- “La Casa de Altamira durante el Renacimiento. Estudio introductorio y Colección Diplomática”, *Liceo Franciscano*, 2ª Época, Año LII, núms. 157-159, 2000, 381-1110 (= b).
- “Osorios, Bolaños, Pardos y Ribadeneiras: Las casas nobles lucenses, camino de la Modernidad”, *Anuario Brigantino*, 25, 2002, 151-180.
- “Los Mariño de Lobeira en la Galicia del Renacimiento. Fortuna y desgracia de un señorío seglar del área compostelana”, *Estudios Mindonienses*, 19, 2003, 13-257.
- García Oro, José / Romaní Martínez, Miguel, “Viveiro en el siglo XVI”, *Estudios Mindonienses*, 5, 1989, 13-269.
- García Tato, Isidro, *La documentación medieval del tumbo del Monasterio de San Martín de Castañeda relativa a Valdeorras*, O Barco de Valdeorras, Instituto de Estudios Valdeorreses, 1986.
- Gärtner, Eberhard, “Zur Problematik der Periodisierung der Geschichte der portugiesischen Sprache”, en Sybille Große / Axel Schönberger (eds.), *Dulce et decorum est philologiam colere. Festschrift für Dieter Briesemeister zum 65. Geburtstag*, Berlin, DEE, 1999, 883-896.
- Gómez Canedo, Lino, “Dos documentos de interés para la historia de Galicia”, *BCMO*, IX, n° 207, 1932, 441-449.
- Gómez Sobrino, Jesús, “El comercio de Tuy en el siglo XV, a través de su puerto fluvial”, *Actas del II Colóquio Galaico-Minhoto. Santiago de Compostela, 14-16 de Abril de 1984*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, Consellería de Educación e Cultura, 1985, vol. I, 147-152.
- González Balasch, Mª Teresa, *El ‘Tumbo B’ de la Catedral de Santiago (Edición y estudio)*. Tesis Doctoral. Universidad de Granada, 1987 (edición en microfichas) (= a).

- “Relaciones entre el monasterio de San Salvador de Asma y el Concejo de la villa de Chantada”, *CuEG*, XXXVII, nº 102, 1987, 65-77 (= b).
- “Un nuevo documento sobre la peste negra en Galicia”, *CuEG*, XXXVIII, fasc. 103, 1989, 107-112.
- González Garcés, Miguel. *Historia de La Coruña. Edad Media*, [A Coruña], Caixa Galicia, 1987.
- González Pérez, Clodio, “O castelo e a xurisdicción de Roucos”, *Boletín Avriense*, XIII, 1983, 99-135.
- González Vázquez, Marta, *El arzobispo de Santiago: una instancia de poder en la Edad Media (1150-1400)*, Sada - A Coruña, Edicións do Castro, 1996.
- Graña Cid, M^a del Mar, *Las órdenes mendicantes en el obispado de Mondoñedo. El convento de San Martín de Villaoriente (1374-1500)*, Salamanca, 1990 [Separata de *Estudios Mindonienses*, 6].
- Grassotti, Hilda, “Documentos para la (*sic*) estudio de la vida rural gallega del siglo XIII”, *Cuadernos de Historia de España*, LXIII-LXIV, 1980, 367-372.
- Hauy, Amini Boainain, *História da Língua Portuguesa. 1: Séculos XII, XIII e XIV*, São Paulo, Editora Ática, 1989.
- HIS = Antonio López Ferreiro, *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago de Compostela*, tomo V, Santiago, Imp. y Enc. del Seminario Conciliar Central, 1902; tomo VI, *id.*, 1903; tomo VII, *id.*, 1905; tomo VIII, *id.*, 1906.
- Iglesias Almeida, Ernesto, “El monasterio de Santa María de Tomiño”, *Tui. Museo y Archivo Histórico Diocesano*, VI, 1992, 75-102 (= a).
- “El monasterio de San Pedro de Angoares”, *Soberosum*, 1, Pontearas, 1992, 115-131 (= b).
- Jiménez Gómez, Santiago, “O «Memorial de Aniversarios» da Catedral de Lugo como fonte para o estudio da sociedade medieval”, en *Jubilatio. Homenaje de la Facultad de Geografía e Historia a los profesores D. Manuel Lucas Álvarez y D. Ángel Rodríguez González*, t. I, Santiago de Compostela, Universidade, 1987, 161-227.
- Justo Martín, Mª Xosé, “Lopo Gómez de Marzoa na orixe da Universidade: 4 de setembro de 1495”, en *Cinco séculos de historia universitaria. Gallaecia fylget [1495-1995]*, Santiago de Compostela, Universidade, 1995, 102-107.
- Justo Martín, Mª Xosé / Lucas Álvarez, Manuel, *Fontes documentais da Universidade de Santiago de Compostela. Pergameos da Serie BENS do Arquivo Histórico Universitario (Anos 1237-1537) (Edición diplomática)*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1991.
- Kremer, Dieter / Lorenzo, Ramón (eds.), *Tradición, actualidade e futuro do galego. Actas do Coloquio de Tréveris*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, Consellería de Cultura, 1982.
- Lapesa Melgar, Rafael, “La lengua de la poesía lírica desde Macías hasta Villasandino”, *Romance Philology*, 7, 1, 1953, 51-59 (recollido en *Estudios de historia lingüística española*, Madrid, Paraninfo, 1985, 239-248).
- Leirós, María, “Pergaminos del Archivo Municipal”, *BCMO*, XII, nº 254, 1940, 326-328.
- Leirós Fernández, Eladio, “Un foro del monasterio de Sar”, *BCMO*, IX, nº 191, 1930, 41-45.
- “Algunos documentos del Monasterio de Santa Cristina de Ribas de Sil”, *BCMO*, XII, nº 251 e 253 a 255, 1940, 241-250, 289-300, 314-319, 344-351; XIII, 1941, fasc. II, 85-89 (= a).
- “El libro de aniversarios de la Catedral de Orense”, *BCMO*, XIII, 1941, fasc. I, 11-35 (= b).
- “La Barca de Portovello en Orense”, *BCMO*, XIII, 1941-1942, 118-182.
- “La toma de posesión de un terreno en Pontevedra, en el siglo XIII”, *EMP*, II, 1943, 33-35.
- *Catálogo de los pergaminos monacales del Archivo de la S. I. Catedral de Orense*, Santiago de Compostela, El Eco Franciscano [Bibliotecas y Archivos Eclesiásticos, I. Publicaciones de la Dirección General de Archivos y Bibliotecas], 1951.
- (en colaboración con M^a de los Ángeles Leirós), “Documentos sobre el puente de Orense”, *BCMO*, XVIII, fasc. I, 1953-1954, 37-110.
- “Don Enrique IV y el arzobispo de Santiago de Compostela”, *BRAG*, XXVII, a. L, núms. 309-320, 1956, 183-236.

- “Los tres libros de aniversarios de la Catedral de Santiago de Compostela”, *Compostellanum*, 15, 1970, 179-254.
- Libro da Colexiata*. Manuscrito da Colexiata de Muros (54 folios).
- Libro Grande. Privilexios copiados e consultas de Igrexas = Arquivo da catedral de Ourense*.
- Lis Quibén, Víctor, “Copia de uno de los testamentos de Pedro Madruga”, *BCMO*, xvii, fasc. II, 1950, 131-135.
- Liuro das posisoies do Espital dos pobres*. Manuscrito do Concello de Muros (31 folios).
- López, Fr. Atanasio, “Convento de San Francisco de La Coruña (Siglos XIII-XV)”, *BRAG*, VIII, 1914-1915 (a. IX, 1914, nº 85), 1-7.
- “Datos para la historia eclesiástica de Orense”, *BRAG*, VIII, 1914-1915 (a. IX, nº 86 e 87, 1914), 19-23, 43-49.
- *Estudios crítico-históricos de Galicia*. Primera serie: *Estudios históricos*. = *Literatura Gallega. Bibliotecas y códices litúrgicos de Galicia*, Santiago de Compostela, Tip. de El Eco Franciscano, 1916.
- “Documentos referentes a monasterios orensanos”, *BCMO*, VIII, nº 189, 1929, 435-440.
- “Cuestión histórica. ¿En qué año fué fundado el convento de los Frailes Menores de Orense?”, *BCMO*, XI, núms. 228 e 229, 1936, 49-56, 73-80.
- López Arias, Xaime, *Santa María Madalena de Sarria*, Lugo, Diputación Provincial, 1996.
- López Carreira, Anselmo, *Ourense no século XV. Economía e sociedade urbana na Baixa Idade Media*, Vigo, Xerais, 1991.
- *De Ourense medieval. Rexistro de Xoán García, Notario do Concello de Ourense, do ano 1484*, Ourense, Museo Arqueolóxico Provincial [*Boletín Avriense*, Anexo 17], 1992 (= a).
- *Os Irmandiños. Textos, documentos e bibliografía*, 2ª ed., Vigo, A Nosa Terra, 1992.
- *Padróns de Ourense do século XV*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1995.
- *A cidade de Ourense no século XV. Sociedade urbana na Galicia baixomedieval*, Ourense, Diputación Provincial, 1998 (= a).
- *O pleito das fortalezas da cidade de Ourense (1455-1456)*, Ourense, Grupo Marcelo Macías – Museo Arqueolóxico Provincial [*Boletín Avriense*, Anexo 22], 1998 (= b).
- *Cangas na Idade Media. Estudio e documentación*, Cangas do Morrazo, Concello, 1999.
- *Libro de Notas de Álvaro Carreira. Ourense, 1434*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 2000.
- “O casamento de Mencia, xudía conversa”, *Murguía. Revista Galega de Historia*, 3, 2004, 23-26.
- López Ferreiro, Antonio, “Liber tenencie de Horro ó Memorial de la hacienda, rentas, pensiones de la antigua tenencia del Hórreo escrito en el año 1438 por el canónigo Gonzalo Vázquez de Mandayo”, *El Pensamiento Gallego*, Santiago, do 13 de decembro de 1888 ó 28 de febreiro de 1889.
- *Fueros Municipales de Santiago y de su tierra*, Madrid, Ediciones Castilla, 1975 (facsimile da edición de 1895).
- López Sangil, José Luis, “Relación de los documentos del Monasterio de Santa María de Monfero”, *Estudios Mindonienses*, 18, 2002, 279-740.
- Los Reyes y Santiago. Exposición de documentos reales de la Catedral de Santiago de Compostela*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, Consellería de Cultura e Deportes, 1988.
- Lorenzo, Ramón, *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*, I, Orense, Instituto de Estudios Orensanos “Padre Feijoo”, 1975; II, *id.*, 1977.
- *Crónica Troiana*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1985.
- “A lingua literaria na época de Rosalía”, *Actas do Congreso internacional de estudos sobre Rosalía de Castro e o seu tempo (Santiago, 15-20 de xullo de 1985)*, t. III, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega-Universidade, 1986, 7-41.
- “Algunhas consideracións sobre a *História do Galego-Português* de Clarinda de Azevedo Maia”, *Verba*, 14, 1987, 441-488.

- “Crónica de 1404”, en Giulia Lanciani e Giuseppe Tavani (orgs. e coords.), *Dicionário da Literatura Medieval galega e portuguesa*, Lisboa, Caminho, 1993, 184-185 (= a).
- “Algunhas consideracións sobre a evolución do sistema consonántico do galego medieval ó moderno”, en Johannes Kabatek e Axel Schönberger (eds.), *Sprache, Literatur und Kultur Galiciens. Akten des 2. gemeinsamen Kolloquiums der deutschsprachigen Lusitanistik und Katalanistik (Berlin, 10.-12 September 1992); lusitanistischer Teil*. Band 1, Frankfurt am Main, TFM / Domus Editoria Europaea, 1993, 13-26 (= b).
- “La koiné gallega”, *LRL*, II, 2, 1995, 649-679 (= a).
- “Algúns datos sobre a evolución das sibilantes medievais”, en Cilene da Cunha Pereira e Paulo Roberto Dias Pereira (orgs. e coords.), *Miscelânea de estudos lingüísticos, filológicos e literários in memoriam Celso Cunha*, Rio de Janeiro, Nova Fronteira, 1995, 231-237 (= b).
- “Documentos portugueses de Montederramo”, en Castro, 1997, 135-156.
- “Prosa medieval”, en *Galicia. Literatura. A Idade Media*, t. xxx, A Coruña, Hércules de Ediciones, 2000, 365-429b, 499-501.
- “El gallego en los documentos medievales escritos en latín”, en Perdiguero Villarreal (ed.), 2003, 161-192.
- Lorenzo Fernández, Jorge, “El fondo del monasterio de San Salvador de Celanova en el Archivo Histórico Nacional”, *BCMO*, XIII, fasc. III, 1942, 205-252.
- Losada Meléndez, Mª José, *La Colección Diplomática del monasterio cisterciense de Melón, Orense (pergaminos de la catedral de Orense, siglo XIV*, Santiago de Compostela, Facultade de Xeografía e Historia, 1992 (tese de licenciatura inédita).
- Losada Meléndez, Mª José / Soto Lamas, Mª Teresa, “Cartas de hermandad de la Catedral de Orense (1279-1647)”, *Boletín de Estudios del Seminario (Seminario «Fontán-Sarmiento»...)*, a. 16, n° 15, 1994, 51-58.
- “Algunos documentos de Abraán de León, recaudador del Conde de Ribadavia: 1438-1462”, *Boletín de Estudios del Seminario (Seminario «Fontán-Sarmiento»...)*, a. 17, n° 16, 1995, 59-66.
- Loscertales de García de Valdeavellano, Pilar, *Tumbos del Monasterio de Sobrado de los Monjes*, 2 vols., Madrid, Dirección General del Patrimonio Artístico y Cultural. Archivo Histórico Nacional, 1976.
- LRL* = Günter Holtus, Michael Metzeltin, Christian Schmitt (eds.), *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, Band II, 2, Tübingen, Niemeyer, 1995; Band VI, 2, *Galegisch, Portugiesisch*, 1994.
- Lucas Álvarez, Manuel, “La colección diplomática del Monasterio de San Lorenzo de Carboeiro”, *Compostellanum*, III, 1958, 221-308, 547-638.
- “Documentos notariales y notarios en el Monasterio de Osera”, en *Paleografía y Archivística. Actas de las 1 Jornadas de Metodología Aplicada de las Ciencias Históricas*, Santiago de Compostela, Universidade, 1975, 223-240 (= a).
- “El monasterio de San Julián de Moraime en Galicia. Notas documentales”, en *Homenaje a Don Agustín Millares Carlo*, t. II, Caja Insular de Ahorros de Gran Canaria, 1975, 605-643 (= b).
- “El monasterio de San Salvador de Camanzo”, *Archivos Leoneses*, XXXII, 1978, 273-379.
- “Paleografía gallega. Estado de la cuestión”, *Anuario de Estudios Medievales*, 21, 1991, 419-468.
- *Tumbo A de la Catedral de Santiago*. Estudio y edición, Santiago de Compostela, Cabildo de la S. A. M. I. Catedral-Seminario de Estudos Galegos, 1998.
- *El Archivo del Monasterio de San Martiño de Fóra o Pinario de Santiago de Compostela*, 2 tomos, Sada. A Coruña, Edición do Castro, 1999.
- *San Paio de Antealtares, Soandres y Toques: Tres monasterios medievales gallegos*, Sada - A Coruña, Edición do Castro, 2001.
- “Los monasterios femeninos de San Cristovo de Dornéa y San Martiño de Cánduas”, en Mª Dolores Barral Rivadulla e José Manuel López Vázquez, *Estudios sobre el Patrimonio Artístico. Homenaje del departamento de Historia del Arte y de la Facultad de Geografía e Historia de la*

- Universidade de Santiago de Compostela a la Prof. Dra. M^a del Socorro Ortega Romero*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 2002, 853-880.
- *El monasterio de San Martiño Pinario de Santiago de Compostela en la Edad Media*, Sada - A Coruña, Ediciós do Castro, 2003.
- "El Monasterio de San Salvador y San Nicolás de Cis", *Estudios Mindonienses*, 20, 2004, 603-728.
- Lucas Álvarez, Manuel / Lucas Domínguez, Pedro Pablo, *San Pedro de Ramirás. Un monasterio femenino en la Edad Media. Colección diplomática*, Santiago de Compostela, Caixa Galicia, 1988.
- *El Priorato beneditino de San Vicenso de Pombeiro y su colección diplomática en la Edad Media*, Sada - A Coruña, Ediciós do Castro, 1996 (= a).
- *El monasterio de San Clodio do Ribeiro en la Edad Media: estudio y documentos*, Sada - A Coruña, Ediciós do Castro, 1996 (= b).
- Luminaria de San Pedro e Santa María da vila de Muros*. Manuscrito da Colexiata de Muros.
- Mackenzie, David, "Un documento bilingüe galego-castelán do século XV", *Donaire*, 1, Londres, 1993, 25-31. Tamén en Álvarez / Santamarina (eds.), 2004, 459-473.
- Maia, Clarinda de Azevedo, *História do Galego-Português. Estado linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI (Com referência à situação do galego moderno)*, Coimbra, INIC, 1986.
- "Antecedentes medievais do «seseo» galego", *Homenaje a Alonso Zamora Vicente*, 1, Madrid, Castalia, 1988, 33-43.
- "Sociolingüística histórica e periodización lingüística. Algunhas reflexións sobre a distinción entre portugués arcaico e portugués moderno", *Diacrítica*, 10, 1995, 3-30.
- Mariño Paz, Ramón, *Historia da lingua galega*, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco Edicións, 1998.
- Mariño Veiras, Dolores, *Señorío de Santa María de Meira (De 1150 a 1525). Espacio rural, régimen de propiedad y régimen de explotación en la Galicia medieval*, La Coruña, Ediciones Nós, 1983.
- Marquina y Álvarez, Eugenio, "Documentos históricos", *BCMO*, III, nº 66, 1909, 332; nº 67, 354-355; nº 69, 385-387.
- Martínez Martínez, Martín, *Cartulario de Santa María de Carracedo*, Ponferrada, Instituto de Estudios Bercianos, vol. I, 1997; vol. II, 1999.
- Martínez Sáez, Antonio, *El Monasterio de San Salvador de Sobrado de Trives: Estudio histórico y diplomático*, Tesis Doctoral, Universidad de Granada, 1989 (edición en microfichas).
- Martínez Salazar, Andrés, *Documentos gallegos de los siglos XIII al XVI*, La Coruña, Imp. de la Casa de Misericordia, 1911.
- Martínez Sueiro, Manuel, "Fueros Municipales de Orense", *BCMO*, IV, núms. 72 a 75, 77, 1910, 1-7, 25-34, 49-54, 73-84, 121-130; núms. 78 a 84, 1911, 1-10, 33-45, 57-61, 81-94, 105-112, 129-135, 153-162.
- "Diego de Lemos", *BCMO*, V, nº 99, 1914, 70-72; núms. 101 a 104, 1915, 90-94, 105-111, 121-128, 135-144.
- Martins, Ana Maria, "Ainda «os mais antigos textos escritos em português». Documentos de 1175 a 1252", en Isabel Hub Faria (org.), *Lindley Cintra. Homenagem ao Homem, ao Mestre e ao Cidadão*, Lisboa, Edições Cosmos-Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa, 1999, 491-534.
- *Documentos Portugueses do Noroeste e da Região de Lisboa. Da Produção Primitiva ao Século XVI*, Lisboa, Imprensa Nacional-Casa da Moeda, 2001.
- "A emergência do português escrito na segunda metade do século XII" [2001], en Álvarez / Santamarina (eds.), 2004, 491-526.
- Martins, Ana Maria / Albino, Cristina, "Sobre a primitiva produção documental em português: notícia de uma notícia de auer", en Dieter Kremer, *Homenaxe a Ramón Lorenzo*, t. I, Vigo, Galaxia, 1998, 105-121.

- Maure Rivas, Xulián, *Para unha escriptoloxía do Galego. Edición e estudo escriptolóxico do Tombo do hospital dos pobres de Tui (1436-1490)*, A Coruña, Fundación Barrié de la Maza, 2005 (en prensa).
- Mayán Fernández, Francisco, “Sentencia dada por Afonso Vasques de Cabarcos...”, *BCMLugo*, VII, 1960, 105-106.
- “Dos importantes documentos relacionados con el Mariscal Pedro Pardo de Cela”, *BCMLugo*, IX, 1971-1972, 31-34.
- “Contribución al estudio de la economía rural medieval gallega, con datos del Cartulario del Monasterio de Lorenzana (Lugo)”, *BCMLugo*, IX, 1973, 153-161.
- “El monasterio de Lorenzana”, *Estudios Mindonienses*, 5, 1989, 271-334.
- Mazo 1* = Mazo de 20 folios en papel de documentos (ms. da Colexiata de Muros).
- Mazo 2* = Mazo de documentos (ms. da Colexiata de Muros).
- Méndez Fernández, Mª Luz, *Contribución ó estudio dun Libro das tenzas da catedral de Santiago*. Edición crítica e estudo dos folios 1 a 27, Santiago de Compostela, 1991 (tese de licenciatura inédita).
- Meruéndano Arias, Leopoldo, “Los documentos antiguos del Archivo del Ayuntamiento de Ribadavia”, *BCMO*, III, nº 60, 1908, 192-202.
- “El Fuero municipal de Ribadavia”, *BCMO*, III, nº 66 a 69, 1909, 314-327, 333-347, 357-368, 373-385.
- Messner, Dieter, “Portugiesisch: Periodisierung. Périodisation”, *LRL*, VI, 2, 1994, 618-623.
- *Dicionário dos dicionários portugueses. NA-NI*, Salzburg, Institut für Romanistik der Universität [Bibliotheca Hispano-Lusa. Herausgegeben von Dieter Messner, 13], 1999.
- Michaëlis de Vasconcelos, Carolina, *Lições de Filologia Portuguesa segundo as preleções feitas aos cursos de 1911/12 e de 1912/13. Seguidas das Lições práticas de português arcaico*, Lisboa, Nova edição da ‘Revista de Portugal’ - Série A - Língua Portuguesa, 1956 (primeiramente publicados en Coímbra, 1912, 1913).
- Miragres* = José Luis Pensado Tomé, *Miragres de Santiago. Edición y estudio crítico*, Madrid, CSIC [*RFE* - Anejo LXVIII], 1958.
- Monteagudo Romero, Henrique, “Aspectos sociolingüísticos do uso do galego, castelán e latín na Idade Media en Galicia”, *Revista de Administración Galega*, I, 1985, 85-108.
- “Aspectos sociolingüísticos do uso escrito do galego, o castelán e o latín na Galicia tardomedieval (ss. XIII-XV)”, en Elvira Fidalgo e Pilar Lorenzo Gradín, *Estudios galegos en homenaxe ó profesor Giuseppe Tavani*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias “Ramón Piñeiro”, 1994, 169-185.
- *Historia social da lingua galega*, Vigo, Galaxia, 1999.
- Mosquera Agrelo, Manuel, “«Stant Gotice Scriptum in tomo Decimo Palatii». Os documentos do «Libro Décimo de Pergamiños» do Arquivo Catedralicio de Lugo”, en Miguel Román Martínez e Mª Ángeles Nóvoa Gómez (eds.), *Homenaje a José García Oro*, Santiago de Compostela, Universidade, 2002, 211-229.
- Murguía, Manuel, “De los primeros documentos en gallego”, *BRAG*, I, 1906-1907 (a. II, 1907, nº 9), 193-196.
- “Sentencia dictada por Fernán Pérez en pleito entre el abad de Monforte y Martín Fernández...”, *BRAG*, III, 1909-1910 (a. IV, 1909, nº 30), 134.
- “Constituciones de la cofradía de Santa Tecla de la villa de La Guardia”, *BRAG*, VI, 1912-1913 (a. VII, 1912, nº 63, 64, 65), 57-61, 89-94, 113-119.
- Nebrija, Antonio de, *Gramática de la lengua castellana*. Edición preparada por Antonio Quilis, Madrid, Editora Nacional, 1980.
- Neto, Serafím da Silva, *História da língua portuguesa*, Rio de Janeiro, Livros de Portugal, 1952; 3^a ed., Rio de Janeiro, Presença/MEC, 1979.
- Novo Cazón, José Luis, “El Priorato Santiaguista de Villa (sic) de Donas en la Edad Media (1194-1500)”, *Estudios Mindonienses*, 1, 1985, 127-157.

- *El Priorato santiaguista de Vilar de Donas en la Edad Media (1194-1500)*, La Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1986.
- *Loio: de monasterio fructuosiano a encomienda santiaguista*, Lugo, Diputación Provincial, 1984 [Anexo da Revista LUG].
- Otero-Piñeyro Maseda, Pablo S. / Antonio Rubio, Mª Gloria de, “¿Judíos en Begonte? Análisis de un rastro documental”, *Lvcensia. Miscelánea de Cultura e Investigación*, XIV, nº 28, Lugo, 2004, 89-106.
- Outes e outras. Especialmente do lugar de Berres en Outes*. Groso volume manuscrito da Colexiata de Muros.
- Pallares Méndez, M.^a del Carmen, *El Monasterio de Sobrado: un ejemplo del protagonismo monástico en la Galicia medieval*, La Coruña, Diputación, 1979.
- Pallares Méndez, M.^a del Carmen / Portela Silva, Ermelindo, *El bajo valle del Miño en los siglos XII y XIII. Economía agraria y estructura social*, Santiago de Compostela, Universidad, 1971.
- Papeis* = Papeis varios referentes ós pobres do Hospital de San Lázaro, existente en Muros, e próximo á igrexa de Santa María do Camiño (ms. da Colexiata de Muros).
- Pardo de Guevara y Valdés, Eduardo, “Documentos Medievales (i). Los Pardo de Cela del siglo XV”, *Anuario Brigantino*, 9, 1986, 23-30.
- *Los señores de Galicia. Tenentes y condes de Lemos en la Edad Media*, 2 vols., A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 2000.
- Pardo Villar, P. Aureliano, *Historia del Convento de Santo Domingo de Pontevedra*, Pontevedra, El Museo de Pontevedra, 1942.
- Pena Graña, Andrés, *Narón, un Concello con historia de seu*, Concello de Narón, Servicio Socio-pedagógico Municipal, vol. I, 1991; vol. II, 1992.
- Penny, Ralph, “La grafía de los textos notariales castellanos de la Alta Edad Media: ¿sistema logográfico o fonológico?”, en José Manuel Blecua, Juan Gutiérrez e Lidia Salas (eds.), *Estudios de grafemática en el dominio hispánico*, Salamanca, Universidad, 1998, 211-224.
- *Variation and Change in Spanish*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
- “Ambigüedad grafemática: correspondencia entre fonemas y grafemas en los textos peninsulares anteriores al s. XIII”, en Perdigüero Villarreal (ed.), 2003, 221-242.
- Pensado, Carmen, “How was leonese vulgar latin read?”, en R. Wright, 1991c, 190-204.
- Pensado Tomé, José Luis, “La lexicología gallega en el siglo XVIII”, en Kremer/Lorenzo, 1982, 85-98.
- Perdigüero Villarreal, Hermógenes (ed.), *Lengua romance en textos latinos de la Edad Media. Sobre los orígenes del castellano escrito*, Burgos, Universidad - Instituto Castellano y Leonés de la Lengua, 2003.
- Pereira Ferreiro, Sara, “El monasterio de Santa María de Xunqueira de Espadañedo y su colección diplomática”, *Boletín Avriense*, IX, 1979, 151-230.
- Pereira Martínez, Carlos, “A Orde Militar de Alcántara na Galiza medieval”, *Anuario Brigantino*, 24, 2001, 157-206.
- Pérez Pascual, José Ignacio, “El castellano de la *Crónica General de 1404*”, *Verba*, 18, 1991, 201-219.
- Pérez Rodríguez, Francisco Javier, *Os documentos do Tombo de Toxos Outos*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 2004.
- Polín, Ricardo, *A poesía lírica galego-castelá (1350-1450)*, Santiago de Compostela, Universidade, 1994.
- *Cancioneiro galego-castelán (1350-1450)*. Corpus lírico da decadencia, Sada - A Coruña, Edicións do Castro, 1997.
- Porta de la Encina, Antonio, “Aportación al estudio del Monasterio de Caabeiro”, *Estudios Mindonienses*, 2, 1986, 225-258.
- Portela Silva, Ermelindo, *La región del obispado de Tuy en los siglos XII a XV. Una sociedad en la expansión y en la crisis*, Santiago de Compostela, *Compostellanum* XX, 1975.

- *La colonización cisterciense en Galicia (1142-1250)*, Santiago de Compostela, Universidad, 1981.
- Portela Silva, Mª Xosé, *Documentos da Catedral de Lugo. Século XV*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1998.
- Portela Silva, Mª José / García Oro, José, *La Iglesia y la ciudad de Lugo en la Baja Edad Media. Los señorios. Las instituciones. Los hombres*, Santiago de Compostela, CSIC, Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos [CuEG. Anexo XXIV], 1997 (a colección de 894 documentos só a poñen sumariada, pero puiden utiliza-la lectura de todos eles que me facilitou en disquetes Mª José Portela).
- Privilegios = Privilegios Reales y Viejos Documentos de Santiago de Compostela*, Madrid, Joyas bibliográficas, 1965.
- Privilegios (III-IV) = Arquivo da catedral de Ourense*.
- Puentes Romay, José Antonio, “Acerca de la pronunciación del latín altomedieval: a propósito de una teoría reciente”, *Evphrosyne. Revista de Filología Clásica*, Nova Série, xxii, 1994, 269-281.
- “Lengua y gramática en el Occidente peninsular altomedieval: algunas consideraciones generales”, en Maurilio Pérez González (coord.), *Actas II Congreso Hispánico de latín medieval (León, 11-14 de Noviembre de 1997)*, II, León, Universidad, Secretariado de Publicaciones, 1998, 769-775.
- Puga Brau, José, “El primer señor de Allariz”, *BCMO*, xiv, 1943-1944, 233-241.
- Quintana Prieto, Augusto, *Tumbo Viejo de San Pedro de Montes*, León, Centro de Estudios e Investigación “San Isidoro” - Archivo Histórico Diocesano - Caja de Ahorros y Monte de Piedad, 1971.
- “La documentación de S. Martín de Castañeda (Correcciones y ampliación)”, *Archivos Leoneses*, 26, 1972, 151-230.
- RAG = Real Academia Galega*.
- Ramón y Fernández Oxea, José / Duro Peña, Emilio, “Las iglesias románicas de la Tierra de Beiro”, *Compostellanum*, xii, 1967, 505-561.
- Rey Caiña, José Ángel, *La colección diplomática del Monasterio de Ferreira de Pallares*. Tesis Doctoral. Universidad de Granada, 1993 (edición en microfichas).
- Rivera Manescau, Saturnino, “Donación que Don Pedro, Conde de Lemos y Trastámara, hizo a su vasallo Ares Rodríguez...”, *BRAG*, xi, 1917-1919 (a. xii, 1917, n° 122), 59-61.
- Rodríguez González, Ángel, “El Hospital de San Miguel del Camino para pobres y peregrinos (siglos XV al XVIII)”, *Compostellanum*, xii, 1967, 201-254 (= a).
- “Dos documentos sobre la anexión de la Iglesia de Santa Comba de Louro o de Cordeiro a la Colegiata de Iria”, *Compostellanum*, xii, 1967, 639-644 (= b).
- “El Tumbo del Monasterio de San Martín de Castañeda”, *Archivos Leoneses*, xxiv, 1970, 321-379 (tamén xx, 1966, 181-352; XXI, 1967, 151-186).
- *Livro do Concello de Pontevedra (1431-1463)*. Transcripción e estudio por Ángel Rodríguez González. Observacións codicolóxicas por Isidoro Millán González-Pardo, Pontevedra, Museo de Pontevedra, 1989.
- *Libro do Concello de Santiago (1416 - 1422)*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1992 (= a).
- “Documentación Medieval del Archivo Histórico Diocesano de Santiago. «Libro de feudos de diferentes bienes, feligresías, cotos y jurisdicciones»”, *Compostellanum*, xxxvii, 1992, 373-462 (= b).
- *Tumbo Vermello de don Lope de Mendoza*, Santiago de Compostela, CSIC, Instituto P. Sarmiento de Estudios Gallegos [CuEG, Anexo XXIII], 1995.
- Rodríguez González, Ángel / Armas Castro, José, *Minutario notarial de Pontevedra (1433-1435)*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1992.
- Rodríguez González, Ángel / Rey Caiña, José Ángel, “Tumbo de Lorenzana”, *Estudios Mindonienses*, 8, 1992, 11-324.

- Rodríguez Núñez, Clara, “Santa María de Belvis, un convento mendicante femenino en la Baja Edad Media (1305-1400)”, *Estudios Mindonienses*, 5, 1989, 335-485. Como separata: *El monasterio de Dominicas de Belvis de Santiago de Compostela*, Ferrol, 1990.
- “El monasterio de Nuestra Señora de Valdeflores de Viveiro”, *Estudios Mindonienses*, 9, 1993, 441-539 (= a).
- *La colección documental de Santa Clara de Santiago (1196-1500)*, *Liceo Franciscano*, Año XLV (2ª Época), núms. 136-138, 1993 (= b).
- *Los conventos femeninos en Galicia: el papel de la mujer en la sociedad medieval*, Lugo, Diputación Provincial, 1993 (= c).
- Romaní Martínez, Miguel, *Colección diplomática do mosteiro cisterciense de Sta. María de Oseira (Ourense), 1025-1310*, 2 volumes, Santiago de Compostela, Tórculo Edicións, 1989.
- Romaní Martínez, 1993 (= c).
- Romaní Martínez, Miguel e outros, *Colección diplomática do mosteiro cisterciense de Sta. María de Oseira (Ourense), 1310-1399*, volume III, Santiago de Compostela, Departamento de Historia I, Universidade, 1993.
- *Colección diplomática do mosteiro cisterciense de Sta. María de Oseira (Ourense), 1400-1435*, volume IV, Santiago de Compostela, Departamento de Historia I, Universidade, 2003.
- Romaní Martínez, Miguel / Otero-Piñeyro Maseda, Pablo S., “Documentación del fondo de Oseira (AHN) relacionada con el Monasterio de San Pedro de Vilanova de Dozón (1015-1295)”, *CuEG*, L, fasc. 116, 2003, 27-77.
- Romaní Martínez, Miguel / Rodríguez Suárez, Mª del Pilar, *Libro Tumbo de pergamino. Un códice medieval del monasterio de Oseira. Estudio, edición e índices*, Santiago de Compostela, Departamento de Historia I, Universidade, 2003.
- Saavedra Carballido, Mª Jesús, *El urbanismo en Tuy en la primera mitad del siglo XV*, Santiago de Compostela, Facultade de Xeografía e Historia, 1982 (tese de licenciatura inédita).
- Sáez Sánchez, Emilio, “Cartas de población del Monasterio de Meira”, *AHDE*, 14, 1942-1943, 500-519.
- “El Monasterio de Santa María de Ribeira”, *Hispania. Revista Española de Historia*, IV, nº XIV, 1944, 3-27, 163-210.
- Sáez Sánchez, Emilio / Sáez, Carlos, *Colección diplomática del Monasterio de Celanova (842-1230), I (842-942)*, Universidad de Alcalá, Servicio de Publicaciones, 1996.
- Salvado, Benito, “Tumbo de Toxosoutos”, *Compostellanum*, xxxvi, 1991, 165-232 (transcripción de Vicente Salvado Martínez. Selección de documentos de Benito Salvado).
- Sánchez Carrera, Mª del Carmen, *El Bajo Miño en el siglo XV. El espacio y los hombres*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1997.
- Sánchez Sande, Carmen, *El convento de Santa Catalina de Montefaro*, Santiago de Compostela, Facultad de Filosofía y Letras, 1964 (tese de licenciatura inédita).
- Sánchez Sánchez, Xosé M., *Estudio Histórico y Transcripción de la Carpeta nº 13 (Documentos Particulares) del Archivo Capitular de la Catedral de Santiago de Compostela (1169-1430)*, Santiago de Compostela, Universidade, 2002 (tese de licenciatura inédita).
- Santos, Mª José Azevedo, *Da visigótica à carolina. A escrita em Portugal de 882 a 1172*, Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian, Junta Nacional de Investigação Científica e Técnica, 1994.
- SCA = *Santa Clara de Allariz. 7º Centenario da Fundação*, Ourense, Museo Arqueolóxico Provincial [*Boletín Avriense*, Anexo 5], 1986.
- Seca, Adriano de la, “Curioso documento del Archivo Municipal”, *BCMO*, VII, nº 171, 1926, 472-476.
- “Ermita de los Santos Cosme y Damián”, *BCMO*, VIII, nº 188, 1929, 417-422.
- Silva, Rosa Virginia Mattos e, *O português arcaico. Fonologia*, São Paulo/Salvador, Editora Contexto/Universidade Federal da Bahia, 1991.
- “Para uma caracterização do período arcaico do português”, *D.E.L.T.A.*, vol. 10, núm. especial, 1994, 247-276.

- Soto Lamas, María Teresa, *La Colección Diplomática del monasterio cisterciense de Melón, Orense (pergaminos de la catedral de Orense)*. Ss. XII-XIII, Santiago de Compostela, Facultade de Xeografía e Historia, 1992 (tese de licenciatura inédita).
- Souto Cabo, J. A., “Caracterización dialectal da Galiza na idade média”, en Gerold Hilty (ed.), *Actes du xxe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes. Université de Zurich (6-11 avril 1992)*. Tome II, Section III: *La fragmentation linguistique de la Roumanie*, Tübingen und Basel, Francke Verlag, 1993, 533-545.
- “O «Testamento de Estêvão Peres» (1230). Aproximación à primeira escrita galego-portuguesa na Galiza”, *Revista de Filología Románica*, 13, 1996, 123-149.
- “Documentos galego-portugueses medievais (I)”, *Agália*, 49, 1997, 25-41; *id.* (II), *Agália*, 54, 1998, 217-225.
- “Perfis biográficos no testamento de Rui Vasques. Edición do texto, análise e nota lingüística”, en Rosario Álvarez e Dolores Vilavedra (eds.), *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*, Santiago de Compostela, Universidade, 1999, I, 989-999.
- “Fixación e evolución dos usos romances no séc. XIII: A documentación de S^a Mª de Alcobaca”, en Ramón Lorenzo (coord.), *Homenaxe a Fernando R. Tato Plaza*, Santiago de Compostela, Universidade, Servicio de Publicacións e Intercambio Científico, 2002, 363-376.
- “Usos romances na documentación galego-portuguesa do séc. XIII”, en Brian F. Head e outros (orgs.), *História da Língua e História da Gramática. Actas do Encontro*, Braga, Universidade do Minho, Centro de Estudos Humanísticos, 2002 [2003], 435-448.
- “Dinámicas da escrita romance na primeira metade do século XIII”, en Amália Mendes e Tiago Freitas (org.), *Actas do XVIII Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Linguística (Lisboa, 2-4 de Outubro de 2002)*, Lisboa, Associação Portuguesa de Linguística, 2003, 795-814 (= a).
- “Nas orixens da expresión escrita galego-portuguesa. Documentos do século XII”, *Diacrítica*, 17/1, 2003, 329-385 (= b).
- Sponer, Margot, “Documentos antiguos de Galicia”, *Anuari de l’Oficina Romànica de Lingüística i Literatura*, VII, 1934, 113-192.
- Suárez Fernández, Gonzalo Francisco, *La nobleza gallega entre los siglos XIV-XV: Los Sarmiento condes de Ribadavia*, Santiago de Compostela, Liceo Franciscano, año LIV (2ª época), 2002.
- Suárez Cardeso, Mª Dolores, *Protección real y señorial al Monasterio de San Justo de Tojos Outos*, Santiago de Compostela, 1955 (memoria de licenciatura inédita).
- Taboada Roca, Antonio, “Testamento de Álvaro de Taboada y Camba. Año 1462”, *BCMLugo*, VII, 1960, 99-105.
- Tato Plaza, Fernando R., “¿Dous documentos en galego de 1229?”, en Castro, 1997, 297-302.
- *Libro de notas de Álvaro Pérez, notario da terra de Rianxo e Postmarcos (1457)*, Santiago de Compostela, Consello de Cultura Galega, 1999.
- Teyssier, Paul, *História da Língua Portuguesa*, Lisboa, Sá da Costa Editora, 1982.
- “Portugiesisch: Externe Sprachgeschichte. Histoire externe de la langue”, *LRL*, VI, 2, 461-472. *TPuga = Tenza de Puga. Arquivo da catedral de Ourense*.
- Vaamonde Lores, César, “Escritura otorgada por Pedro Páez y María Ordóñez a favor del Monasterio de Sobrado...”, *BRAG*, I, 1906-1907 (a. II, 1907, nº 10), 226-227.
- “Documentos gallegos”, *BRAG*, II, 1907-1909 (a. III, 1908, nº 20), 174-177; III, 1909-1910 (a. IV, 1909, nº 25), 17-20; V, 1911-1912 (a. VI, 1911, nº 49), 12-14.
- *Ferrol y Puente deume. Escrituras referentes á propiedades adquiridas por el monasterio de Sobrado en dichos partidos durante los siglos XII, XIII y XIV, precedidas de una breve reseña histórica de las granjas de Brión, Prioiro y Nogueirosa*, Coruña, Tipografía y Papelería de F. García Ybarra, 1909 (= a).
- “Confirmación de las mandas con que D. Sancho Suárez favoreció al Monasterio de Sobrado...”, *BRAG*, III, 1909-1910 (a. V, 1910, nº 36), 280.
- “Convenio entre el monasterio de Sobrado y Diego Gómez...”, *BRAG*, V, 1911-1912 (a. VI, 1911, nº 51 e 52), 66-67.

- “Gómez Pérez das Mariñas y sus descendientes (Apuntes históricos y genealógicos)”, *BRAG*, VII, 1913-1914 (a. VIII, nº 77 a 79, 1913; a. IX, nº 80 a 82, 1914), 124-130, 154-159, 184-187, 195-203, 230-236, 261-265; VIII, 1914-1915 (a. IX, nº 88, 1914; a. X, nº 89 a 96, 1915), 62-69, 104-110, 120-127, 152-160, 193-202, 231-235, 244-251, 262-266, 283-289; IX, 1915-1916 (a. X, nº 97 a 100, 1915; a. XI, nº 101 a 108, 1916), 10-17, 38-46, 59-65, 86-91, 111-117, 139-144, 148-151, 177-184, 203-211, 230-238, 254-261, 286-293; X, 1916-1917 (a. XI, nº 109 a 112, 1916; a. XII, nº 113 a 117, 1917), 17-24, 42-51, 78-85, 111-118, 139-147, 169-176, 182-190, 215-218, 258-264.
- Vaquero Díaz, Mª Beatriz, “Fontes documentais para o estudio do Mosteiro de Santa María de Acibeiro do Arquivo da Catedral de Ourense”, en *Actas do II Congreso Internacional sobre el Císter en Galicia y Portugal, Ourense 1998*, vol. II, Zamora, Ediciones Montecasino, 1999, 951-994.
- *Colección diplomática do Mosteiro de San Salvador de Celanova (ss. XIII-XV)*, 4 tomos, s. I., Concello de Celanova-Universidade de Vigo, 2004.
- Varela Sieiro, Xaime, *Léxico cotián na Alta Idade Media de Galicia: o enxoval*, Sada - A Coruña, Edicións do Castro, 2003.
- Vasconcellos, José Leite de, *Lições de Filologia Portuguesa*, 3^a ed., Rio de Janeiro, Livros de Portugal, 1959 (a 1^a é de 1911 e a 2^a de 1926).
- Vázquez Bertomeu, Mercedes, *La Institución Notarial y el Cabildo Compostelano (1460-1481)*. Tese de doutoramento, Universidade de Santiago de Compostela, Facultade de Xeografía e Historia, Departamento de Historia I, 1996 (edición en microficha).
- “El libro Memorial de pleitos del arzobispo Alonso de Fonseca III”, en Luis Quinteiro Fiúza e Alfonso Novo (eds.), *En camino hacia la gloria (Miscelánea en honor de Mons. Eugenio Romero Pose)*, Santiago de Compostela, Revista *Compostellanum*, Instituto Teológico Compostelano, 1999, 704-733 (= a).
- “La cofradía de los Clérigos de Coro de Santiago y las ordenanzas de 1457”, *Compostellanum*, XLIV, 1999, 445-493 (= b).
- *La hacienda arzobispal compostelana. Libros de recaudación (1481-83 y 1486-91)*, Santiago de Compostela, CSIC-Xunta de Galicia, Instituto de Estudios Gallegos “Padre Sarmiento”, 2002 [CuEG, Anexo XXIX].
- *A Igrexa de Santiago contra 1500 (O Libro do Subsidio)*, Verín-Santiago de Compostela, Edicións Lóstrego, 2003.
- Vázquez Cuesta, Pilar / Luz, Maria Albertina Mendes da, *Gramática Portuguesa*, 3^a ed., volume I, Madrid, Gredos, 1971.
- Vázquez López, María Jesús, “El señorío de Monterrei. Los Biedma, los Stúñiga y los Ulloa”, *Estudios Mindonienses*, 13, 1997, 187-308.
- Vázquez Núñez, Arturo, “Documentos históricos”, *BCMO*, I, nº 2, 1898, 33-37; nº 4, 69-71; nº 7, 1899, 124-126; nº 15, 1900, 273-280; nº 18, 1901, 327-328; nº 20, 353-358; nº 21, 374-380; nº 22, 393-396; II, nº 25, 1902, 30-31; nº 26, 44-48; nº 28, 79-80; nº 35, 1903, 197-202; nº 40, 1904, 292-295; nº 41, 307-311; nº 42, 1905, 324-327; nº 44, 354-358; III, nº 49, 1906, 25-32; nº 50, 44-48; nº 51, 60-64; nº 52, 79-80; nº 60, 1908, 208.
- Vázquez Núñez, Manuel, “Documentos históricos”, *BCMLugo*, I, 1942, nº 2, 46-48.
- Vázquez Saco, Francisco, “Iglesias románicas de la provincia de Lugo”, *BCMLugo*, I, 1943, 118-124, 182-191.
- Veiga Arias, Amable, *Algunas calas en los orígenes del gallego*, Vigo, Galaxia, 1983.
- Vila-Botanes, Suso, *Tui e Valença nos Séculos XI a XV. Os acontecementos históricos, sociais, artísticos e económicos*, [Tui], Asociación Amigos da Catedral de Tui, 2001.
- Villa-Amil y Castro, José, “Documentos históricos”, *BCMO*, III, nº 70, 1909, 400-402.
- Wright, Roger, *Late Latin and Early Romance in Spain and Carolingian France*, Liverpool, Francis Cairns, 1982.
- “La enseñanza de la ortografía en la Galicia de hace mil años”, *Verba*, 18, 1991, 5-25 (recollido en Wright, 1994, 181-208, co título “The teaching of Orthography in Thenth-Century Galicia”) (= a).

- “The conceptual distinction between Latin and Romance: invention or evolution?”, en Wright (ed.), 1991, 103-113 (tamén en Wright, 1994, 21-30) (= b).
- (ed.), *Latin and the Romance Languages in the early Middle Age*, London and New York, Routledge, 1991 (= c).
- “El latín y el ladino (siglos XI-XII)”, en R. Lorenzo, *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas. Universidade de Santiago de Compostela, 1989*, vol. v, A Coruña, Fundación Barrié de la Maza, 1993, 61-70 (recollido en Wright, 1994, 265-276, co título “Latin and ‘ladino’ (in the eleventh and twelfth Centuries)”).
- *Early Ibero-Romance. Twenty-one studies on language and texts from the Iberian Peninsula between the Roman Empire and the Thirteenth Century*, Newark, Delaware, Juan de la Cuesta, 1994.
- Zaleska, María, “Un privilegio de Alfonso X a Caaveiro confirmando el dado por Alfonso VII”, *Cátedra. Revista eumesa de estudios*, 3, 1996, 79-89.
- Zapico Barbeito, Mª Pilar, *Colección diplomática do mosteiro de Santiago de Mens. Edición e estudio*, Santiago de Compostela, Facultade de Filoloxía, 2003 (tese de licenciatura inédita).
- Zaragoza Pascual, Ernesto, “Reforma de los monasterios de Lobás, Dozón y Ansemil (1498-9)”, *CuEG*, XLIX, fasc. 115, 2002, 81-124.